

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА НАПН УКРАЇНИ

NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES OF UKRAINE
G.S. KOSTIUK INSTITUTE OF PSYCHOLOGY OF THE NATIONAL
ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES OF UKRAINE

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

PSYCHOLOGY • ПСИХОЛОГІЯ

ПСИХОЛОГІЯ • PSYCHOLOGY

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА НАПН УКРАЇНИ

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ
ЗАКОНОМІРНОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО
САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ
В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН**

Монографія

За редакцією Н. М. Дембицької, О. В. Лавренко

Видавець Вікторія Кундельська
Київ – Львів
2021

УДК 159.923.2–053.81

Д 30

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України
(протокол № 8 від 24 червня 2021 р.)*

Рецензенти:

Гриць А. М., доктор психологічних наук, професорка, завідувачка лабораторії соціально дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України;

Бевз Г. М., доктор психологічних наук, професорка, завідувачка лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Дембицька Н. М.

Д 30 Соціально-психологічні закономірності економічного самовизначення молоді в умовах суспільних змін: монографія / Н. М. Дембицька, І. К. Зубіашвілі, О. В. Лавренко, Т. І. Мельничук; за ред. Н. М. Дембицької, О. В. Лавренко. Київ – Львів : Видавець Вікторія Кундельська, 2021. – 212 с.

ISBN 978-617-8116-01-9

У колективній монографії, підготовленій науковцями лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, висвітлюються результати теоретичних та емпіричних досліджень соціально-психологічного змісту, психологічних закономірностей та чинників розвитку економічного самовизначення особистості в період від підліткового до раннього дорослого віку. Спираючись на досягнення вітчизняної та зарубіжної науки в галузі психології, філософії, культурології, педагогіки, автори розробили структурно-цільову модель економічного самовизначення особистості, яка може використовуватись в практиці економічного виховання молоді. Застосування цих розробок дозволить запобігти дії стихійних факторів та сприяти цілеспрямованому становленню тих соціально-психологічних якостей молоді, які забезпечать її гармонійну інтеграцію в сучасні ринкові відносини.

Монографія адресована викладачам психології закладів вищої освіти, докторантам, аспірантам, студентам, працівникам у галузі практичної психології, науковцям-психологам, іншим фахівцям, що ведуть науковий пошук у галузі соціальної психології, психології соціалізації особистості, розробляють проблеми економічної культури особистості, її становлення в онтогенезі в різних соціально-економічних умовах.

Номер державної реєстрації наукового дослідження 0119U000154

ISBN 978-617-8116-01-9

© Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2021
© Видавець Вікторія Кундельська, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ЧАСТИНА 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ	8
Розділ 1. Економічне самовизначення молоді як об'єкт наукового вивчення	8
1.1. Самовизначення особистості як наукова категорія	8
1.2. Економічне самовизначення молоді як проблема психологічної науки.....	25
Розділ 2. Концепція дослідження економічного самовизначення молоді в умовах суспільних змін	56
2.1. Зміст, структура економічного самовизначення молоді	56
2.2. Структурно-цільова модель економічного самовизначення сучасної молоді	61
2.3. Психологічні чинники економічного самовизначення молоді в умовах ринку.....	77
ЧАСТИНА 2. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН	95
Розділ 3. Результати емпіричного дослідження розвитку економічного самовизначення учнівської та студентської молоді	95
3.1. Особливості економічного самовизначення сучасних підлітків.....	95
3.2. Особливості економічного самовизначення сучасних старшокласників.....	114
3.3. Особливості економічного самовизначення студентської молоді	134
3.4. Особливості економічного самовизначення студентів, що працюють.....	167
ПІСЛЯМОВА	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	196
Відомості про авторів	211

ПЕРЕДМОВА

Кожен історичний період в розвитку психологічної науки характеризується своїми пріоритетними напрямками, способами аналізу актуальних проблем. У наш час спостерігається високий інтерес дослідників до традиційного для психологічної науки феномену і поняття – «економічне самовизначення». Звернення до нього викликано розумінням того, що підхід до вивчення багатьох видів соціальної та економічної активності індивідуального суб'єкта з позицій самовизначення дозволяє збагатити методологію та теорію психологічної науки.

Не менш важливими є наукові причини дослідження економічного самовизначення. Феномен «самовизначення», безумовно, стосується категорій інтегральних психологічних феноменів, а рух від загального до окремого – одне з поширених наукових уявлень. Потреби розвитку психологічної науки також відкривають значні перспективи використання поняття «самовизначення» для побудови теоретичних моделей і пояснення результатів емпіричних досліджень, зокрема й соціально-психологічних.

У зв'язку з цим потрібно підкреслити доцільність дослідження конкретних (окремих) видів самовизначення, зокрема економічного. По-перше, опис та пояснення психологічної природи конкретного, недостатньо вивченого виду самовизначення само по собі є цікавим науковим завданням. По-друге, зробити певний внесок у розуміння загального феномену самовизначення можливо і через послідовне вивчення окремих його видів, тому що в їх структурі, психологічних механізмах, динамічних характеристиках, етапах становлення та чинниках формування полягає багато того, що повторюється, схоже, виокремлення якого дозволяє ефективно просуватися в розробці загального самовизначення людини.

Актуальність дослідження феномену економічного самовизначення пояснюється й тим, що психологічні знання про закономірності самовизначення стають гостро затребуваними в періоди розвитку суспільства, коли радикально змінюються системи цінностей в індивідуальній, груповій та масовій свідомості населення. Саме в ці періоди зростає інтерес дослідників до проблем самовизначення особистості, різних соціальних груп, а також до економіко-психологічних явищ у суспільстві, одним з яких є економічне самовизначення.

Тему економічного самовизначення сучасної молоді ми обрали не випадково. Це зумовлено соціально-економічними умовами, які стрімко змінюються і ставлять молоду людину перед вибором свого місця в системі економічних відносин. Молоді потрібно сформулювати власну думку щодо тих чи інших матеріальних і нематеріальних економічних категорій та у відповідності з цим приймати рішення і діяти в сучасному суспільстві. Саме ця група населення уособлює носія основної економічної активності, більш за все зацікавленої в створенні економічних відносин.

Ідея актуального економічного самовизначення молоді полягає в наявності у молоді людини свободи вибору бажаного шляху, який надається їй суспільством, та як частина загального самовизначення особистості є суттєвим завданням молоді, що потребує вивчення.

Зміст цієї монографії базується на теоретичному аналізі вітчизняних та зарубіжних джерел. Різним видам самовизначення присвячено роботи Б. Боєнко, М. Гінзбурга, А. Журавльова, Н. Журавльової, А. Купрейченко, Є. Клімова, В. Комаровської, А. Маркової, Л. Наумової, О. Овчінкової, М. Пряжнікова, В. Сафіна, В. Сич, А. Туровської, Д. Чабан. Важливою передумовою дослідження проблеми економічного самовизначення є роботи дослідників в галузі економічної соціалізації – З. Антонової, І. Зубіашвілі, Н. Дембицької, Н. Побірченко, Л. Карамушки, О. Козлової, О. Лавренко, Г. Ложкіна, О. Міщенко, Т. Мельничук, В. Москаленко, О. Никоненко, А. Фенько, С. Фери, А. Фернема, О. Ходакевич, Ю. Швалба, О. Щедріної.

Вищенаведені дослідження визначили задум монографії, структура якої містить три основних розділи. Перший присвячено проблемі вивчення поняття самовизначення в психологічній науці та закономірностям економічного самовизначення молоді. В ньому, зокрема обґрунтовується актуальність і перспективність вивчення самовизначення суб'єкта в процесі соціально-психологічних досліджень. Зроблено спробу проаналізувати та врахувати досвід дослідження феномену самовизначення в цілому та, зокрема, окремих його видів (особистісного, професійного).

Проведений аналіз дозволив визначити, що самовизначення є інтегральним і перспективним поняттям, близьким до таких понять як соціалізація, ідентичність, адаптація. Самовизначення особистості має процесуальну та результативну характеристику, що розуміється

як результат засвоєння та прояв смислових особистісних утворень і простежується у зміні та розвитку особистості й може мати форму самостійної активності особистості, спрямовану на формування та використання смисложиттєвих орієнтацій.

Економічне самовизначення – це пошук оптимальної для особистості позиції в системі економічних відносин і способах існування в економічному просторі життя (згідно зі значущими для неї принципами і смислами, цінностями і цілями, ідеалами і домаганнями).

Проведений аналіз дозволив зробити припущення про те, що економічне самовизначення суб'єкта є важливим чинником його економічної активності та визначити економічне самовизначення як частину більш загального процесу життєвого самовизначення. Розроблений і основний теоретичний інструмент дослідження економічного самовизначення молоді – структурно-цільова модель економічного самовизначення особистості – дозволяє вивчити зазначену проблему.

При цьому економічне самовизначення (як вид самовизначення) для молоді розглядається як одне з найважливіших завдань на відповідному життєвому етапі та є центральним механізмом становлення особистісної зрілості, що полягає в усвідомленому виборі людиною свого місця в системі економічних відносин суспільства. Але економічне самовизначення – це не одномоментний акт внутрішньожиттєвого самовизначення, а відносно тривалий процес.

У другому розділі монографії пропонується структурно-цільовий підхід до вивчення економічного самовизначення сучасної молоді, аналізуються зміст, структура економічного самовизначення молоді та його психологічні чинники в умовах ринкових відносин. При цьому підкреслюється значущість об'єктивних чинників, таких як економічна криза в країні, пандемія Covid-19, пов'язані з нею локдауни, воєнні дії на Сході країни, перехід освітньої системи на дистанційне навчання.

У третьому розділі монографії проаналізовано результати емпіричного дослідження психологічних особливостей економічного самовизначення молоді, пояснюються результати отриманих даних. Систематизація та узагальнення результатів дослідження дозволили розглянути низку типових для українського суспільства економіко-психологічних феноменів, виявити та коротко описати деякі закономірності економічного самовизначення. Отримані дані підтверджують,

що основні компоненти економічного самовизначення суб'єкта є детермінантами його економічної активності. Особлива увага приділяється аналізу феномену економічного самовизначення учнівської та студентської молоді як показника та результату самовизначення суб'єкта.

У цій частині монографії визначено, що економічне самовизначення має прояви в різних формах економічної активності людини: діяльності та поведінки, спілкуванні та взаємодії, а також у різноманітних феноменах економічної свідомості – усвідомлених потребах та інтересах, цілях та мотивах, економічних уявленнях, оцінках, економічних настановах, ставленні до економічних об'єктів тощо.

Теоретичні та емпіричні дослідження, представлені в монографії, можуть становити інтерес для широкого кола фахівців у галузі соціальної, економічної та організаційної психології, психології особистості, праці та управління. Запропоновані теоретичні моделі, виокремлені та описані закономірності економічного самовизначення, методичні прийоми дослідження та деякі способи аналізу даних характеризуються новизною та актуальністю.

ЧАСТИНА 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Розділ 1.

ЕКОНОМІЧНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ

1.1. Самовизначення особистості як наукова категорія

При досить швидких сучасних процесах трансформації в українському суспільстві молоді люди одержують значну кількість ідеологічних, соціальних, професійних, економічних та інших можливостей. Такі життєві та суспільні перетворення впроваджують в ньому нові види і форми ринкових відносин та інші суспільні зміни, що спричиняють деформацію системи життєвих цінностей у громадян країни, а особливо у вразливої категорії – молоді. Молодь кожного суспільства є надією та опорою майбутньої політико-економічної розбудови держави. Відтак перед сучасною психологічною наукою постають питання: що наповнює внутрішній світ сучасної молодої людини, як формується її індивідуальність? які процеси впливають на її самовизначення? які морально-ціннісні орієнтири молодь зможе обрати? чи впливати на їх становлення і як це робити?

Різні сторони життєдіяльності людини залежать від того, яке місце вона собі відводить в соціальному середовищі, яким чином вибудовує свій професійний шлях, які соціальні ролі опановує. Особливості самовизначення тісно пов'язані з можливістю у самореалізації, саморозвитку, почуттям впевненості в собі, ефективністю діяльності, здатністю долати конфлікти і кризи, із ціннісними орієнтаціями та моральними якостями особистості тощо.

Варто відмітити, що зміна ціннісних орієнтацій особливо безпосередньо впливає на самовизначення представників нових поколінь,

що, зокрема, вимагає від освітніх програм інших, відмінних від попередніх, форм і видів соціалізації, і профорієнтаційної роботи з підлітками та молоддю з урахуванням як їх світоглядних настанов, так і нестабільної кон'юнктури ринку праці.

Однак встановлення сутності і закономірностей протікання феномену як ціннісного самовизначення, так і самовизначення у загальному контексті розуміння цього поняття, є поки що невирішеним завданням.

У психологічній літературі термін «самовизначення» використовується в різних значеннях і тому досліджуються різноманітні форми самовизначення: професійне, соціальне, ціннісне, особистісне, життєве, моральне, сімейне, релігійне, навчально-діяльнісне та інші, як відображення соціальних ролей та функцій особистості, що сприяє визнанню її ідентичності. Водночас навіть під ідентичними термінами найчастіше йдеться про різний зміст. Для того, щоб дійти до досить чіткого визначення поняття, необхідно з самого початку розмежувати два підходи до самовизначення: соціологічний і психологічний. Це тим більш важливо, що досить часто відбувається змішування цих підходів і привнесення специфічно соціологічного підходу в психологічне дослідження (і психологічне теоретизування), що призводить до втрати власне психологічного змісту. Дослідники у різні часи розглядали з різних позицій зміст, детермінанти, засоби, структуру, критерії самовизначення особистості, але єдиної концепції щодо трактовки механізму цього процесу ще не створено, так само як і єдиного визначення щодо змісту поняття феномену самовизначення. Багато авторів традиційно пов'язують самовизначення особистості переважно з підлітковим і юнацьким віком, розглядаючи його як найважливіше центральне новоутворення даного етапу розвитку людини, що тісно пов'язано з можливістю самореалізації, саморозвитку, самоактуалізації, виокремлення своєї індивідуальності, почуттям впевненості в собі, здатністю визначитись у професії, долати конфлікти і кризи тощо.

Розглянемо феномен самовизначення, що це таке і чому він настільки важливий для особистості. Як зазначають автори В. Синявська та О. Сергієнкова у психологічному словнику, **самовизначення** – це процес і результат вибору особистістю своєї позиції, мети і засобів самоіснування в конкретних обставинах життя; основний механізм набуття і прояву людиною свободи. Сучасна актуалізація проблеми

самовизначення обумовлюється тим, що наростання глобальних змін в суспільстві породжують необхідність вироблення кожною людиною власного ставлення до того, що відбувається, тобто самовизначення стає важливою складовою частиною життєво важливих рішень – від пошуку нової роботи або сфери ділової активності до вибору кандидатів до органів влади. Сутність такого процесу полягає в активному виявленні і ствердженні індивідуальної позиції в проблемних ситуаціях, коли людина опиняється перед необхідністю альтернативного вибору і має приймати прагматичне рішення. Результат самовизначення – вихід людини на мету, способи активності, адекватні її індивідуальним особливостям, і на формування духовної самоцінності, здатності через цілеспрямованість самобутньо і самостійно реалізувати своє природне призначення [198].

Науковці виділяють такі різновиди самовизначення: соціальне, особистісне, економічне, професійне, моральне, культурне, ціннісне тощо.

Термін «самовизначення» використовується в літературі в різних значеннях і сенсах. Як зазначає низка науковців (Журавльов, Купрейченко, 2007; Калашникова, 2004; Москаленко, 2015; Миронова, 2005; Наумова, 2005; Ожерельєва, 2006 та ін.), у розвитку проблеми самовизначення можна виділити деякі специфічні тенденції: якщо раніше домінуючими були дослідження, насамперед, професійного і особистісного самовизначення, то за останні 15–20 років наукові пошуки дедалі частіше змістилися до вивчення соціального, морального, економічного, політичного і в цілому життєвого самовизначення людини.

Пояснення полягає в тому, що радикальні соціальні зміни в суспільстві 1990-х років закономірно викликали соціально-психологічну динаміку на рівні особистості і групи, міжособистісних і міжгрупових відносин, змінивши зміст соціального середовища життєдіяльності людини. Будь-яке нове середовище й навіть його часткові зміни передбачають вироблення ставлення до нього або його зміни. Саме в ці роки досить затребуваними ставали результати досліджень самовизначення особистості, що дозволило для наукової проблеми самовизначення, поряд з іншими феноменами «самості», стати одним із найбільш актуальних напрямів в сучасній психології особистості [60].

Протягом останнього десятиліття увага дослідників в галузі соціогуманітарних наук (перш за все психологів) зосередилась

на основних сферах життєдіяльності в структурі самовизначення, його відносно самостійних різновидах: соціальному, професійному, суспільно-політичному, економічному, сімейному та у сфері спілкування. Центральним значна кількість науковців виділяє соціальне самовизначення – інтеграцію молоді в основні соціальні структури сучасного суспільства. Соціальне самовизначення безпосередньо пов'язано з вибором професії, результатом якого є не тільки отримана професія, а й новий трудовий колектив, в який вступає молодь [159, с. 42].

Соціальне самовизначення найтісніше пов'язано з процесами соціалізації особистості, визначенням особистістю свого місця у суспільстві і шляхів самоактуалізації в ньому. Центральною ланкою в усіх різновидах самовизначення особистості є акт вибору, який особистість здійснює свідомо і цілеспрямовано, і в якому усвідомлюються та реалізуються сутнісні смислові спрямування людини, її життєва позиція. З точки зору психологічного змісту, самовизначення особистості – це її активна внутрішня діяльність, спрямована на гармонійну самореалізацію і втілення обраних цінностей у різних сферах життя. Така діяльність реалізується через самопізнання особистості, розвиток її самосвідомості, здійснення виборів, розв'язання внутрішніх суперечностей [113].

Самовизначення тісно пов'язане з життєвою, зокрема соціальною позицією особистості людини. Життєва позиція – це спосіб залучення особистості до життєдіяльності суспільства; сукупність поглядів, переконань соціально значущих, в першу чергу професійних, умінь і відповідних дій особистості, які реалізують її ставлення до навколишнього світу. Тобто життєву позицію особистості визначають не будь-які її вчинки або дії, а сукупність типових поведінкових актів, стійка лінія поведінки і діяльності. Зокрема, О. В. Киричук визначає активну життєву позицію як «систему морального ставлення особистості перш за все до природи, часткою якої вона є; до суспільства в цілому і спільнот, до яких вона належить; до основних видів діяльності, через які і здійснюється внутрішній зв'язок з природою і суспільством» [87, с. 15].

Сучасні дослідники вирішують проблему самовизначення зі своїх теоретичних позицій. Незважаючи на різноманіття задіяних прийомів дослідження самовизначення, сьогоднішній рівень розробленості

методичного інструментарію ніяк не влаштовує вчених, і ця проблема зберігається в низці складних і актуальних [60].

Методологічні основи психологічного підходу до проблеми самовизначення заклав С. Л. Рубінштейн. Проблема самовизначення він розглядав у контексті проблеми детермінації, в світлі запропонованого принципу – зовнішні причини діють, заломлюючись через внутрішні умови: «Теза, згідно з якою зовнішні причини діють через внутрішні умови так, що ефект впливу залежить від внутрішніх властивостей об'єкта, означає, по суті, що будь-яка детермінація необхідна як детермінація іншим, зовнішнім, і як самовизначення (визначення внутрішніх властивостей об'єкта)». У цьому контексті самовизначення є самодетермінацією, на відміну від зовнішньої детермінації; в понятті самовизначення тим самим виражається активна природа «внутрішніх умов». Щодо рівня людини в понятті самовизначення для С. Л. Рубінштейна виражається сама сутність, зміст принципу детермінізму: «Сенс його полягає в підкресленні ролі внутрішнього моменту самовизначення, вірності собі, не одностороннього підпорядкування зовнішньому». Зокрема, сама «специфіка людського існування полягає в мірі співвіднесення самовизначення і визначення іншими (умовами, обставинами), у характері самовизначення у зв'язку з наявністю у людини свідомості і дії, цілісного розвитку». Соціальне самовизначення характеризує людину як особистість. Цим і визначається індивідуальність, цінність, професійна орієнтація тощо. Людина прагне зробити правильний життєвий вибір, і водночас впливати на процеси життєдіяльності суспільства на певному рівні своєї компетенції, відчувати на собі вплив суспільства [170].

Відповідно до цього підходу, «зовнішні впливи», «зовнішні причини», «зовнішня детермінація» – це соціальні умови і соціальна детермінація. Самовизначення, що розуміється як самодетермінація є механізмом соціальної детермінації, який діє, заломлюючись через внутрішні умови суб'єкта. Тому самовизначення стає вузловою проблемою взаємодії індивіда і суспільства. Численні психологічні дослідження присвячені вивченню специфічних характеристик цієї взаємодії та психологічної активності суб'єкта в процесі самовизначення [80; 118].

Підхід С. Л. Рубінштейна отримав розвиток в дослідженні соціального самовизначення, що згодом склало основу досліджень ідентичності.

За К. А. Абульхановою-Славською, самовизначення – це усвідомлення особистістю своєї позиції, яка формується всередині координат системи відносин. Вона підкреслює, що від того, як складається система відносин (ставлення до колективного суб'єкту, до свого місця в колективі та інших його членів), залежить самовизначення і громадянська активність особистості. Дослідниця у своїх роботах показує, що центральним моментом самовизначення є самодетермінація, власна активність, усвідомлене прагнення зайняти певну позицію в групі (суспільстві, професійному середовищі тощо). Розвиваючи цю ідею, авторка виділяє типи ідентичності відповідно до особливостей самовираження особистості, що в цілому дозволило дійти розуміння самого змісту самовизначення особистості в різних соціальних і культурних умовах [1].

У зарубіжній психології самовизначення часто розглядається в концепті самодетермінації і розуміється як комбінація навичок, знань і переконань особистості, зокрема пов'язаних з розумінням своїх сильних і слабких сторін, що дозволяють суб'єкту здійснювати саморегуляцію, автономну поведінку, постановку цілей і їх досягнення.

Серед відомих зарубіжних концепцій самодетермінації відмітимо теорію самодетермінації і особистісної автономії Е. Десі і Р. Райана, в якій ця проблематика представлена в контексті дилеми «свободи – детермінізму» щодо поведінки людини. Автори визнають активність самої природи людського організму, що обумовлено дією внутрішньої мотивації, а саме, потреб в компетентності і самодетермінації. Практичне втілення концепції пов'язано з організацією соціальної взаємодії, вихованням, підвищенням конкурентоздатності, успішності в діяльності тощо [230; 233].

Ми б хотіли звернути увагу на ті загальні методологічні акценти, які містяться у вітчизняних та зарубіжних підходах до проблеми самодетермінації. Це, перш за все, ідея активності людської природи. Як було відмічено вище, в підході С. Л. Рубінштейна, основою самовизначення є особистісна активність, яка проявляється як на рівні сприйняття і аналізу інформації, так і в подальшому виборі моделі поведінки. Психологічні дослідження спрямовуються на пошук джерел цієї активності, суб'єктивних проявів впливу зовнішнього середовища на особистість [80, с. 15].

Досліджуючи проблему цілісного розвитку особистості, Е. А. Якуба розглядає показником підготовленості і готовності особистості до

здійснення соціальних функцій соціальну зрілість, яка є вираженням соціальної активності як якості особистості, її культури, її ідентичності [266, с. 7].

Відмітимо, що сучасний рівень розвитку суспільства і науки вимагає більш глибокого аналізу проблеми самовизначення особистості, зокрема і з позицій активності самого суб'єкта життєдіяльності. Тому методологічні засади дослідження склали концепції, що базуються на принципах зустрічної (зовнішньої та внутрішньої) детермінації процесу самовизначення особистості (Г. С. Костюк, С. Д. Максименко), суб'єктного підходу до вивчення особистості (К. О. Абульханова-Славська, А. В. Брушлинський, З. П. Карпенко, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко), розвитку самоусвідомлення через особистісне значення (В. В. Столін). Теоретичний аналіз літератури з проблеми дослідження свідчить, що сьогодні немає єдиної наукової концепції особистісного самовизначення. Так, філософська сторона проблеми розкривається у роботах А. М. Архангельського, В. І. Бакштановської, В. А. Роменця, В. Т. Циби, А. А. Гусейнова, О. Д. Дробницького, О. Г. Здравомислова, М. Д. Зотова, В. М. Щердакова та ін. Різні аспекти проблеми самовизначення розглядаються у зв'язку з дослідженням методологічних питань формування активної життєвої позиції, виховання творчої особистості в роботах К. О. Абульханової-Славської, Б. Г. Ананьєва, Л. І. Анцифєрової, Л. І. Божович, Л. П. Буєвої, М. Й. Боришевського, І. П. Волкова, Г. С. Костюка, О. В. Киричука, Л. І. Когана, С. Д. Максименка, О. М. Леонтєва, А. В. Петровського, С. Л. Рубінштейна, Т. М. Титаренко, Д. І. Фельдштейна, Л. Е. Орбан, Ю. Л. Трофімова, Н. В. Чепелєвої та ін. У соціально-психологічному плані цю проблему досліджували М. Х. Титма, В. О. Татенко, І. П. Маноха, Т. С. Яценко, В. П. Казмиренко, Г. В. Ложкін, Л. В. Сохань та ін. Особистісне самовизначення, як процес свідомого визначення суб'єктом своєї сутності та місця в системі суспільних відносин, має ціннісно-сміслову природу і виражається в активному ставленні людини до самої себе та навколишньої дійсності, що викладено в роботах К. О. Абульханової-Славської, О. В. Киричука, С. Л. Рубінштейна, Т. М. Титаренко [144]. Дослідники К. Абульханова-Славська, С. Рубінштейн, О. Леонтєв наголошували, що центральним моментом у самовизначенні особистості є усвідомлення суб'єктом потреби у самопізнанні, у зміні себе, у самовдосконаленні. Тому самовизначення виступає інтегруючим стрижнем розвитку

особистості, що охоплює всі її сторони. Самовизначення нерозривно пов'язане з формуванням світогляду особистості (В. В. Давидов, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, Д. Б. Ельконін та ін.), когнітивними передумовами чого є засвоєння суб'єктом системи наукових знань, розвиток здібностей до теоретичного мислення, досягнення високого рівня пізнавальної активності. Світогляд – це, насамперед, не деяка логічна система знань, а комплекс переконань, принципів, ціннісних орієнтацій, що визначає позицію особистості у стратегії і тактиці вирішення життєво важливих задач.

В. Ф. Сафін вважає, що стрижневою характеристикою особистості є її самовизначення: «Самовизначення особистості щодо її соціальної активності та громадянської зрілості виступає в якості самостійного функціонально-процесуального ядра, яке володіє здатністю упереджувати реальну поведінку особистості і організовувати її поведінку» [178, с. 23].

Зазначимо, що О. Докучена проблему самовизначення пов'язує з розвитком самосвідомості і «Я – концепції» в юнацькому віці. Тому потреба у самовизначенні розглядається як потреба у формуванні певної смислової системи, в якій об'єднуються уявлення про світ і самого себе, про зовнішнє та внутрішнє. Формування цієї смислової системи передбачає спрямування у майбутнє, пошук смислу свого особистого існування, вибір професії, вибір життєвого існування. У процесі особистісного самовизначення формуються стійкі та усвідомлені переконання, принципи, норми поведінки, ідеали, особистісні цінності, виробляються уміння спостерігати та осмислювати явища навколишнього життя, розуміти самого себе тощо. А розвиток особистості визначається не стільки системою засвоєння знань, скільки підготовленістю до прийняття рішень та самостійних дій у нових ситуаціях, нестандартних умовах чи життєвих обставинах. [49, с. 72–79]. Тому вивчення зустрічної (зовнішньої та внутрішньої) детермінації процесу самовизначення особистості (Г. С. Костюк та ін.) має глибоке теоретичне значення для розуміння справжньої єдності «Зовнішнього» та «Внутрішнього» «Я» людини.

Аналогом поняття «самовизначення» в зарубіжній психології виступає категорія «психосоціальна ідентичність», розроблена і введена американським вченим Е. Еріксоном. У межах моделі цього дослідника самовизначення є рольовим самовизначенням – процесом «впису-

вання» себе в навколишній світ при постійній зміні біологічної або соціальної ніш існування індивіда. У цій моделі недооцінюється роль суб'єкта в розвитку, що робить її невідповідною меті самоактуалізації особистості в суспільстві на сучасному етапі.

При дослідженні самовизначення з позиції його функціоналу і змісту на перший план виходить проблематика ідентичності, в якій виражається змістовний результат і процесуальний сенс самовизначення. Головним завданням, яке постає перед індивідом, за Еріксоном, є формування почуття ідентичності на протигагу рольовій невизначеності особистісного «Я». Суб'єкт має відповісти на питання: «Хто я?» і «Який мій подальший шлях?» У пошуках особистої ідентичності людина вирішує, які дії є для неї важливими, а тоді вже виробляє певні норми для оцінки своєї поведінки та поведінки інших людей. Цей процес пов'язаний також з усвідомленням власної цінності і компетентності [224].

Згідно з Е. Еріксоном, ідентифікація є механізмом особистісного самовизначення, що виявляється з раннього дитинства і першочергово заснована на ототожненні дитини з дорослим. Почуття ідентичності в кожному віці формується поступово, його джерелом служать різні ідентифікації, які започатковані ще в дитинстві як у сім'ї, так і у близькому соціальному оточенні. У міру дорослішання особистість намагається виробити єдину картину світосприйняття, в якій різні цінності, оцінки мають бути синтезовані. У процесі свого розвитку індивід неодноразово проходить періоди, коли відбувається переоцінка самого себе у відносинах з близькими людьми і суспільством в цілому. У цьому підході закладена традиція аналізу цінностей як основи особистісного самовизначення [80].

Дослідження ідентичності як основи і результату самовизначення показало, що в міру взаємодії з соціальними групами розвивається ціннісна основа самосвідомості особистості. Роль цінностей в самовизначенні особистості, взаємодії індивіда і суспільства підкреслювалася в працях багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Зокрема, Е. Еріксон виділяв цілі, цінності, переконання як головні компоненти ідентичності особистості. На його думку, для підтримки системи цінностей необхідно розглядати суспільні процеси з точки зору зв'язку і взаємної залежності поколінь, сили Его кожного покоління. Базисні та універсальні цінності у всій їх єдності об'єднуються

досягненнями розвитку індивідуального і групового Его [224]. Г. Мід розвивав ідею про те, що людина вибирає цілі, цінності, потреби, тобто задає зміст ідентичності, а суспільство коригує норми і закони її існування. Самовизначення особистості в соціумі передбачає формування аспектів «Я» і «Ми» в ідентичності, яка розглядається Мідом як певна цілісність, має уявлення людини про себе як єдине ціле в гармонійному зв'язку з навколишнім світом. Якщо виникає конфлікт цінностей, то реакцією буде поява відповідно різних ідентичностей, що може вплинути на суперечливість поведінки і прогнозування [232]. К. Левін вважав, що індивіду для відчуття власної цінності необхідно почуття приналежності до певної групи [231].

Звернення до проблематики ціннісно-сислової детермінації самовизначення у психології пов'язане з роботами багатьох вчених, насамперед Л. С. Виготського, який підкреслював роль смислів і цінностей як в самому існуванні особистості, так і у взаємодії особистості і суспільства (Виготський, 1981). Морально-ціннісна основа особистості відіграє провідну роль у формуванні головних характеристик, єдності, «самототожності» особистості, проявляється в її переживаннях, поведінці, відносинах тощо. Вона також проявляється в стандартах, образі майбутнього і оцінці діяльності з її моральної, сислової сторони.

Поняття цінностей пов'язано з узагальненими уявленнями людей про цілі та норми своєї поведінки, в яких втілюються суспільні ідеали, історичний досвід, культура епохи, як визнаного суспільства в цілому, так і всього людства. Тому цінності – це одне з основних проявів взаємодії особистості і суспільства, особистості і культури. Система особистісних цінностей складається в свідомості кожної людини у вигляді певних еталонів або орієнтирів, з якими вона співвідносить свої дії. Для особистісних цінностей характерна висока усвідомленість. Цінності відображаються на рівні свідомості в формі ціннісних орієнтацій і служать важливим фактором соціальної регуляції взаємин людей і поведінки індивіда [157].

У загальному вигляді їх розглядають як елементи структури особистості, які характеризують змістовну сторону її спрямованості, сислові компоненти світогляду, висловлюють суть моральності людини, а отже, і загальні культурно-історичні умови і перспективи. У формі ціннісних орієнтацій, в результаті набуття цінностей фіксується найбільш суттєве та важливе для людини. Тому система цінніс-

них орієнтацій є своєрідною програмою життєдіяльності і основою реалізації певної моделі особистості – її самовизначенням у соціумі. Варто зазначити основні положення з проблеми становлення цінностей у процесі особистісного самовизначення, які знайшли відбиття у різних дослідженнях: становлення цінностей в юнацькому віці відбувається шляхом задоволення потреби в особистісному самовизначенні, що є потребою у формуванні смислової системи, в якій злиті уявлення про себе й про світ; особистісне самовизначення має ціннісно-смилову природу. Активне визначення своєї позиції щодо суспільно виробленої системи цінностей, визначення на цій основі сенсу свого існування, пошук людиною своєї ціннісно-смилової єдності та її реалізація (визначення себе у світі) – самовизначення; істотною особливістю особистісного самовизначення є його орієнтованість у майбутнє, причому розрізняються два види майбутнього: смислове й тимчасове майбутнє; особистісне самовизначення лежить в основі процесу самовизначення в старшому підлітковому і юнацькому віці, воно визначає розвиток всіх інших видів самовизначення: особливо соціального й професійного.

У гуманістичній моделі розвитку особистості людина визнається суб'єктом, автором і виконавцем генетично зумовленого життєвого проєкту. А зміна суб'єктом себе самого є головною смислово-життєвою цінністю, що виражає його внутрішню потребу у саморозвитку, самоздійсненні як вияв інтенції до саморуку. Джерелом самоактуалізації людини є вроджена потреба в самореалізації закладених у ній потенційних можливостей, скеровує яку сама природа людини (А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм, Е. Шостром, Ф. Перлз), або сенс її життя (В. Франкл, А. Менегетті). Термін «самоактуалізація» розуміється як «вихід людини за межі себе самої» і реалізація себе як невід'ємної частини зовнішнього світу. Отже, самовизначення як процес особистісного вибору рубежів сутнісного «Я» є необхідною умовою самоактуалізації особистості. Проте проблема самовизначення, напрацьована в межах вказаної моделі розвитку особистості, не має чіткості в трактуванні понять самоактуалізації та самовизначення, не вивчена діалектика їх взаємозв'язку.

С. Д. Максименко акцентує увагу на досить цікавій заочній дискусії В. Франкла з А. Маслоу та К. Роджерсом з приводу того, що є головнішим у житті і розвитку особистості – смисл чи самоактуалізація. В. Франкл аргументовано доводить, що самоактуалізація (як праг-

нення людини стати тим, ким вона, теоретично, може стати) є лише моментом, аспектом прагнення людини до життєвого смислу і, отже, – центральним напрямом розвитку особистості є відкриття смислу. Разом із тим абсолютна більшість сучасних теоретиків психології особистості дотримується позиції Маслоу і Роджерса, вважаючи, що саме самоактуалізація є магістральною лінією розвитку особистості. Водночас не приділяється увага тому, що ці терміни – «саморозвиток», «самоактуалізація», «самоздійснення», «самореалізація» – коріняться в ортодоксальному юнгіанському психоаналізі. І всі вони є синонімами юнгівської «індивідуації», адже «самоактуалізуватися» – в дійсності зовсім не означає «актуалізувати самого себе». А означає це – «актуалізувати самість», тобто дійсне під-, а потім і надсвідоме підґрунтя людської особистості. Ми вже бачили, що подібні уявлення належать до концепції «розгортання» особистості. Заперечень немає – це красиві, приємні і стрункі теорії, але ж вони, на жаль, ненаукові. Це, швидше, філософсько-культурологічні побудування [145].

Особливий інтерес з огляду на проблему нашого дослідження становить концепція М. Гінзбурга [32–34]. Автор підкреслює ціннісно-сміслову природу самовизначення, що відображає активне визначення своєї позиції щодо суспільно виробленої системи цінностей, визначення на цій основі сенсу свого власного існування. На нашу думку, він запропонував найбільш чіткий та повний аналіз змісту самовизначення. Окрім того, запропонована структура самовизначення є детально відпрацьованою. Дослідник виділяє просторово-часові і змістовно-сміслові елементи самовизначення. Запропонована модель передбачає дві основні складові самовизначення: психологічне сьогодення та психологічне майбутнє. Психологічне сьогодення містить ціннісно-сміслову ядро, яке виконує функцію самопізнання, і самореалізацію. Елементами другої складової – психологічного майбутнього – є смислове майбутнє (його функція – забезпечення смислової перспективи) і часове майбутнє (функція – забезпечення часової перспективи). Отже, особистісне самовизначення – це процес свідомого визначення суб'єктом своєї сутності і місця у світі, у системі суспільних відносин, який має ціннісно-сміслову природу та виражається в активному ставленні людини до самої себе і навколишньої дійсності.

Динамічні характеристики самовизначення можна виокремити на основі аналізу психологічної сутності та ролі вчинку як моменту само-

визначення, прийняття рішення у конкретній ситуації (В. Зінченко, В. Роменець, В. Слободчиков, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.). Учинок у психології визначається як свідома дія, акт морального самовизначення людини, у якому вона утверджує себе як особистість у своєму ставленні до іншої людини, себе самої, суспільства і світу загалом. Учинок цікавий нам як акт, у якому можна прослідкувати всі етапи та фази самовизначення: від ціннісного осмислення до рефлексії результатів. Самовизначення не зводиться до вчинку, прийняття рішення у конкретній ситуації, але неможливе без нього.

Узагальнюючи різні уявлення, М. Г. Угарова зазначає, що найбільш часто автори виокремлюють такі елементи самовизначення: цілі, ціннісні орієнтації, мотиви, здібності і дії за їхньою оцінкою, індивідуально-типологічні особливості людини, знання, вміння, навички. На її думку, в структурі професійного самовизначення можна виділити чотири види компонентів: перший характеризує особистість та індивідуальність учасника професійного самовизначення; другий – його зовнішню і внутрішню діяльність; третій – його прогностичну діяльність; і наприкінці, четвертий характеризує соціальну включеність учасника професійного самовизначення [200].

Проведений теоретичний аналіз проблеми самовизначення надав нам можливість виокремити такі його особливості і характеристики, що є суттєвими для розуміння становлення особистості:

- самовизначення є феноменом, у якому виявляється та відображається суб'єктна сутність і суб'єктна позиція людини, її готовність бути вільною та брати на себе відповідальність за здійснювати вибір. Воно забезпечує самодетермінацію і самоорганізацію людиною своєї життєдіяльності, становить собою основний механізм саморозвитку;

- самовизначення особистості має два вектори своєї спрямованості: а) на самопізнання та самоідентифікацію, визначення свого ставлення до себе як до особистості і професіонала; б) на визначення своїх життєвих та професійних цілей і планів, свого ставлення до значущих аспектів своєї життєдіяльності;

- самовизначення є процесом та результатом цього процесу, як складний, одночасно динамічний і стабільний стан суб'єкта, як діяльнісний, рефлексивний та ціннісно-смысловий акт. Самовизначення здійснюється особистістю як у конкретних ситуаціях, обмежених певними часовими межах, так і в процесі всієї життєдіяльності індивіда;

– самовизначення, для якого найбільш сензитивним періодом є юнацький вік, продовжується все життя людини. При цьому у структурі цілісного самовизначення особистості провідна роль належить особистісному як засадничому щодо інших видів самовизначення, що ставить перед нами завдання виявлення тих системотворчих зв'язків, котрі забезпечують єдність професійного й особистісного самовизначення. [160].

З огляду на вищезазначене, варто зазначити, що самовизначення передбачає не тільки самореалізацію в діяльності, а й розширення своїх особистісних можливостей, здатність «виходити за рамки самого себе», знаходити нові смисли в конкретній справі і у всьому своєму житті [209]. Сенс багато в чому визначає і сутність самовизначення. Як писав М. О. Бердяєв, що він ще на порозі отроцтва і юності був вражений думкою про те, що пошук сенсу вже дає сенс життя [16]. Все це показує, що сутність самовизначення пов'язана як з пошуком і знаходженням особистісного сенсу в своєму житті, вибором професії, так і в самому процесі самовизначення. Кожна людина проходить свої шляхи самовизначення, оскільки цей процес закладений в самій людській природі.

Зазначимо, що низка дослідників акцентує увагу на найважливішій здатності суб'єкта самовизначення перетворювати наявну в суспільстві систему цінностей та ідеалів, соціальних норм і правил поведінки, еталонів і стандартів тощо. Цим, зокрема, самовизначення відрізняється від близьких феноменів – соціалізації і адаптації. На думку М. С. Пряжнікова, в процесі особистісного самовизначення людина не просто «опановує певну роль», а створює нові ролі і в цьому сенсі формує соціально-психологічне нормування (Пряжников, 1996). Упізнаних роботах з'явилося специфічне розуміння самовизначення як «виходу за межі самого себе» або «свободи від самого себе» (Буякас, 2002; Пряжников, Пряжнікова, 2004). Зміна самого себе в ході самовизначення може мати на меті не тільки розвиток здібностей, розкриття потенціалів, використання можливостей тощо, але і їх обмеження, стримування, самопожертву як частину усвідомленої життєвої стратегії суб'єкта. Цим самовизначення відрізняється від таких феноменів як самоактуалізація і самореалізація. Дослідники досить рідко прагнуть відповісти на питання про те, до якого класу психологічних явищ належить самовизначення. У більшості випадків його кваліфікують

як пошук і знаходження свого становища або позиції в соціумі, тобто розглядають як психологічний, а точніше – соціально-психологічний процес. Самовизначення як пошук способу функціонування і розвитку, на думку А. Купрейченко, А. Журавлева, може одночасно належати до трьох основних класів психічних явищ, тобто розумітися як процес, як стан (деякий «зріз» процесу в певний період часу) і як властивість суб'єкта (особистості або групи). Звичайно, самовизначення в трьох перерахованих якостях має свою специфіку, яку зараз, на жаль, не проаналізовано.

Існує і низка інших причин, що пояснюють актуальність процесуального аналізу самовизначення. Самовизначення як процес складається з великої сукупності психологічних процесів різних рівнів. В якості одного з варіантів А. Купрейченко, А. Журавльов запропонували поділ процесів самовизначення, з одного боку, на процеси пізнання та конструювання, перетворення і творіння навколишнього світу (без яких не здійснюється визначення позиції суб'єкта в ньому), а з іншого – на процеси самопізнання, самоперетворення, самотрансценденції тощо, тобто на «само-процеси». Крім того, в змісті самовизначення можна виділити комплексні процеси, такі як: реалізація стратегії життя, способу життя, життєвих сценаріїв, які наповнені більш приватними (парціальними) процесами самовизначення. До них належать процеси усвідомлення, осмислення навколишнього світу і самого себе, поряд з різними механізмами психологічних захистів; процеси цілепокладання, прийняття рішень, досягнення поставлених цілей тощо [96].

У віковому аспекті проблема самовизначення найбільш глибоко і повно розглянула Л. І. Божович. Характеризуючи соціальну ситуацію розвитку старших школярів, вона вказує, що вибір подальшого життєвого шляху, самовизначення є афективним центром їх життєвої ситуації. Підкреслюючи важливість самовизначення, Л. І. Божович не дає його однозначного визначення, це: «вибір майбутнього шляху, потреба знаходження свого місця у праці, в суспільстві, в житті», «пошук мети і сенсу свого існування», «потреба знайти своє місце в загальному потоці життя». Мабуть, найбільш ємнішим є визначення потреби в самовизначенні як потреби об'єднати в єдину смислову систему узагальнені уявлення про світ і узагальнені уявлення про самого себе і тим самим визначити сенс свого існування. У своїй пізнішій роботі

Л. І. Божович характеризує самовизначення як особистісне новоутворення старшого шкільного віку, пов'язане з формуванням внутрішньої позиції дорослої людини, з усвідомленням себе як члена суспільства, з необхідністю вирішувати проблеми свого майбутнього.

Роботи Л. І. Божович дають розуміння психологічної природи самовизначення. По-перше, вона показує, що потреба у самовизначенні виникає на певному етапі онтогенезу – на межі старшого підліткового та раннього юнацького віку, і обґрунтовує необхідність виникнення цієї потреби логікою особистісного і соціального розвитку підлітка. По-друге, потреба в самовизначенні розглядається як потреба у формуванні певної смислової системи, в якій об'єднані уявлення про світ і про себе самого, формування цієї смислової системи передбачає наявність відповіді на питання про сенс свого існування. По-третє, самовизначення нерозривно пов'язане з такою істотною характеристикою старшого підліткового та раннього юнацького віку як спрямованість у майбутнє. І, нарешті, по-четверте, самовизначення передбачає вибір професії, але не зводиться до нього («пов'язано» з професією). Водночас поняття самовизначення у Л. І. Божович залишається достатньо розпливчастим, нерозчленованим; не розглянуті механізми самовизначення [19].

Також варто відмітити й інші підходи та дослідження феномену самовизначення. Через близькі за змістом поняття «саморегуляція», «самореалізація», «самоздійснення» розглядає самовизначення також і П. Соболев. Він зазначає, що самовизначення є певним аспектом самореалізації особистості. Використовує термін «включеність», аналізує індивідуальний зріз зв'язків людини з життєвими умовами. Інтегральним показником такої «включеності» в його концептуальній системі є феномен спрямування особистості. У самовизначенні включеність П. Соболев характеризує як залученість у ті чи інші підструктури суспільного життя через індивідуальний вибір, який не завжди є внутрішнім, оскільки індивід обирає з реально доступного.

М. Пряжников розрізняє поняття особистісного і життєвого самовизначення і пропонує класифікацію типів самовизначення особистості, залежно від реалізованого в кожному з них рівня свободи: професійне, життєве, особистісне. Життєве самовизначення автор визначає як вибір певного стилю життя і реалізацію його у багатьох соціальних ролях. Особистісне самовизначення – найвищий рівень життєвого

самовизначення, що мінімально обмежений зовнішніми факторами. Його відмінність полягає в тому, що людина не просто володіє роллю, але й створює нові ролі і займається соціально-психологічною нормотворчістю. Особистісне самовизначення, згідно з таким підходом, пов'язане також з формуванням оригінального і неповторного образу «Я», розвитком і утвердженням його серед оточення. Професійне самовизначення є частиною життєвого і відбувається в умовах меншої свободи вибору. Його ж зв'язок з особистісним самовизначенням залишається нез'ясованим.

Отже, самовизначення – це процес вибору і встановлення людиною індивідуальних цінностей, можливостей, потреб, способів і норм поведінки, а також критеріїв, за якими вона сама оцінює себе і свої досягнення.

На основі аналізу наукової літератури можемо узагальнити, що самовизначення нерозривно пов'язане з формуванням світогляду особистості, когнітивними передумовами чого є засвоєння суб'єктом системи наукових знань, розвиток здібностей до теоретичного мислення, досягнення високого рівня пізнавальної активності. А світогляд є, насамперед, не логічною системою знань, а комплексом переконань, принципів, моральності, ціннісних орієнтацій, що визначають позицію особистості у стратегії і тактиці вирішення життєво важливих задач.

У вітчизняній і зарубіжній психології проблему самовизначення особистості розглядають у контексті дослідження життєвого шляху людини. Поняття «самовизначення» наповнене різним змістом й використовується сьогодні в широкому діапазоні значень – від прийняття життєво важливих рішень до одноактних учинків. Загалом, феномен самовизначення дослідники характеризують як здатність особистості вирішувати проблеми, які стоять перед нею протягом певного проміжку часу, коли підставою для прийняття рішень є усвідомлення власних переконань, мотивів, цінностей.

Крім того, в змісті самовизначення можна виділити комплексні процеси, такі як: реалізація стратегії життя, способу життя, життєвих сценаріїв тощо, які наповнені більш приватними або парціальними процесами самовизначення. До них належать процеси усвідомлення, осмислення навколишнього світу і самого себе, поряд з різними механізмами психологічних захистів; процеси цілепокладання, прийняття рішень, досягнення поставлених цілей тощо.

Самовизначення як пошук способу функціонування і розвитку, на нашу думку, може одночасно належати до трьох основних класів психічних явищ, тобто розумітися як процес, як стан (деякий «зріз» процесу в певний період часу) і як властивість суб'єкта (особистості або групи).

Головні рушійні сили самовизначення – це розв'язання основних суперечностей між одиницями сутнісних сил індивіда («хочу», «можу», «маю») як внутрішніми умовами, між метою особистості і метою інших, між бажаним і можливим, між внутрішніми принципами і зовнішніми умовами. Тобто, механізми самовизначення – це процеси узгодження внутрішніх умов і принципів індивідуальності з обраною метою, з одного боку, і з зовнішніми обставинами її реалізації – з іншого. Результатом цих процесів є сформована особистістю програма дій і поведінки.

Однак, малодослідженими залишаються структурні елементи самовизначення: особистісне, життєве, соціальне, ціннісне, професійне та організація їх у відкриту систему, що самоорганізовується.

Звичайно, самовизначення в перерахованих структурних елементах має свою специфіку, яка ще в реаліях сьогодення недостатньо вивчена та проаналізована. В цьому напрямку цілком можна планувати розробку диференційованого підходу в дослідженні самовизначення, зокрема механізмів його задіяння та утворення, тому в перспективі доцільно формулювати такого роду завдання.

1.2. Економічне самовизначення молоді як проблема психологічної науки

В умовах інтенсивних змін, що відбуваються в сучасній економіці та в суспільстві в цілому, все більш важливе значення для людини набуває задача пошуку свого місця в системі економічних відносин, вибору своєї економічної ролі, способу матеріального самозабезпечення та самореалізації. В психологічній науці цей процес отримав назву економічного самовизначення [56].

Молодь як група населення уособлює носія основної економічної активності, зацікавленої в участі та створенні економічних відносин. Дослідники припускають, що сутність молоді полягає в її інтеграції в суспільство завдяки методу самовизначення. Ідея актуального

самовизначення, як основного завдання молоді, полягає у наявності в молодій людини свободи вибору, яку надає суспільство. З чого можна зробити висновок, що економічне самовизначення як частина загального самовизначення особистості є суттєвою задачею молоді та потребує вивчення [147].

У цілому, всі дослідники вважають, що самовизначення є системним особистісним новоутворенням, інтенсивне формування якого здійснюється в юнацькому віці (І. Дубровіна, І. Кон, Д. Фельдштейн, Е. Еріксон [92]).

Вступаючи в активне самостійне життя, кожен старшокласник ставить перед собою досить складні питання, від яких залежить його майбутнє життя. Він має визначитися в особистісному, професійному, соціальному напрямках, розробити для себе сценарій, за яким буде рухатися вперед, усвідомлювати шляхи та засоби його реалізації.

У старшому шкільному віці відбувається активне формування світогляду особистості. Провідною складовою цього процесу є прийняття тих чи інших цінностей. Саме в ранньому юнацькому віці з'являються необхідні для становлення світогляду когнітивні та емоційно-особистісні передумови, до яких належать: здатність до засвоєння значного об'єма знань, наявність абстрактного теоретичного мислення, розширення життєвого досвіду, моральнісне самовизначення, усвідомлення необхідності вибору життєвого шляху. До моменту закінчення школи особистість тією чи іншою мірою визначається з поглядами на світ і своє місце в ньому.

В умовах соціально-економічних реформ значення економічного самовизначення особистості значно зростає. Зміни в багатьох сферах суспільного життя призвели до переорієнтації в структурі цінностей, моральних пріоритетів, що не може не враховувати сучасна система освіти. Нові соціально-економічні умови формують нові психолого-педагогічні завдання, одним з яких є становлення економічного самовизначення молоді. Для сучасної людини достатньо високий рівень сформованості економічного самовизначення є своєрідним гарантом соціальної захищеності, економічної свободи, оскільки забезпечує відносну незалежність особистості у задоволеності потреб та інтересів [148].

Як відомо, юність – завершальний етап первинної соціалізації та період самовизначення. На основі дослідження В. Слободчикова, ми вважаємо самовизначення (соціальне, особистісне, професій-

не, економічне) основним завданням юнацького віку. В основі цього процесу – вибір майбутньої сфери діяльності, який пов'язаний із завданнями соціального та особистісного самовизначення, з пошуком відповіді на питання «ким бути?» та «яким бути?», з визначенням певних життєвих перспектив, з проектуванням майбутнього [191]. Варто зазначити, що процес професійного, економічного та особистісного самовизначення не завершується в період ранньої юності; питання правильності життєвого вибору актуальні як для молоді, так і для дорослої людини.

Не менш важливо враховувати те, що головними новоутвореннями юнацького віку є саморефлексія, усвідомлення власної індивідуальності, поява життєвих планів, готовність до самовизначення, настанови на свідому побудову власного життя, поступове входження в різні сфери життя [Там само]. Для старшокласників характерне своє бачення світу та визначення свого місця в ньому; побудова системи поглядів, суджень і соціально значущих цінностей; поява самостійності мислення; закріплення стереотипів поведінки на основі оцінювання та аналізу власних вчинків.

В умовах соціально-економічних реформ значення економічного самовизначення особистості значно зростає. Зміни в багатьох сферах суспільного життя призвели до переорієнтації в структурі цінностей, моральних пріоритетів, що не може не враховувати сучасна система освіти. Нові соціально-економічні умови пропонують нові психолого-педагогічні завдання, одним з яких є становлення економічного самовизначення молоді. Для сучасної людини достатньо високий рівень сформованості економічного самовизначення є своєрідним гарантом соціальної захищеності, економічної свободи, оскільки забезпечує відносну незалежність особистості у задоволеності потреб та інтересів [147].

Дослідження проблеми економічного самовизначення молоді базується на вивченні фундаментальних праць про особистість як особливий соціально-психологічний феномен (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, О. Брушлінський, А. Асмолов, Л. Божович, Л. Виготський, І. Зімня, О. Леонтєв, О. Петровський, С. Рубінштейн, Д. Фельдштейн); особистісне самовизначення (М. Гінзбург, В. Сафін, О. Чернишов) та професійне самовизначення (М. Борисова, Є. Клімов, С. Пряжнікова, С. Чистякова). Важливими для нас є дослідження економічної

свідомості великих соціальних груп (А. Журавльов, Т. Ємельянова, А. Купрейченко, В. Позняков, О. Лебєдєв, Т. Стефаненко, О. Донцов, Т. Фоломєєва, О. Мельнікова) [123].

Для виявлення сутності феномену «економічне самовизначення особистості» є важливим вивчення понятійного поля цього складного явища, яке формують такі поняття як «самовизначення» та «економічне самовизначення».

Можна виокремити декілька наукових підходів до дослідження проблеми самовизначення: філософський, соціологічний, психологічний. Представники філософського підходу (Л. Коган, І. Кон, М. Шибасєва та ін.) пов'язують самовизначення зі смыслом життя, дають цьому поняттю загальне визначення: розуміння людиною самої себе, своїх можливостей у зв'язку з умовами життя, свого місця в суспільстві.

До початку ХХ століття поняття самовизначення особистості ототожнювалося в філософських ідеях з категорією свободи волі (свободи вибору) людини. Як відзначає І. Фролов, ядром самовизначення особистості є вибір, детермінований зовнішніми умовами або абсолютно вільний [32].

Безпосередньо поняття «самовизначення» вперше було використано в філософії екзистенціалізму. Саме ця категорія стала однією з центральних в цьому філософському напрямку. Представники філософії екзистенціалізму (С. К'єркегор, Ж.-П. Сартр, М. Хайдегер, К. Ясперс) продовжили ідейну лінію прихильників індетермінізму та розглядають проблему самовизначення особистості в контексті обумовленості або незалежності людського вибору.

На значущість самовизначення в житті людини вказував С. К'єркегор. На думку філософа, самовизначення як вибір себе, має суттєве значення для внутрішнього змісту особистості: коли вона робить вибір, то наповнюється обраним, якщо ж вона не обирає, то гине. Основою самовизначення людини є її власні замисли, проекти.

Деякі інші погляди на співвідношення свободи та вибору в процесі самовизначення особистості висловлював А. Камю, для якого вибір є прощанням зі свободою [91], оскільки, по-перше, навіть до вибору вона уявна (людина лише уявляє, що має необмежену кількість варіантів), по-друге, людина може здійснювати вибір лише однієї можливості. В цьому, на думку А. Камю, і полягає основний смисл самовизначення особистості.

Життя людини, в розумінні філософів-екзистенціалістів абсолютно вільне, незалежне ні від чого зовнішнього. Основним настановленням класичного екзистенціалізму є допомога людині в набутті справжнього існування, і виборі себе. Особистісна позиція людини (орієнтації, ставлення до світу, до самого себе в цьому світі) є її основною характеристикою. Саме від неї, а не від характеру, з точки зору екзистенціалістів, залежить все; основою самовизначення є вільний вибір, прийняття особистістю рішення [78]. Отже, здійснений аналіз філософського аспекту феномену самовизначення дозволяє виявити складність і неоднозначність у вирішенні цієї проблеми.

Сучасна філософська думка продовжує традиції дослідження проблеми самовизначення в контексті питань філософської антропології (В. Конєв, Є. Латуха, П. Шульц). Так, В. Конєв у самовизначенні людини виокремлює три сторони. Перша – онтологічна сторона, яка передбачає визначення особистістю себе в бутті, завдяки возведенню навколо себе меж, проєктуванню власного місця в культурі, в суспільстві в цілому. Друга сторона самовизначення – гносеологічна. Вона передбачає усвідомлення людиною себе особистістю, вивчення власної індивідуальності, своїх взаємин із суспільством, його вимог до себе. Третя сторона самовизначення – морально-оціночна, вона пов'язана з детермінацією людини себе як моральної особистості шляхом емоційного сприйняття світу цінностей, їх аналізу, оцінки та вибору тих, що допомагають виробити власні життєві орієнтири, знайти сенс особистісного існування. У своєму дослідженні Є. Латуха, розглядає форми, механізми, соціальні простори самовизначення особистості та визначає цей феномен як формування внутрішньої позиції особистості щодо людей і цінностей, співвіднесення своїх життєвих планів, самооцінки, стратегій та настановлень з цією позицією. В якості механізму самовизначення автор називає ідентифікацію. Особистість в процесі самовизначення ідентифікує себе з реальною або уявляємою соціальною групою, система цінностей і норм якої є для неї еталоном.

Отже, людина, яка самовизначається, спирається в своєму виборі на думку значущих Інших, оскільки вони виступають у якості носіїв основних ціннісних настановлень і орієнтацій.

Представники *соціологічного* підходу (Є. Головаха, В. Журавльова, Л. Сохань, М. Тітма, В. Шубкіна та ін.) характеризують процес самовизначення відносно покоління в цілому як вступ його в життя.

Вивчення цього процесу вони пов'язують з аналізом і врахуванням таких життєвих виборів як місця проживання, вибір професії, тобто визначення свого місця в соціальній структурі та обмежують часові межі самовизначення лише юнацьким віком [223].

Проведений М. Гінзбургом аналіз наукової літератури показав, що в соціологічних дослідженнях проблема самовизначення пов'язана з аналізом її як процесу залучення молоді у всі сфери життя суспільства, а результати його визначаються як посідання стабільної позиції у всіх сферах суспільного життя, тобто, в соціології самовизначення розглядається як основний інструмент соціалізації особистості, визначення людиною свого місця в суспільстві. Мірою самовизначення є ступінь входження особистості в соціальні структури.

Отже, з точки зору соціологів суттєвими характеристиками процесу самовизначення є такі: по-перше, самовизначення є входженням особистості в суспільні сфери і структури; по-друге, види самовизначення виокремлюються у відповідності з цими сферами та структурами; процес характерний для покоління в цілому [32].

У класичній психології поняття «самовизначення» використовується досить часто. В психологічних дослідженнях (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Л. Божович, О. Брушлінський, М. Гінзбург, С. Рубінштейн, В. Сафін, Д. Фельдштейн та ін.) самовизначення зображено як особистісне новоутворення, відповідальне за становлення людини суб'єктом життя та життєдіяльності (К. Абульханова-Славська), за знаходження місця для себе в просторі діяльності (П. Щедровицький), за усвідомлення особистістю свободи діяти у відповідності з цінностями групи та відносної незалежності від групового впливу (О. Петровський), за формування внутрішньої позиції людини (Л. Божович) [223].

Методологічною основою психологічного підходу до розглядання проблеми самовизначення людини в соціальному середовищі є праці С. Рубінштейна, який вважав самовизначення моментом самодетермінації, тому що в ньому виражається активна природа суб'єктивного, тобто внутрішніх умов, через які переломлюється зовнішній вплив. У цьому контексті самовизначення є самодетермінацією, на відміну від зовнішньої детермінації.

Отже, самовизначення виражає активну природу «внутрішніх умов», через які відбувається переломлення зовнішнього впливу. Феномен самовизначення, на думку С. Рубінштейна, виражає саму сутність

принципу детермінізму, яка полягає в підкресленні ролі внутрішнього моменту самовизначення, вірності собі, неодносторонньому підпорядкуванню зовнішньому [171]. При цьому, наголошується, що процес самовизначення, з специфіки людського існування, тією чи іншою мірою завжди співвідноситься з певними умовами та обставинами.

Положення, запропоновані С. Рубінштейном, розвивала К. Абульханова-Славська, на думку якої, самовизначення є усвідомленням особистістю своєї позиції, яка формується всередині координат системи відносин. Основним у самовизначенні вона вважає самодетермінацію, власну активність, усвідомлене прагнення зайняти певну позицію в житті [2].

Більшість сучасних авторів вирішують проблему самовизначення особистості у віковому аспекті (Л. Божович, І. Дубровіна, О. Мудрік, Д. Фельдштейн). Так, Д. Фельдштейн розглядає самовизначення як вивчення особистісного розвитку підлітків, а О. Мудрік вважає найважливішим періодом самовизначення ранню юність.

Найбільш повно проблема особистісного самовизначення у віковому аспекті досліджувала Л. Божович. При характеристиці соціальної ситуації розвитку старшокласників, у якості афективного центру життєвої ситуації в цьому віковому періоді, вона називає самовизначення, вибір подальшого життєвого шляху. При цьому, говорячи про важливість самовизначення, дослідниця не дає його однозначного визначення. Найбільш повним є визначення самовизначення як потреби об'єднати в єдину смисловою систему узагальнені уявлення про світ і узагальнені уявлення про себе самого та тим самим знайти та визначити сенс власного існування. Крім того, в своїх працях Л. Божович вказує, що самовизначення є особистісним новоутворенням старшого шкільного віку, пов'язаного з усвідомленням себе як члена соціуму, з формуванням внутрішньої позиції дорослої людини, здатної вирішувати проблеми свого майбутнього [20].

У західній психологічній науці самовизначення як соціально-психологічний феномен окремо не вивчається. Разом з цим, активно досліджуються близькі за змістом феномени «самодетермінації» (Deci, Ryan), «самоефективності» (Bandura). Дослідники виявили зв'язок між прийняттям людиною рішення про вибір підприємницької кар'єри та рівнем вираженості її самоефективності. Виявлено зв'язок між рівнем самоефективності підприємця та успішністю його бізнесу, рівнем доходу [237].

Західні колеги проблему самовизначення досліджують також у руслі питань визначення специфіки особистої ідентичності. З точки зору Е. Еріксона, самовизначення є пошуком Я-ідентичності, яку автор трактує як тотожність індивіда самому собі. Вона є результатом процесу ідентифікації себе, шляхом відділення, розрізнення себе від інших. У працях Е. Фромма самовизначення розглядається як процес вільного вибору людиною цінностей і цілей власної життєдіяльності та засобів їх реалізації. Дослідник бачить головний смисл самовизначення в самореалізації [155].

Цим ідеям співзвучна теорія самоактуалізації А. Маслоу, основою якої є визнання відповідальності людини за вибір, який вона здійснює, і смисл, яким вона наповнює власне життя. На думку А. Маслоу, людина має потенційні можливості для удосконалення та розвитку, оскільки універсальною функцією людини є здатність до творчості, яка забезпечує процес її самовираження та самоактуалізації, що розуміється як неперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей і талантів, як неперервне прагнення до єдності, інтеграції або внутрішньої синергії особистості [117]. Від особистого вибору людини залежить, якою мірою вона реалізує свій потенціал. Саме в цьому напрямі і здійснюється її самовизначення.

Отже, як показав аналіз наукової літератури, більшість авторів розглядають самовизначення як усвідомлення особистістю своїх можливостей, здібностей, потреб, бажань, інтересів відносно стійких характерологічних цілей, співвіднесення їх з вимогами, яких вимагає соціальна ситуація, на основі чого здійснюється постановка цілей. Багато психологів підкреслюють активну роль самого суб'єкта діяльності.

Одним із перспективних підходів до розуміння самовизначення людини, є підхід, який розроблявся в контексті *теорії психологічних систем*. Згідно з цією теорією, здатність особистості до самовизначення пов'язана з можливістю самотійно змінювати, формувати свій образ життя [27].

Самовизначення особистості має процесуальну та результативну характеристику, що розуміється як результат засвоєння та прояв смислових особистісних утворень і простежується у зміні та розвитку особистості й може мати форму самотійної активності особистості, спрямовану на формування та використання смисложиттєвих орієнтацій.

Виокремлення різних видів самовизначення відбувається в залежності від того, в якій сфері суспільного життя включається людина. Так, виокремлюють *сімейне, професійне, релігійне, політичне, економічне самовизначення*.

Аналізуючи різні види і типи самовизначення, дослідники визначили, що більш логічно говорити про самовизначення як особистісне на різних стадіях розвитку особистості і в різних сферах життєдіяльності.

А. Журавльов і А. Купрейченко називають *особистісним самовизначенням* пошук суб'єктом свого способу життєдіяльності в світі на основі базових ставлень до світу, інших людей, людської спільноти в цілому та самого себе, які він сприймає та формує з опорою на власну систему життєвих смислів і принципів, цінностей, ідеалів, можливостей і здібностей, очікувань і домагань [61]. Тоді *економічне самовизначення* варто розглядати як особистісне самовизначення (або самовизначення особистості) в економічному середовищі. Незважаючи на те, що цей процес має нерівномірний, гетерохронний характер і кожна людина знаходить для себе лише їй притаманні засоби, існує єдиний спосіб, що визначає динаміку цього розвитку, це – особистісне самовизначення. Завдяки тому, що на кожному віковому етапі особистість набуває якісно нові характеристики (характерологічні риси, вольові якості, світоглядні позиції, життєві цілі та ін.), вона поступово стає самодостатньою, здатною цілеспрямовано, з урахуванням соціальних умов, що змінюються, спрямовувати свою активність на реалізацію своєї життєвої перспективи.

Отже, в загальному вигляді самовизначення особистості в економічному середовищі – це свідомий акт виявлення та ствердження власної позиції в проблемних ситуаціях [149].

Метою економічного самовизначення є досягнення людиною оптимальної позиції в системі економічних відносин (трудових, обмінних, майнових, розподільчих та ін.) на основі її ставлення до соціально-економічних умов та їх динаміки. Важливими психологічними чинниками економічного самовизначення є уявлення людини про сенс життя, життєві цілі та цінності, її домагання, очікування та наміри, а також потенційні можливості їх реалізації [58].

Поняття «ділова активність» посідає важливе місце в теоретичній схемі психологічного аналізу економічного самовизначення. Ділова активність людини як суб'єкта діяльності проявляється у виборі стра-

тегій і конкретних форм економічної поведінки в умовах, що постійно змінюються. Її психологічною основою є цілі та мотиви, очікування та наміри, а також інші компоненти мотиваційної сфери, які спонукають людину до економічної діяльності та регулюють її [57].

Економічне самовизначення передбачає постановку цілей і визначення способів їх досягнення, а ділова активність суб'єкта проявляється у виборі стратегії та конкретних форм економічної поведінки в економічних умовах, що постійно змінюються. Отже, ділова активність правомірно може розглядатися в якості одного з показників економічного самовизначення.

Суттєвими соціально-психологічними чинниками, що визначають спрямованість і рівень ділової активності, є психологічні відносини суб'єктів діяльності, під якими розуміють емоційно забарвлені уявлення і оцінки зовнішніх умов економічної діяльності, характеристики самої економічної діяльності та її суб'єктів, представників різних соціальних груп, з якими вони пов'язані партнерськими та іншими формами взаємодії. Саме в психологічних відносинах виражається внутрішня позиція суб'єкта в соціально-економічних умовах, що змінюються. Тому можна говорити про те, що важливою функцією психологічних відносин є функція самовизначення [150].

Теоретичний аналіз наукової літератури дає змогу визначити, що економічне самовизначення (як вид самовизначення) для молоді є однією з найважливіших задач на певному життєвому етапі та є центральним механізмом становлення особистісної зрілості, що полягає в усвідомленому виборі людиною свого місця в системі економічних відносин суспільства.

Розглянемо місце економічного та інших видів самовизначення всередині цілісного процесу життєвого самовизначення. Використовуючи класифікацію А. Маркової [115], ми виокремлюємо п'ять видів самовизначення:

1. Життєве самовизначення.
2. Особистісне самовизначення.
3. Професійне самовизначення.
4. Соціальне самовизначення.
5. Економічне самовизначення.

Ми вважаємо, що ці види самовизначення співвідносяться так, як це показано на рис. 1.1.

Поняття «економічне самовизначення особистості» є відносно новим в психології. В результаті зіткнення традиційних та нових економічних норм, стандартів, еталонів життєдіяльності особистості виникає потреба в економічному самовизначенні. Це нова внутрішня позиція, що передбачає усвідомлення себе як члена економічного суспільства. Економічне самовизначення в ранній юності пов'язано з виробленням економічних професійних настановлень. Всі складнощі і труднощі економічного світу стають більш усвідомлюваними [199].

Економічне самовизначення – це частина більш загального процесу життєвого самовизначення. Але економічне самовизначення – це не одномоментний акт внутрішньожиттєвого самовизначення, а відносно тривалий процес.

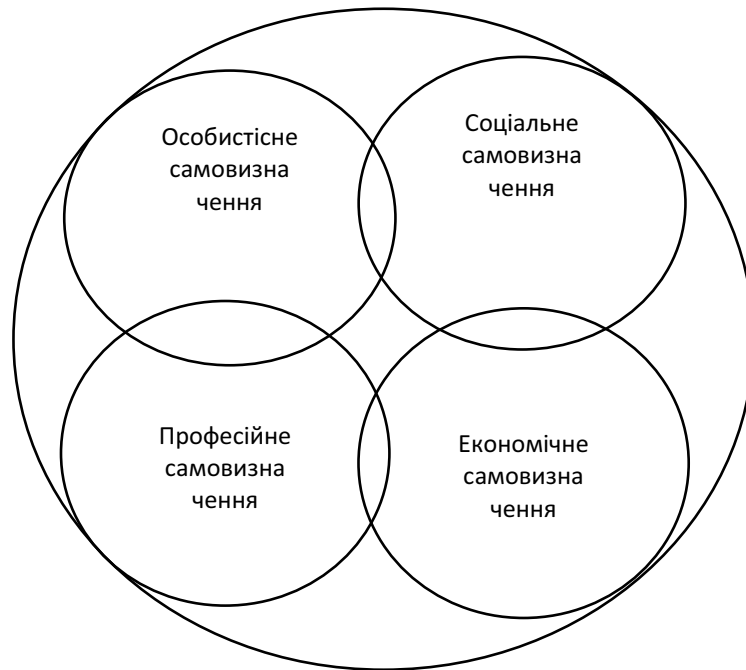

Рис. 1.1. Співвідношення видів самовизначення

Економічне самовизначення стає новоутворенням періоду ранньої юності. Отже, у своїх підходах до вивчення економічного самовизначення дослідники відзначають психологічний зміст і динаміку економічного самовизначення з віком, а також виокремлюють два напрями в дослідженні цього феномену. Один з них передбачає розробку досліджень розвитку економічного самовизначення на певних етапах онтогенезу в процесі досягнення людиною особистіс-

ної зрілості. Інша сторона передбачає вивчення своєрідності змісту механізмів і умов становлення економічного самовизначення в його зв'язку з іншими напрямками соціалізації і, передусім, з професійним самовизначенням. Реалізація принципів системного підходу передбачає правомірність вивчення складних ліній самовизначення юнацтва в їх зв'язку.

Специфічною проблемою є дослідження економічного самовизначення в руслі професіоналізації молодих людей, що передбачає не лише досягнення певних рівнів розвитку людини як суб'єкта економічної дійсності, але й становлення її як активного учасника розвитку економічної сфери суспільства.

Дослідники розглядають економічне самовизначення молоді як складну багаторівневу активність, яка впливає на інтеграцію всіх напрямів життєвого самовизначення та професійно-особистісного розвитку молоді людини, і зазначають доцільність таких підходів до його вивчення, що дозволяє виявити специфіку таких впливів. Певні основи для його розробки надають дослідження в сучасній психології в галузі вивчення розвитку особистості фахівців у сфері підприємництва, бізнесу, комерції [21].

Вивченню особливостей менеджерської діяльності, та в цьому контексті діяльності підприємців, умов і чинників досягнення в ній успіху, присвячено велику кількість досліджень: М. Вудкок, Д. Френсіс, О. Виханський, А. Журавльов, Р. Кричевський, Г. Нікіфоров. Однак аспекти економічного самовизначення в зв'язку з професійним розвитком фахівця досліджені недостатньо.

Виникає певне протиріччя між тим, що аспекти особливостей економічного самовизначення зазначають дослідники в працях з психології особистості, психології розвитку, в дослідженнях проблем соціалізації сучасної молоді, однак конкретизація специфіки прояву рівнів та траєкторій розвитку людини в професійних практиках, пов'язаних з економічною реальністю, майже не досліджується.

Дослідження економічного самовизначення вчені співвідносять з дослідженнями економічної свідомості та самосвідомості, імпліцитних концепцій «економічного Я».

Так, в руслі дослідження економічної свідомості відома шестикомпонентна рівнева модель А. Філіппова і С. Ковальова [208]. Вона містить опис багаторівневих конструктів свідомості:

1. Конструкти, які узагальнено відображають економічний порядок, економічний устрій, що існують як відносини між людиною та суспільством.

2. Конструкти, які пояснюють наявний економічний порядок у загальному вигляді.

3. Конструкти ідеальних економічних відносин – «економічна мрія».

4. Конструкти тривалої орієнтації, які забезпечують поведінку в конкретних ситуаціях, що повторюються та які регулюють повсякденні відносини.

5. Конструкти досягнення цілей економічної діяльності як самоцінності.

6. Конструкти економічних вимірів, які краще за все можуть бути представлені при аналізі економічного мислення.

Значущість такого теоретичного конструкту, що моделює складність, системність економічної свідомості, є важливим для розробки принципів системного підходу, до вивчення такого досить складного утворення, що виникає в процесі економічної соціалізації. Однак його потрібно збагачувати при конкретизації становлення системи цих конструктів при входженні в певну соціально-економічну та професійну практику. Характеристика економічної «ментальності» представників різних професій, орієнтуючись на цю загальну модель, безумовно, потребує додаткової інтерпретації. Важливими при плануванні програм вивчення в цій галузі є рівневі, генетичні моделі економічної свідомості та самосвідомості.

Однією з наукових праць цього напрямку є робота А. Бояринцевої. Дослідження [23] спирається на поняття «економічна суб'єктність», що інтерпретується як системна якість особистості, яка є специфічним патерном параметрів особистісних підсистем: Я-концепції, системи мотивації досягнення і системи етико-мотиваційних життєвих планів (суб'єктивних стратегій досягнення економічного успіху). Економічна суб'єктність-безсуб'єктність розглядається як один з компонентів Я-концепції. Сприйняття себе як суб'єкта економічної сторони свого життя передбачає наявність контролю в економічній сфері – усвідомлення бажання і можливості визначати та контролювати джерела свого існування, способи отримання фінансових засобів, контроль об'єктів власності, робота «на себе», а не за контрактом, можливість

самому формувати та контролювати свій економічний образ життя.

При аналізі готовності до професійної діяльності, орієнтованої на комерційну практику, зокрема практику підприємця, автор визначає економічну суб'єктність як здатність особистості до самодетермінації в економічних аспектах професії з певним високим рівнем самоорганізації діяльності, зокрема з рівнем особистісного контролю над її здійсненням. Автор розглядає своєрідність параметрів виокремлених підсистем, обговорюючи проблему готовності до підприємницької діяльності. Взаємодіючи з чинниками соціалізації, ці підсистеми, на думку авторки, створюють передумови підприємницького професійного вибору.

Теоретичний аналіз наукових праць дозволяє виокремити певні аспекти відносно загальних теоретичних підходів до дослідження змісту та генези економічного самовизначення при співвіднесенні його з поняттям «економічна суб'єктність». Зміст поняття «економічний суб'єкт» застосовується для означення найбільш високих рівнів, стадій економічного самовизначення, що передбачає також й високі рівні особистісної та професійної зрілості.

Якщо розглядати ці аспекти з точки зору необхідності формування ставлення молодого людини до економічних реалій свого буття, то можна також припустити, що становлення суб'єктної економічної позиції проходить низку етапів і на час досягнення повноліття отримує ті самі ознаки, що й суб'єктність. І тому можна говорити, що повнолітня людина психологічно готова ставити перед собою життєві цілі економічної спрямованості, знаходити та обирати засоби їх досягнення, приймаючи рішення про економічну складову свого життя як у професійній, так і в особистісній сфері. Особливо важливою для становлення економічної суб'єктності тоді стає можливість усвідомленого аналізу молодого людиною своїх засобів досягнення економічних цілей в реальній економічній практиці, можливість планування напрямів самореалізації в процесі участі в економічній практиці.

Альтернативним змістом наповнюється поняття «економічна безсуб'єктність». При реалізації комерційної практики воно виражає пріоритети підпорядкування, виконання роботи за наймом, неприйняття відповідальності за організацію практики. У цьому випадку людина відмовляється від прийняття серйозних економічних рішень як в особистій, так і в професійній сфері, особливо

в тих, що передбачають готовність до економічного ризику. Роль залежності виконавця передбачає передачу економічного контролю «значущим іншим».

А. Боярінцева виокремлює такі компоненти економічної суб'єктності: психологічні (параметри Я-концепції, рівень суб'єктивного контролю, мотивація досягнення); етико-мотиваційні (індивідуальна модель економічного успіху як життєвий сценарій економічної поведінки); поведінкові (реалізація внутрішньоособистісних передумов суб'єктності в різних сферах діяльності, зокрема й професійної).

Суб'єктна модель економічного успіху розглядається як продукт мотиваційно-ціннісного орієнтування особистості в суб'єктивному полі економічної культури спільноти та процесу вибору індивідуального напрямку діяльності, тобто етико-економічний сценарій поведінки у житті в цілому, в професійних задачах, зокрема. Він залежить від переважаючих певних критеріїв (символів) успіху та уявлень про способи його досягнення.

Так, зокрема, авторка характеризує спектр домінуючих мотивів-цілей, що співвідносяться з уявленнями про економічний успіх: романтичні, конформні, мотиви самоствердження, мотиви матеріального благополуччя, мотиви самореалізації. З указаними мотивами-цілями автор співвідносить різні стилі економічної поведінки, розробленими на основі класифікації Е. Фромма, типів соціального характеру. А. Боярінцева виокремлює стилі етико-економічної поведінки в залежності від типу сприйняття матеріальних цінностей і типу сприйняття інших людей [Там само].

Етико-економічні моделі поведінки формуються на основі відповідних мотивів діяльності в процесі економічної соціалізації та професіоналізації. У дослідженні представлено характеристику спектру мотивів. Романтичні, мотиви тріумфу і слави співвідносяться з *першою фазою* розвитку трудової мотивації.

Для *другої «егоїстичної» фази* розвитку трудової мотивації характерна наявність мотивів самоствердження, влади, впливу, незалежності та мотиву матеріального благополуччя, грошей, власності. Такі мотиви, на думку авторки, більш пов'язані зі змістом праці.

Для *третьої фази* розвитку трудової мотивації в сфері бізнесу, характерно прагнення не лише щось отримати для себе, але й щось віддати іншим, реалізувати себе в праці. Мотиви самореалізації –

це мотиви творчості, прагнення «бути самим собою», реалізуватися завдяки бізнесу свої ідеї, цікаві проекти.

Отже, в цьому одному з найбільш цікавих досліджень, підкреслено взаємозв'язок розвитку людини як суб'єкта праці та як суб'єкта економічної практики. Високий рівень економічної соціалізації дослідниці характеризує з боку усвідомленого вибору молодою людиною етико-сислової моделі організації професійної діяльності та її економічних аспектів, усе більш чіткою рефлексією мотиваційно-ціннісних основ, що передбачають орієнтування в професійно-значущих задачах і способах їх рішення.

Безумовно, характеристика рівнів і змісту економічного самовизначення особистості пов'язана з теоретичними підходами до поняття професіоналізації та професійного самовизначення.

У контексті нашого дослідження також потрібно уточнити зміст понять «*економічне самовизначення*» та «*професійне самовизначення*». Узагальнення наукових досліджень дає змогу говорити про те, що змістом професійного самовизначення особистості є пошук свого місця, способу функціонування в світі професій.

Результати дослідження економічного самовизначення особистості та групи розкривалися в дослідженнях економічної свідомості осіб з різними життєвими орієнтаціями, економічного мислення та економічної Я-концепції, в дослідженні пошуку ідентичності в умовах трансформації відносин власності та в межах певних видів економічної активності, економічних відносин, пов'язаних з вибором форм власності та ставленням до власності, матеріальним благам в цілому тощо [56].

Отримані дані свідчать про специфічність економічного самовизначення особистості та про його нетотожність змісту професійного самовизначення, незважаючи на спільність їх фундаментальних особистісних детермінант (базових ставлень до світу, до себе, інших людей, життєвих смислів).

Отже, якщо змістом *професійного самовизначення* є пошук свого місця, способу функціонування та значення у світі професій, то *економічне самовизначення* – це пошук оптимальної для особистості позиції в системі економічних відносин і способу існування в економічному житті. Разом з цим підтверджується взаємозв'язок та взаємоопосередкованість процесів економічного та професійного самовизначення.

Відзначимо, що дослідження особливостей економічного самовизначення передбачає аналіз процесу оволодіння молодим поколінням системи соціально-економічних ролей, правил, що формуються в межах певних соціокультурних традицій. Становлення людини як суб'єкта соціально-економічної дійсності, безумовно, пов'язано з виникненням і розвитком найбільш складних рівнів особистісної саморегуляції, а саме – ціннісно-етичного. В контексті діяльнісного підходу цей рівень співвідноситься з рівнем смислової регуляції (А. Асмолов, Б. Братусь, В. Столін, Д. Леонт'єв). Етичні цінності, отримуючи статус особистісних смислів, опосередковують і ставлення людини до певних сторін дійсності, і міжособистісні взаємини в певних сферах дійсності.

Становлення вищих рівнів ціннісно-смислової регуляції діяльності суб'єкта одним з перших теоретично охарактеризував Б. Братусь [24]. Аналізуючи психологічні причини змін моральної свідомості людини, автор виокремив декілька рівнів у структурі особистості («вертикалі душі») в залежності від типового для особистості способу ставлення до іншої людини, до інших людей, до самої себе: егоцентричний, групоцентричний, просоціальний (або гуманістичний), духовний. Міра привласнення смислових змістів і мотиваційних прагнень, що належать до різних рівнів, може бути у кожної людини різною. Зокрема, Б. Братусь вказує, що потрібно виокремлювати такі рівні привласнення особистістю смислових змістів: ситуативний, нестійкий, який характеризується епізодичністю, залежністю від зовнішніх обставин; стійкий, вплетений в загальну структуру смислової сфери особистості; особистісно-ціннісний, усвідомлені особистістю найбільш загальні, генералізовані смисли її життя.

На думку автора, одне і те ж внутрішнє спонукання або його зовнішній прояв можуть мати різне внутрішнє обґрунтування і душевний резонанс в залежності від того, чи є вони ситуаційно обґрунтованими або є наслідком вистражданих, усвідомлених особистістю цінностей. Усі чотири рівні наявні в кожній людині, в якісь моменти буття ситуативно перемагає один рівень, а в якісь – інший. Вищі рівні ціннісно-етичної регуляції характеризують особистісну зрілість.

При аналізі проблем самоорганізації людиною своїх відносин з економічною дійсністю проблема вивчення особистісної опосередкованості є однією з центральних. Теоретичне обґрунтуванням

взаємозв'язку особливостей особистісного та економічного самовизначення, а також емпіричні прояви цього зв'язку знайшли підтвердження в дослідженнях в галузі економічної психології (О. Дейнека, С. Малахов, А. Мінін, М. Мініна, О. Козлова, О. Кулагіна, Т. Корнілова, М. Семенов, А. Фенько).

Загальний підхід до розгляду проблеми економічного самовизначення розширюється завдяки розробленому В. Сафінім і Г. Ніковим розумінню самовизначення особистості тотожного поняттю «соціально зріла особистість». Основними характеристиками такої особистості є дотримання правил, норм, прийнятих у суспільстві, спрямованість на певні колективні та групові цінності. Така особистість, на думку дослідників, здатна усвідомлювати свої суб'єктивні якості та суспільні вимоги і знаходити певний баланс між ними [178].

Отже, з позицій В. Сафіна та Г. Нікова [179], економічне самовизначення може вивчатись відносно самостійним етапом економічної соціалізації, сутність якого полягає у формуванні в індивіда усвідомлення мети та сенсу життя, готовності до самостійної життєдіяльності на основі співвіднесення своїх бажань, наявних якостей, можливостей і вимог, які вимагає від нього суспільство. Етапи самовизначення, виокремлені дослідниками, співпадають з етапами вікової періодизації, критерієм якої є зміна провідного виду діяльності. Тому, виявлені цими вченими якості, умови та чинники економічного самовизначення аналогічні умовам економічної соціалізації.

Особистісна зрілість зіставляється дослідниками з високими рівнями суб'єктної позиції щодо економічних реалій і, зокрема, щодо грошей. Так, М. Семенов співвідносить особистісну зрілість зі ставленням людини до грошей як до засобу, а не як до мети [181]. А. Фенько, аналізуючи дослідження в галузі «грошових патологій», пов'язує особистісну зрілість з раціональною опосередкованістю поведінки при вирішенні «грошових проблем», «грошових залежностей» [206]. Д. Бажин [14] характеризує зв'язок екстернальних оцінок власного економічного благополуччя молодих людей з недостатньою адаптивністю економічної поведінки з якісної сторони.

Дослідники приділяють увагу вивченню чинників самовизначення, зокрема саморегуляції, яку, крім етико-ціннісної опосередкованості, аналізує широке коло дослідників з боку багаторівневих компонентів активності суб'єкта.

Так, Г. Нікіфоров вважає, що саморегуляція – це регуляція активності, яка притаманна людині як в межах психічних процесів, так і в поведінці та діяльності. Він також стверджує, що саморегуляція – це складова частина самоуправління. Якщо самоуправління націлено на довгострокову перспективу (вибір життєвого шляху, постановку задач самовдосконалення, конкретизацію цілей самовиховання тощо), то саморегуляція підпорядкована, як правило, рішенню найближчого майбутнього [137].

У своїх працях, присвячених проблемі саморегуляції, О. Конопкін розглядає проблему вивчення саморегуляції діяльності та виокремлює її компоненти, основне місце він відводить меті діяльності [93]. Мета діяльності є в такому вигляді, в якому її сприймає суб'єкт. Для того щоб організувати послідовність дій у відповідності з прийнятою метою, потрібно співвіднести мету з реальними умовами та виокремити серед них найбільш значущі з точки зору досягнення мети.

Велике значення в сучасній соціальній психології має дослідження проблеми самоорганізації суб'єктом своєї соціальної поведінки. Ми пропонуємо розглянути самоорганізацію (саморегуляцію) як чинник економічного самовизначення

О. Шорохова і М. Бобнева у вивченні проблеми психологічних механізмів регуляції соціальної поведінки головне місце як регулятора відводять образу життя. В їх розумінні образ життя – це сукупність стійких форм і правил життєдіяльності. Образ життя відображає життєдіяльність народів як спільноти в цілому, так й індивідів. З іншого боку, образ життя впливає на психіку та поведінку людини, що проявляється у формуванні особливого типу особистості [17]. Регулятивний вплив образу життя на поведінку та психіку, на формування певного типу особистості, який характерний суспільству загалом, пов'язаний з виробленням системи переконань особистості.

На вивчення психологічних механізмів самоорганізації своєї життєдіяльності в підлітковому та юнацькому віці як особливого новоутворення спрямовані дослідження А. Осницького, В. Моросанової та ін. Вони спираються на використання категорії «саморегуляція».

А. Осницький зазначає, що єдина функціональна структура регуляції в конкретних видах діяльності реалізується різними психічними процесами: сприйняттям, пам'яттю, мисленням, увагою та ін. До зазначених компонентів В. Моросанова і А. Осницький додають такі

компоненти як гнучкість і самостійність [127]. Під гнучкістю, як умінням належати до системи саморегуляції, розуміється здатність людини перебудувати систему саморегуляції в зв'язку зі зміною зовнішніх і внутрішніх умов, здатністю швидко змінювати свої плани, свою поведінку, орієнтуватися в непередбачених ситуаціях, сприймати нову інформацію та ін. Самостійність, як компонент системи саморегуляції, характеризує розвиненість регуляторної автономії. Людина з розвинутою самостійністю сама здатна ефективно управляти своєю активністю, планувати свою діяльність і поведінку, організовувати роботу з досягнення цілі. Розрізняють і рівні сформованості прийомів саморегуляції в залежності від віку людини, її досвіду праці [143].

Велике значення в саморегуляції діяльності А. Осницький надає рефлексії. На його думку, що вище її рівень, то більш успішно функціонує система саморегуляції. У міру розвитку рефлексії підвищується й рівень саморегуляції особистості, яка полягає не стільки в регуляції дій, спрямованих на перетворення в предметному світі, скільки в регуляції дій, спрямованих на перетворення ставлення людини до інших людей, до самої себе, до тих видів діяльності, до яких вона долучилася. Виконуючи будь-яку діяльність, людина пізнає себе, бачить свої можливості, риси характеру, властивості особистості та розуміє, що для більш успішного виконання діяльності їй потрібні нові знання, вміння, необхідність розвивати якісь якості особистості тощо і починає працювати над собою. Отже, коли людина ставить цілі, планує їх, оцінює результати та ін., тоді вона удосконалюється, тобто вона свою активність спрямовує на себе, саморозвивається.

Якщо А. Осницький вносить самосвідомість і самооцінку в систему саморегуляції в якості додаткових компонентів, то Ю. Міславський говорить про можливість проведення аналогій між структурними компонентами особистості (рівень домагань, образ «Я», самооцінка та ін.) та структурними компонентами теоретичної моделі усвідомленої саморегуляції діяльності [126]. Згідно з Ю. Міславським, в функціональному сенсі щодо теоретичної моделі регуляції діяльності, образ «Я» може бути компонентом моделі значущих умов з уявленням про предмет перетворень, оскільки образ «Я» формується та відтворюється лише в процесі співвідношення людиною себе з іншими людьми. Ідеал можна розглядати як аналог уявлень про майбутні результати, цінності та цілі, які можуть бути співвіднесені з блоком прийняття

цілі (рішення про необхідність реалізації), блоком самооцінювання, який можна розглядати як аналог блоку оцінки результатів, рівень домагань – системі критеріїв успішності. Отже, саморегуляція, за Ю. Міславським, будується на структурних компонентах особистості та в процесі програмування діяльності.

В руслі виокремлених підходів до самовизначення особистості економічне самовизначення має вивчатись як таке, що пов'язано не лише із саморегуляцією, але й зі сприйняттям часової перспективи – співвіднесенням минулого та майбутнього з теперішнім з точки зору досягнення мети. Обережне ставлення до часу передбачає наявність у людини почуття часу: визначення часових меж праці, витрат часу на майбутню діяльність, обережне ставлення до часу інших людей, вміння працювати з повною віддачою сил. Мистецтво планування своєї діяльності в часі є надзвичайно складним і потребує не лише досвіду, але й спеціальних навичок організації часу життя.

У дослідженнях К. Левіна вводиться поняття часової або психологічної перспективи, яке означає важливу характеристику «психологічного поля» особистості – включення в теперішнє, минуле та майбутнє. Часова перспектива створює єдність реального та ідеального планів життя. Реальність «цього моменту», актуальної ситуації завжди передбачає часову тривалість психологічного минулого та майбутнього особистості.

Отже, щодо економічного самовизначення можна зробити висновок, що актуальна дія, вчинок особистості – це завжди похідна від характеристик «ідеального» плану її минулого та майбутнього [123].

Особистість як суб'єкт певного економічного сценарію життя не лише залежить від подій і періодів життя, але й буде «життєву перспективу». Активність суб'єкта пов'язана з періодизацією життя, зі структуруванням подій життєвого шляху. К. Абульханова-Славська розрізняє три види структурних утворення життєвого шляху особистості: життєву позицію, життєву перспективу, сенс життя. На думку авторки, життєва позиція передбачає потенціал розвитку особистості особистості, сукупність об'єктивних і суб'єктивних можливостей, які на основі такої позиції відкриваються [3].

На нашу думку, життєва економічна позиція пов'язана зі способом включення особистості в професійні та інші сфери життя, зі способом розв'язання протиріч, які виникають у різних ситуаціях.

Важливим в контексті аналізу економічного самовизначення майбутнього фахівця, в процесі самоорганізації ним свого майбутнього є проблема вивчення організації часу життя. Трактують психологічного часу життя в біографічному масштабі досліджується в працях К. Абульханової-Славської, Н. Битянової, Л. Бороздіної, І. Спірідонової, К. Муздибаєва та ін. Психологія часу в цих працях – це час переживання та осмислення власного життя. Дослідження тут пов'язано з дослідженням діяльності планування, ієрархії цінностей. У дослідженні Т. Павлової представлено діяльнісне трактування такого новоутворення в юнацтві як організація часу життя.

Поняття «організація часу життя» (ОЧЖ), введене В. Ляудіс і Т. Павловою, характеризує міру визначеності життєвої позиції особистості щодо смислів життя та часових перспектив, її здатність до створення особистісних сценаріїв своєї життєдіяльності для послідовних часових періодів і контролю їх здійснення [111]. Такі сценарії формують з урахуванням усіх сфер життєдіяльності, всієї повноти потреб і цілей особистості, в той час як план дає лише певну схему майбутнього відносно тієї чи іншої сфери життєдіяльності особистості.

Змістовна характеристика ОЧЖ передбачає дві групи операцій: контроль за актуальною діяльністю та прогнозування майбутньої діяльності. Молоді люди в процесі засвоєння способів конструювання та реорганізації режиму дня та тижня отримують основу усвідомлення смислів і цілей власної життєдіяльності.

Отже, ОЧЖ передбачає безперервне самовизначення економічного майбутнього для всіх періодів часу – як найближчої перспективи, так і віддаленої. Сценарії майбутнього (найближчого та віддаленого) передбачають актуальний план економічної поведінки.

Процес становлення економічного самовизначення учнівської та студентської молоді відбувається як стихійно, так і в процесі освіти. Тому система освіти, яка є найважливішим соціокультурним регулятором розвитку суспільства, має допомогти усвідомити соціальні цінності в економічній сфері, зрозуміти значення чинних законів, їх суспільну та особисту значимість.

Гуманізація освіти передбачає підхід, орієнтований на те, щоб людина відчувала себе внутрішньо вільно, комфортно в умовах високорозвинутого технологічного суспільства. Випускник школи має бути

конкретноспроможним для продовження освіти і для знаходження місця для своєї трудової діяльності [162].

Отже, виникає потреба якісного оновлення системи економічної підготовки школярів і студентів, яка передбачає наявність у них не лише певних знань та умінь, але й розвиток економічного стилю мислення, способів ефективно включатися в нові фінансово-економічні відносини. Заклади освіти зобов'язані навчати та виховувати молоде покоління, з реальних потреб життя з урахуванням соціально-економічної перспективи, тобто відображати процеси, що відбуваються в суспільстві.

Найважливіша риса сучасної освіти – спрямованість на те, щоб підготувати учнів не лише пристосовуватися до ситуацій соціально-економічних змін, але і активно опановувати їх.

Очевидно, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства, коли створюються нові морально-культурні цінності, потрібно базуватися на глибоко правдивому, науковому переосмисленні історії нашої країни, на виявленні її справжніх ментальних особливостей; на об'єктивному вивченні та усвідомленні справжніх суспільних потреб людей в економіці, державності, моральності, ідеології, культурі, освіті та всієї соціальній сфері; на науковому переосмисленні ідеології та економічних цінностей дореволюційної України, Радянського Союзу; на критичному аналізі багатого досвіду розробки та впровадження морально-культурних і економічних цінностей розвинутих капіталістичних країн; на багатосторонньому дослідженні стратифікації сучасного українського суспільства та шляхів його стабілізації.

Саме тому школа, під час вирішення завдання виховання як цілісна освітньо-виховна система має закласти основу економічної компетентності особистості, її духовності та культури.

Отже, ми визначили особливості становлення економічного самовизначення особистості в умовах ринкових відносин. В сучасних умовах, коли зростає нездорове ставлення до грошей, багатства, матеріальних благ, потрібно формувати у молоді моральнісну позицію, чіткі життєві настановлення, завдяки яким вони здатні протистояти цим негативним явищам.

Тому, основними завданнями заходів для сприяння цілеспрямованому формуванню економічного самовизначення молоді в період становлення ринкових відносин є: забезпечення єдності моральнісного та економічного виховання; розробка шкали соціально-моральнісних та

економічних цінностей, програми виховання, та реалізація їх у цілісному навчально-виховному процесі; визначення психолого-педагогічних умов забезпечення моральнісної стійкості до негативних явищ ринкового середовища.

До таких умов належать [79]: взаємозв'язок пізнавального, емоційного та поведінкового компонентів економічної соціалізації, які об'єднують моральність; гармонізація моральнісних і прагматичних якостей в процесі виховання учнів та студентів; залучення учнівської молоді в доступному віку діяльність з метою формування досвіду соціально-економічної поведінки; інтеграція закладів освіти, сім'ї та соціального середовища з проблеми становлення економічного самовизначення молоді.

Поняття «*економічне самовизначення*» як вид самовизначення пов'язане з такою категорією як «*економічна соціалізація*». В межах суб'єктно-діяльнісного підходу економічне самовизначення розуміється як специфічна активність суб'єкта в процесі орієнтування в економічній дійсності, постановці специфічних задач, плануванні економічних складових життєдіяльності.

При такому ракурсі потрібно розкрити психологічні закономірності розвитку молодого людини на етапі навчання як динамічного суб'єкта економічної дійсності, здатного до все більш усвідомленої постановки стратегічних та навчально-професійних задач в їх взаємозв'язку із задачами особистісного розвитку. Вагому роль грає оцінка особистістю своєї позиції в соціумі, соціального та економічного статусу.

Економічне самовизначення є однією із суттєвих інтегральних якостей, яку молоді люди отримують в процесі економічної соціалізації. Економічне самовизначення молоді може розглядатися, з одного боку, як поетапний процес її залучення у всі сфери суспільного життя, з іншого – як процес усвідомлення молодими людьми своєї приналежності до певних соціально-економічних груп із закріпленнями в них соціально-економічними статусами та ролями, тобто формування стійкої економічної ідентичності [154].

Отже, з одного боку, економічне самовизначення є процесом, динамічним явищем, діяльнісним актом або системою актів. Але водночас воно проявляється в якості стабільного, статичного стану особистості, пов'язаного з усвідомленням суб'єктом власної позиції в сучасному економічному просторі, з отриманням стійкої системи ціннісних орієнтацій і ставлень. У зв'язку з цим економічне самовизначення

є особистісним утворенням людини як системи, що саморозвивається та забезпечує її вихід із стану хаосу та нестійкості. Отже, економічне самовизначення розглядається в якості довгого безперервного процесу, результатом якого є створення певної особистісної якості.

Отже, з особливостей економічного самовизначення, психолого-вікових характеристик особистості, специфіки соціально-економічного знання, ми припускаємо, що економічне самовизначення молоді людини виконує такі функції: *інформативно-оціночну, рефлексивно-сміслову, регулятивно-прогностичну*. Охарактеризуємо прояви цих функцій [122].

Інформативно – оціночна функція передбачає фіксацію інформації про економічні цінності та усвідомлення їх значущості; *рефлексивно-смілова функція* полягає в осмисленні та розумінні суб'єктом культурних цінностей і усвідомленням ним власної економічної ідентичності; *регулятивно-прогностична функція* відображає регуляцію суб'єктом власної поведінки на основі усвідомлення власної економічної ідентичності та прийнятті економічних норм. Прогностична складова цієї функції здійснює реалізацію цілеспрямованої активності особистості, яка навчається в процесі життєдіяльності.

Варто зазначити, що визначені функції вказують на наявність суттєвих зв'язків між економічним самовизначенням і особистістю, яка навчається. Унаслідок цього вони можуть розглядатися в якості тієї моделі, яка в абстрактному вигляді виокремлює ці зв'язки. Крім того, незважаючи на деяку незалежність, функції соціально-психологічного феномену, що розглядається, характеризуються тісною взаємообумовленістю та взаємозв'язком.

Виокремлення функцій економічного самовизначення учнівської молоді потрібно розглядати в якості першого рівня в дослідженні цього особистісного утворення.

На цей момент у психологічній науці відсутня повна та єдина структурна модель економічного самовизначення. На основі узагальнення теоретичних досліджень можна визначити, що *економічне самовизначення як психологічне утворення є самовизначенням особистості в економічному середовищі з метою досягнення суб'єктом оптимальної позиції в системі економічних відносин на основі його ставлення до соціально-економічних умов, а також уявлень про сенс і цілі життя, життєві принципи, цінності, ідеали, власні домагання, очікування та потенційні можливості*

Структуру економічного самовизначення можна розглядати як єдність взаєпов'язаних основних компонентів – *когнітивний* (глибинне утворення – економічні уявлення), *афективний* (задоволеність різними сторонами економічної активності, оцінка її успішності, прогнозування її розвитку), *конативний* (економічні настановлення, економічна поведінка, економічне планування).

Елементи когнітивного компоненту є детермінантами економічної поведінки особистості та елементом економічної свідомості. Разом з економічним мисленням вони беруть участь у створенні моделі економічної сфери життя.

Потрібно зазначити, що на визначені компоненти економічного самовизначення впливає *моральнісний компонент*, який міститься у кожному вказаному компоненті та відповідає за гнучкість когнітивної сфери в пізнанні законів економічних відносин в суспільстві, визначає позитивну чи негативну емоційну оцінку економічних явищ особистістю, суттєвим чином регулює економічну поведінку [154].

Особливого значення набуває моральнісний компонент у професійній діяльності людей, які фахово працюють у монетарній сфері економіки. Для стороннього спостерігача, можливо, було б несподіванкою те, що професіонали банківської справи прагнуть конституювати моральні вимоги до свого фаху в специфічному «Моральному кодексі». Проте насправді – це логічно і виправдано: люди цієї професії перебувають в ситуації підвищеного ризику, позаяк гроші – це завжди спокуса легкого досягнення будь-яких цілей «в обхід» етичних норм.

Виокремлення функцій економічного самовизначення учнівської молоді потрібно розглядати як перший крок до дослідження цього особистісного утворення.

Отже, вивчаючи уявлення, настановлення, ставлення до низки актуальних економічних явищ, які є елементами економічної свідомості та результативною характеристикою економічного самовизначення, ми маємо змогу описати вказаний вид самовизначення. Тоді, аналіз економічного самовизначення дозволяє дати досить глибоке розуміння мотивів і цілей, напрямів руху економічної діяльності сучасної молоді.

Оскільки будь-яке особистісне утворення в своєму розвитку проходить низку послідовних етапів, представляється важливим виявити критерії та рівні сформованості економічного самовизначення молоді

(критерій виступає як ознака, на основі якої відбувається оцінка, визначення або класифікація будь-чого). Як відзначає Л. Разбегаєва, критерій є зразком, показником, за яким ми можемо судити про міру сформованості у людини особистісного утворення, що досліджується [161].

Особливості певного компонентного складу економічного самовизначення молоді дозволяють виокремити критерії та показники сформованого особистісного утворення (економічного самовизначення): повнота та системність знань про економічні цінності, характер оціночного ставлення, ступінь усвідомленості суб'єктом особистісної та соціальної значущості економічних цінностей та власної економічної ідентичності, міра сформованості ціннісно-комунікативних умінь і повнота реалізації діяльнісних аспектів економічного самовизначення.

На основі виокремлених критеріїв, ідей системного та ціннісно-комунікативного підходів ми зможемо визначити рівні економічного самовизначення: низький, середній, високий.

Визначені рівні слугуватимуть зразком при порівнянні з конкретними учнями та віднесенні їх до того чи іншого рівня прояву економічного самовизначення. Крім того, вони є критеріями результативності як в цілому процесу формування економічного самовизначення, так і кожного окремого етапу.

Отже, економічне самовизначення ми розглядаємо, з одного боку, як процес усвідомлення особистістю власної позиції в системі економічних відносин завдяки осмисленню, розумінню та прийняттю економічних цінностей, а з іншого боку, в якості результату – особистісної якості, що забезпечує готовність суб'єкта до активного проектування та прогнозування власної життєдіяльності в сучасному соціально-економічному просторі.

Формування економічного самовизначення відбувається як поетапний процес на основі механізму формування ціннісних ставлень та орієнтацій особистості.

Зазначимо, що становлення економічного самовизначення молоді людини відбувається в процесі економічної соціалізації, у якому дослідники виокремлюють декілька періодів.

Перший – період ранньої соціалізації, пов'язаний з отриманням соціально обов'язкових загальнокультурних і економічних знань та навичок, які передбачають неспецифічний у професіональному відно-

шенні характер. Соціалізаційними інститутами є сім'я, дошкільний заклад та школа.

Другий період – це професійна соціалізація, пов'язана з оволодінням спеціалізованими трудовими знаннями та навичками, долученням до відповідної субкультури. Інститутами, які забезпечують відповідні знання та навички, слугують спеціалізовані навчальні заклади – середні та вищі, в яких і починається культурна та соціальна диференціація молодих членів суспільства.

Особливо гострими є проблеми, пов'язані з інститутами ранньої економічної соціалізації, які змодельовані за «класичними» зразками та орієнтовані на стійку культурну парадигму. Минулі принципи ранньої соціалізації вже не забезпечують необхідних знань та навичок загальнокультурного та економіко-культурного характеру. Нині шкільна освіта практично не дає дітям та підліткам необхідних для «дорослого життя» навичок. Між тим цей період є основним при формуванні економічної культури людини як особистості.

У керівництві у процесі становлення економічного самовизначення особистості, на основі теоретичних досліджень, можна виокремити п'ять основних елементів [192].

1. Внутрішнє середовище індивіда, тобто модельоване свідомістю уявлення про «своє» середовище, його сукупний образ. Можна сказати, що це – уявна модель життєвого економічного середовища індивіда, її деяка нормативна концепція.

2. Первісна екоструктура індивіда, тобто необхідний життєвий простір, власне «персоналізоване» середовище існування. Ступінь її суб'єктивності є дуже високою, контакти постійні, мають особистісний та часто інтимний характер, основа організації – сімейні цінності та норми.

3. Групова екоструктура. Головним обличчям є неформальне об'єднання (група). Це – середовище спільноти, яке виникає на підставі спільності цілей. Ступінь суб'єктивності цього середовища є в цілому високим, однак залежить від статусу індивіда в групі.

4. Організація (дошкільний заклад, школа). Це також середовище спільноти, але інституційно організоване, формальне. Тут індивіда оточують рольові очікування, які виникають на основі норм, правил.

5. Зовнішнє середовище. Для індивіда – це, передусім, нормативно-ціннісний фон, тобто норми-рамки, а також норми-цілі та ідеали. Це – об'єктивне, але підпорядковане бажанням та діям індивіда середовище.

Створення такого життєвого середовища, яке б сприяло відтворенню потрібних суспільству людських економічних якостей, не потребує значних додаткових матеріальних ресурсів. Досягнення названої мети потребує, передусім, змін в суспільній свідомості і психології як учнів, так і вчителів, щоб висунути проблему людських якостей і середовища в низку ключових проблем освіти. Наголосимо, що саме від формування людських якостей залежить перехід соціальної системи на шлях соціально-економічного розвитку. Належні принципи організації життєвого середовища – важливий засіб становлення економічного самовизначення учня.

На думку дослідників, процес становлення економічного самовизначення особистості є найважливішим процесом інтеграції людини в систему економічних ролей, в результаті чого вона стає дійсно частиною економічного суспільства [30].

Опанування учнями економічних ролей допоможе їм бути активними, ініціативними, впевненими у собі людьми, які в системі ринкової економіки знайдуть застосування своїм здібностям, матеріально забезпечуючи себе та своїх близьких, примножуючи суспільні багатства.

Рольовий підхід до процесу економічного самовизначення передбачає два механізми – особистісне конструювання економічних ролей та ідентифікацію в економічній ролі.

Економічна роль є найбільш адекватною одиницею аналізу економічної діяльності для реалізації категорії економічного суб'єкта. В опануванні економічних ролей людина завдяки цілеспрямованій, перетворюючій активності розв'язує багато суперечливостей та досягає певного рівня економічного самовизначення, тобто також реалізує себе як економічний суб'єкт. Спосіб отримання ролі залежить від того, наскільки неминучою є ця роль для людини. Наприклад, роль споживача є неминучою для кожної людини. Формування ролі споживача в процесі становлення економічної культури реалізується декількома засобами.

За характером участі батьків та старших за віком людей в процесі становлення економічного самовизначення можна виокремити такі методи становлення економічного самовизначення [152]:

1. Інструментальний тренінг – безпосереднє інструктування дітей певної поведінки.

2. Моделювання – неусвідомлене відтворення людиною поведінки моделі. Воно відбувається в процесі спостереження за іншими людьми, переважно на підсвідомому рівні.

3. Посередництво батьків у сприйнятті дітьми реклами та атрибутів продукції полягає в інтерпретації комунікативних повідомлень батьками. Інтерпретація формує споживчу позицію дитини.

За критерієм рівня самостійної споживчої поведінки дітей виокремимо такі методи становлення економічного самовизначення:

1. Спостереження – візуальне сприйняття поведінки інших.

2. Сумісний шопінг – сумісні походи за покупками батьків та дітей. За час таких шопінг-турів батьки пояснюють дітям, чому вони купують або не купують продукт, у чому полягає роль реклами.

3. Прямий досвід – метод навчання дітей на власному досвіді як самостійних покупців (у нашому суспільстві є найбільш розвиненим).

Формування ролі споживача відбувається не лише під впливом батьків та інших дорослих. Для дітей підліткового віку збільшується вплив однолітків. Під час дорослішання, тінейджери більше покладаються на інформаційні джерела та на думку інших однолітків.

Інші економічні ролі можуть опановуватись в процесі навчання та діяльності. Людина може опановувати та виконувати декілька ролей паралельно, крім того, вона бере участь в економічних відносинах, неминуче викликаних виконанням економічних ролей.

Безпосередня участь у фінансово-економічній діяльності (наприклад, ролі покупця, робітника за наймом або навіть підприємця) вводить дитину в світ монетарних відносин. Що більше економічних ролей здатна виконувати людина, то більшою мірою вона залучена в економічне життя або пристосована до нього.

Навчання економічним ролям починається зазвичай у ранньому дитинстві, водночас з початком формування настанов, спрямованих на визначення ролі та статусу. Більша частина цього етапу проходить несвідомо. Діти грають в іграшки, допомагають батькам, слухають сімейні розмови.

Дж. Мід [125] розрізняє три стадії процесу навчання дитини виконанню дорослих ролей:

– перша – підготовча стадія (у віці від 1 до 3 років), впродовж якої дитина імітує поведінку дорослих без будь-якого розуміння;

– друга – стадія гри – (у 3–4 роки) настає, коли діти починають розуміти поведінку тих, кого вони зображають, але виконання ролей ще не є стійким;

– третя – заключна стадія (у 4–5 років і далі), коли рольова поведінка стає цілеспрямованою та проявляється здатність відчувати ролі інших людей.

Рольове навчання має два аспекти: потрібно навчитись виконувати обов'язки та здійснювати права у відповідності з роллю, яку виконують; не менш суттєво отримати настанови, очікування, відповідні цій ролі.

На думку вчених, економічна експансія, з одного боку, супроводжується нав'язуванням та домінуванням економічних ролей, а с іншого – саме в економічних ролях може розв'язуватись проблема економічної культури особистості в умовах трансформації суспільства.

Економічна роль формується та реалізується у соціальній групі. Група – це два або більше індивідууми, які поділяють загальні норми та цінності і поведінка яких є взаємозалежною завдяки формальним або неформальним зв'язкам між індивідуумами. Індивід, який є членом декількох соціальних груп, відчуває персональний вплив інших людей.

Отже, враховуючи вищенаведене, можна констатувати, що економічне самовизначення молоді – це явище складне, комплексне, системне, динамічне та прогресивне. У процесі його становлення у системі освіти важливим є: по-перше, знання економічних законів, явищ, понять, які широко використовуються у сучасній ринковій економіці; знання основних найважливіших принципів функціонування виробничих, фінансових, правових, соціальних систем та технологій, а також можливість включатися завдяки економічним ролям в конкретну фінансово-економічну діяльність відповідно до віку, інтересам та індивідуальним особливостям молоді людини; по-друге, сформовані вміння та отримані економічні знання використовувати в реальному житті, знаходити та використовувати інформацію, власні методи і способи для прийняття самостійних рішень в проблемних та гіпотетичних економічних ситуаціях, а також у стандартних та нових ситуаціях; по-третє, економічна культура учнівської молоді детермінується рівнем економічного мислення та свідомості, які відображають рівень, якість економічної освіти та економічної підготовки до майбутньої соціально-практичної діяльності.

Розділ 2.

КОНЦЕПЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

2.1. Економічне самовизначення як становлення суб'єктності молоді в економічних відносинах

У розкритті сутності економічного самовизначення молоді важливим є положення про останнє як результат її соціалізації, а тому й, показник становлення її суб'єктності в економічній сфері життєдіяльності, показник становлення її підприємливості, оскільки саме така культура актуальна в ринковій економіці [131]. У нашому дослідженні категорія суб'єктності з'являється у зв'язку з необхідністю пояснити психологічний феномен самовизначення в різних сферах економічної діяльності як такий, що: 1) пов'язаний зі становленням самісних (пізнавальних, оцінювальних, регулятивних) складових економічної свідомості особистості, 2) має місце у взаємодії людини зі світом економіки, і 3) здійснюється у процесі співвіднесення зовнішньої (об'єктивних вимог і обставин) та внутрішньої (власних інтенцій і можливостей, цінностей тощо) реальностей та їх взаємного узгодження. Формування здатності особистості самостійно визначати власну позицію у просторі вимог/пропозицій/тиску/співприсутності економічного оточення відбувається в контексті такої взаємодії.

У зв'язку з цим підкреслимо найбільш широку, рамочну ідею про особистість, яка самовизначається, з одного боку, як про таку, яка невіддільна від світу, таку, що належить до нього [72, с.26] самою необхідністю усвідомлювати себе в ньому, ставитись до себе певним чином і вчиняти відповідно. Але, разом з цим, слідуючи ідеям суб'єктного підходу, розвиненим А. Брушлинським [153], В. Знаковим [72], В. Роменцем [167], С. Рубінштейном [169], В. Татенком [194] та іншими, самовизначення передбачає і свідоме протистояння поведженню з собою як з об'єктом тотальних впливів і підпорядкування їм. Так, взаємодію особистості, яка самовизначається у відносинах з економічним оточенням як інтегрованим носієм економічних цінностей

(отже, суб'єктом соціалізуючого впливу), фактично можемо розглядати як належність пізнаючого у пізнаване – як суб'єкт-суб'єкту взаємодію. З цієї точки зору самовизначення людини парадоксальним чином і протистоїть, як дещо зовнішнє, об'єктивним обставинам економічного життя, і сама є їх внутрішньою умовою. У цьому контексті економічне самовизначення як результат і показник становлення суб'єктності в процесі соціалізації особистості в ринковій економіці виявляється у набутті здатності чітко усвідомлювати і адекватно виявляти у поведінці /артикулювати/демонструвати/відстоювати власну позицію у стосунках із суб'єктами привласнення економічних благ; у набутті окресленості, оформленості, визначеності границь особистого психологічного простору [42; 166; 212] і дотриманні особистої автономії в взаєминах з іншими учасниками привласнення; у визначеності своїх інтересів, а на цій основі – у здатності самостійно, вільно, творчо здійснювати свою життєдіяльність [193] і, водночас, у здатності інтегруватись у ці стосунки, творити спільний з іншими ціннісний, комунікативний простір, отже – у здатності активно впливати на своє економічне буття, вибудовувати його.

Зазначимо, що у ході становлення психологічного простору особистості особливе значення відіграє співвідношення зовнішнього і внутрішнього в суб'єкті. Як зазначено раніше, з одного боку, суб'єкт самовизначення вважається результатом інтеріоризації суспільного досвіду, де діяльність розглядається як ланка між людиною і світом з визнанням пріоритету об'єктивної реальності. З іншого боку, значущою є внутрішня детермінація діяльності суб'єкта з формування власної позиції у взаєминах з іншими суб'єктами економіки. Передбачається не тільки «заломлення» зовнішнього через внутрішнє при вирішальній ролі внутрішнього, а й внутрішньої обумовленості, спонтанності такої діяльності. Згідно з досить новим, суб'єктно-середовищним підходом [134; 228; 238; 239], людина живе не в об'єктивному середовищі, а в психологічному просторі, який в процесі самовизначення стосунків з оточенням вона вибудовує у відповідності зі своїми потребами і можливостями, формує унікальне явище, і тому саме їй, як суб'єктові самовизначення, належить право на суверенне володіння цим простором.

Наголосимо, що визначеність позиції у стосунках з економічним оточенням є ознакою культури підприємливої людини згідно з документами Генерального директорату з питань зайнятості, соціальних

справ та суспільної інтеграції Європейського Союзу [229]. Вона може мати кілька ступенів вираженості, рівнів сформованості залежно від зрілості процесів економічного самовизначення, що виражається у розвиткові відповідальності (розглянемо це у пункті 2.2):

1. Покладання на підтримку інших:
 - Під безпосереднім наглядом.
 - Зі зменшеною підтримкою з боку інших, деякою автономією і спільно з колегами.
2. Незалежність:
 - Самостійно і спільно з колегами.
 - Прийняття і розподіл обов'язків.
3. Відповідальність:
 - Під керівництвом і спільно з іншими.
 - Відповідальність за рішення та співпраця з іншими.
4. Керування інноваціями і зростанням:
 - Прийняття відповідальності за внесок у складні розробки в певній сфері економіки.
 - Значний внесок у розробку в певній сфері.

Що ж означає визначеність позиції, які психологічні процеси становлять її субстрат? Перш за все, йдеться про пізнання, поцінювання себе в світі економіки. За визначенням ознак суб'єктної активності М. Смульсон [165, с. 18], економічне самовизначення отримує більш чіткі абрисы завдяки комплексу таких особистісних характеристик: особливостей її когнітивної (самостійність і самодостатність людини, яка приймає рішення, толерантність до невизначеності, глибина прогнозування та передбачення її) і конативної (готовності ризикувати) сфер.

По-друге, додаючи до пізнавальних характеристик економічного самовизначення рефлексивність як здатність ставити і коригувати цілі, усвідомлювати мотиви, самостійно вибудовувати дії відповідно до замисленого, вибудовувати плани економічного життя, ми спираємось на думку Неверова А. [136, с. 19], який наполягає, що ця характеристика розвивається саме у взаємодії з оточенням. Отже, йдеться про темпоральний вимір самовизначення, його перспективну зорієнтованість, віднесеність у майбутнє, оскільки це надає самовизначенню цільового характеру, перетворює економічне життя на доцільний процес, вбудовує його у цілісний процес буття людини.

По-третє, на основі вищесказаного можемо виокремити когнітивний і конативний компоненти економічного самовизначення молоді. Але вони не вичерпують його феноменологію. Не менш важлива афективна складова економічного самовизначення, яка передбачає здатність самостійно оцінювати відповідність вибудованих дій тому, що замислене, а потім і цінувати здійснене [136].

По-четверте, звернімо увагу і на ідею В. Знакова [72] про тісний зв'язок рефлексивності людини з її моральністю. У цьому контексті економічне самовизначення пов'язане з набуттям внутрішньої свободи людиною, яка приймає рішення про способи своєї взаємодії зі світом, перш за все, на основі свідомих моральних переконань. Усе це проявляється у відповідальності, яка, згідно з К. Абульхановою-Славською [4], зростає у процесі становлення особистості як автора свого життя і може розглядатись вищим рівнем активності особистості та одним з провідних критеріїв її суб'єктності, отже, і самовизначеності. На підтвердження цієї тези звернемось і до міркувань В. Татенка про те, що бути суб'єктом (отже, очевидно, визначеним для себе та інших в полі економічних відносин з ними) – це не тільки хотіти і могли, але й самопричинно відповідально діяти у напрямі реалізації своїх інтенцій і актуалізації своїх потенцій [193; 194]. Ми [41] разом з А. Брушлинським [25], О. Волковою [29], В. Знаковим [72], С. Кузіковою [95], О. Лавренко [100] також наполягаємо на здатності особистості усвідомлювати здійснювані нею вчинки як вільні моральні діяння, за які вона несе відповідальність перед собою і суспільством, як на одному з основних критеріїв суб'єкта економічного самовизначення. У цьому знаходимо підтвердження доцільності виокремлення ще одного, морального, аспекту в досліджуваному явищі як такого, який інтегрує всі психологічні процеси самовизначення воедино.

По-п'яте, якщо оцінювати роль економічного самовизначення в процесі соціалізації особистості, то зазначимо, що воно, з одного боку, забезпечує цілісність і взаємопов'язаність «внутрішніх» психічних властивостей і станів суб'єкта економіки та забезпечує підтримку системної організації процесів пізнання, оцінювання економічної реальності та регуляції економічної поведінки у відповідних системних відношеннях. З іншого боку, високий рівень економічного самовизначення забезпечує активну організацію взаємин особистості з іншими суб'єктами привласнення економічних благ, результатом якої

є економічне буття, перетворене людиною [71; 72]. У цьому контексті особистість, яка самовизначається у своїх відносинах зі світом економіки, – відбувається, стає подією. І не лише у власному житті, а й у житті спільному, як спосіб об'єктивувати у відносинах власності суб'єктивний світ, а це вже феномен культури суспільства.

Зауважимо, що самовизначення – складний процес ще й тому, що складними є економічні відносини, в яких воно відбувається, оскільки найбільш повним воно може бути завдяки становленню усіх його форм: самовизначення у майновій, монетарній, інвестиційній, зайнятості, споживчій, благодійницькій, податковій сферах відносин. Реалізуючи свою позицію в різних відносинах, один і той же індивід завдяки економічному самовизначенню апробує себе як суб'єкта різних сфер економіки і є творцем власного життєвого простору, він, за висловом К. О. Абульханової, організовує (реорганізовує, спрямовує і т.ін.) свою активність [4]. Завдяки зрілим формам економічного самовизначення така активність не може бути безконтрольною. Цей процес якраз і відрізняє здатність змінювати навколишню дійсність і себе щодо неї за принципом міри, контролюючи межі свого втручання [29, с. 22]. Головною ознакою особистості, що самовизначається є її здатність інтегруватись у системні відносини зі світом економіки, не тільки ситуативні, але й пролонговані; здійснювати стратегічні напрями взаємодії зі світом, через сукупність яких вона і прокладає лінію свого життя [4].

Отже, економічне самовизначення актуалізується в момент необхідності узгоджувати функціонування особистості як системи не тільки з її внутрішньосистемними (індивідуальними) особливостями, а також із зовнішніми умовами та вимогами. Саме в момент їхнього «стикування», узгодження або розв'язання суперечності між ними й утвориться той позаособистісний простір (між особистістю і дійсністю), що має бути організований суб'єктом заново як нова система зв'язків з економічним оточенням, виражена в особистій позиції. Для того щоб така система виникла, необхідна суб'єктна активність особистості [4], яка співвідноситься з власною позицією в економічних відносинах. Активність при цьому є особливою здатністю до взаємодії особистості з об'єктивною реальністю, спосіб самовираження і самодійснення особистості, що самовизначається, в чому і виражається суб'єктний характер економічного самовизначення.

2.2. Структурно-цільова модель економічного самовизначення сучасної молоді

Економічне самовизначення особистості ми розглядаємо як системно-структурне утворення. Засадничими в роботі уявленнями про психологічну організацію цього процесу є основні принципи системного підходу, розроблені в психології Б. Ломовим [77]: виділення в системі статичного та динамічного аспектів; ієрархічна супідрядність структур (компонентів); розвиток системи в часі, який містить лінії прогресу і регресу; уявлення про включення будь-якого результату розвитку, досягнутого на тій чи іншій його стадії, структурна детермінація психічного в ролі внутрішніх факторів, передумов чи опосередкованих ланцюгів щодо результату на наступній стадії. Ми підкреслюємо необхідність інтеграції двох, розвинених в системній методології, наукових підходів (структурно-функціонального та програмно-цільового). Їх поєднання забезпечує, на нашу думку, як найбільш вдалий погляд на сутність економічного самовизначення як доцільного процесу, що є показником ефективності економічної соціалізації особистості на різних етапах онтогенезу. Обґрунтуємо структурно-цільовий підхід як інтегративний і похідний від двох, названих вище.

Сутність структурно-функціонального підходу до розуміння економічного самовизначення, як ми [42] вважаємо разом з Г. Авер'яною [5; 6], І. Зубіашвілі [75], О. Лавренко [102], Н. Левицькою [104], М. Мальцевою [114], Т. Мельничук [119], В. Москаленко [129], полягає в тому, що останнє – структурована система спеціалізованих, на різних етапах особливим чином пов'язаних між собою процесів пізнання, оцінювання себе в економічних відносинах, становлення і розвиток відповідних стратегій та форм економічної поведінки та на цій основі – здійснення вибору відповідної сфери економічної діяльності і своєї позиції у взаєминах з різними суб'єктами економіки. Функціонуючи як єдине ціле, ці процеси становлять структурні компоненти економічного самовизначення, які забезпечують усвідомлення, ідентифікацію, опис, оцінювання себе як суб'єкта економічного життя та регулювання власної поведінки в різних його сферах. Можна передбачати, що внутрішня логіка і сила зв'язків між цими компонентами кожен наступний момент мають зумов-

лювати очікувані соціалізуючі ефекти. Однак бажані ефекти не завжди досягаються. Це можна пояснити вже одним тим, що соціалізація, за якої особистість самовизначається у сфері зайнятості, інвестування чи монетарних відносин, – процес пожиттєвий. Її результат в кожен наступний момент може виявитись стихійним і неочікуваним саме через дію багатьох непередбачуваних чинників: як зовнішніх, так і всередині самого суб'єкта, який соціалізується, самовизначаючись в економічній сфері. Це відбувається через те, що не дієвими, не усталеними виявляються зовнішні (наприклад, некультивування в суспільстві цінностей праці, інвестування і накопичень зумовлюють розвиток культури споживачтва та утриманства), ба навіть внутрішньоособистісні (практикування подвійних стандартів моралі призводить до розвитку корупційних відносин в різних сферах економіки) опори. Очевидно, якби такі опори «пропонувались» до апробації, культивувались в процесі соціалізації, самостійне визначення власного місця і ролі в економічних відносинах для молодої людини ставало б менш складним процесом вже завдяки визначеності правил і норм, які практикуються в спільноті і чіткою системи власних ціннісних орієнтирів та пріоритетів. У наших попередніх працях [129; 188] доведено, що такі опори у розвитку соціалізованості варто шукати в нормативному каноні, прийнятому в суспільстві. В умовах ринкової економіки йдеться про цінності підприємливості.

Отже, визнаючи усі переваги, традиції і зручність у використанні структурно-функціонального підходу у вивченні сутності економічної соціалізації, ми робимо спробу залучити до дослідження той методологічний інструментарій, який дозволить враховувати доцільний характер процесу економічного самовизначення. Причому, останній, пов'язаний з формуванням здатності приймати економічно ефективні і доцільні рішення, задається як зовні, наприклад, агентами соціалізуючого впливу і носіями відповідної культури економічної діяльності, так і формулюються самою особистістю як потенційним (а на етапі дотрудової соціалізації у сфері споживання та монетарних відносин – реальним) суб'єктом самозмін. Отже, необхідний такий методологічний інструмент, завдяки якому досліджуване явище економічного самовизначення буде представлене як процес самозмін і руху особистісних якостей у напрямі до належного, до ідеального образу людини ринкової економіки, до набуття здатностей приймати інноваційні, виважені самостійні економічні рішення.

Йдеться про необхідність враховувати і структуру процесу становлення необхідних якостей, і доцільно-цільовий характер його здійснення. У такому ракурсі процес економічного самовизначення постає як показник розвитку економічної суб'єктності в ході соціалізації молодшої людини. Тобто, визначеність позиції особистості щодо різних питань економіки становить якісну різницю між функціонуванням особистості у системі економічних відносин і соціалізованістю її як справжнього суб'єкта економічної діяльності. Так, у контексті вивчення відношень «особистість–світ» для Ю. Швалба [218] важливо фокусувати увагу на житті людини не як на факті існування, а як на особистісному факті, усвідомлюваному і переживаному процесі. Він співвіднесений зі світом як предметним контекстом індивідуального життя, що уявлений і зрозумілий для людини, отже, не отриманий зовні, але суб'єктивований людиною.

Саме у розрізі здатності формулювати цілі діяльності, розставляти пріоритети, робити вибір з їх альтернатив і брати на себе відповідальність за їх досягнення як однієї з принципових ознак суб'єктності ми пропонуємо вивчати становлення економічного самовизначення. Взагалі здатність до постановки цілей та їх оцінки як основної характеристики суб'єкта доцільно аналізувати з точки зору співвідношення цілей і функцій елементів системи. Функцію, на думку О. Неверова [136], як сенс існування і призначення, задають зовнішні щодо особистості чинники, наприклад, соціально-економічне оточення. Функція відображає призначення системи (в нашому випадку – особистості, яка самовизначається), виступаючи чинником, що її утворює. Отже, функція задається особистості ззовні і показує, яку роль вона має виконувати в межах більш загальної системи, до складу якої вона належить як елемент, компонент поряд з іншими системами, взаємодія з якими є середовищем її існування. Це положення, на думку О. Неверова, має два важливі наслідки. Імпульс до змін, зокрема і розвитку системи, може генеруватися як всередині системи, так і зовні, але утворюється система тільки завдяки об'єктивації, тобто надання їй певної функції системою більш високого порядку. А суто функціональна роль особистості у відносинах привласнення, її нездатність самостійно формулювати цілі і свою роль у відносинах, призводить до узалежнених, а не суб'єкт-суб'єктних взаємин.

По-шосте, окрім функції система може характеризуватись метою. Мета в узагальненому вигляді «бажаного» стану виходів системи,

тобто певне значення або підмножину значень інтрасистемних функцій. Варто зазначити, що в окремих працях мета прирівнюється до ідеалу [220], проте ідеал – це стан системи, який є максимальною реалізацією наявної області досяжності, тоді як мета – це не всякий стан системи, а тільки інтрасуб'єктно-бажаний. Отже, ідеал ширший за поняття мети і не завжди може порівнюватись з нею.

Отже, мета економічної діяльності особистості може бути як задана ззовні, так і поставлена самій собі. У останньому випадку вона буде виражати внутрішні потреби особистості. Але в будь-якому випадку мета розташовується на зовнішньому контурі взаємодії особистості і економічного оточення, так само, як і функція. Тому, всупереч сформованій в літературі і в дослідженнях з системного аналізу думці, цілі підсистеми (в нашому випадку – особистості), якщо вона, зокрема, є самокерованою цілеспрямованою системою, не можуть (і не мусять) бути підпорядковані цілям тієї системи, до якої вона належить, через початкові відмінності потреб та інтересів. Їхні цілі мають бути несуперечливими, і взаємно не нівелювати одна одну. Водночас функція і мета можуть і збігатися. У цьому випадку можна говорити про усвідомлення особистістю свого місця в системі економічних відносин і про збіг її устремлінь з потребами в цьому місці.

Тобто, особистість, яка самовизначається, має характеризуватись здатністю до надситуативної активності, до самостійного детермінованого генерування цілей, за можливості й необхідності враховуючи і цілі, задані ззовні. Тому особистість, що самовизначається, сама є ініціатором цілей. Постає питання – як формується така здатність? Влучні пояснення знаходимо у кількох дослідників. Так, згідно з О. Неверовим [136], це відбувається завдяки привласненню зовнішнього середовища. Так, наприклад, одним з перших моментів прояву суб'єктних якостей у дитини виступає момент присвоєння свого відображення в дзеркалі. Індивід спрямовує свою діяльність на розширення життєвого простору за допомогою перетворення на своє знаряддя чого завгодно. Низка психологічних досліджень [134; 239; 235; 236] довела, що, завдяки своїм потребам, використовуючи власні можливості і створюючи різноманітні допоміжні засоби, людина так чи інакше перетворює об'єкт, впливає на нього, долучається до нових зв'язків і відносин, тобто у відомому сенсі його асимілює. Гегель у «Феноменології духу» [31] зазначає, що дух повертається до само-

го себе, проходячи через низку етапів опредметнення (відчуження) і розпредметнення (зняття відчуження). У результаті цих метаморфоз дух усвідомлює об'єкт як своє творіння. Предметна форма об'єкта виявляється лише видимістю. Усвідомленням того, що і в предметній формі свідомість перебуває «у собі», позбувається відчуження свідомості від предмета, суб'єкта від об'єкта.

Наведені вище міркування стосуються суб'єктної сторони становлення економічної культури молодого людини. Але зрілої суб'єктності, тим більш в економічній сфері, годі чекати від людини, яка у період навчання у закладі загальної середньої чи вищої освіти досить ситуативно набуває досвіду економічної діяльності. Тому актуальною залишається проблема складності передбачити результат і запобігти кризовому перебігові процесу економічного самовизначення.

Продуктивною у цьому плані, як на наш погляд, може виявитись наша методологія програмно-цільового підходу, розроблена раніше [42]. Вона уможлиблює, з одного боку, формулювання конкретних задач, згідно з якими зовні задається напрям руху системи ціннісних пріоритетів особистості, яка самовизначається, а саме – орієнтація соціалізуючого впливу на цінності підприємливості. З іншого боку, вона враховує активність самої особистості, оскільки спрямована на підтримку розвитку її відповідальності. Такий підхід доповнює попередні міркування тим, що враховує позицію як самого суб'єкта самозмін, так і агентів соціалізації, які можуть надати необхідну підтримку та психологічне забезпечення процесу успішного економічного самовизначення.

Розглянемо, як в контексті заявленого нами підходу пояснюється соціалізація особистості, яка прагне самовизначитись. Раніше ми показали, що основною характеристикою суб'єкта самовизначення є самодетермінація цілей, в основі якої пошук функціональності (сенсу) існування, а механізмом виникнення функції та цілі – рух відповідальності. Причому відповідальність збільшується в міру присвоєння елементів, тобто розширення суб'єктності, і, навпаки, зменшується в міру відчуження даних компонентів, остаточно зникаючи при передачі права ініціації цілей.

Рух відповідальності, тобто, розвиток економічного самовизначення особистості в системі соціальних відносин, можливий за умов несуперечливості між її функціями і цілями, а сам процес долання такої суперечливості можна розглянути як послідовний обмін внутрішньої суб'єктності

на зовнішні її прояви, тобто обмін зовнішнього визнання через зайняття певних соціальних позицій і меж суб'єкта, на внутрішню свободу в діяльності, на здатність приймати рішення про способи своєї взаємодії з іншими людьми на підставі свідомих моральних переконань. Отже, становлення економічного самовизначення навряд чи можна розглядати поза вивченням моральних аспектів розвитку особистості.

Як відомо, відповідальність – категорія, що відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особистості до оточення, яке характеризується виконанням свого морального обов'язку і правових норм. Відповідальність визначає ступінь провини або заслуг, показує обов'язковість, надійність особистості і навіть підкреслює значущість посади, займаної нею, і відповідно виступає характеристикою соціальної позиції. Не випадково М. Вебер пов'язує відповідальність, перш за все, з наслідками вчиненого – зі здатністю індивіда передбачити і врахувати їх у своїх діях. Доведено, що саме відповідальність детермінує прогнозування майбутнього, ступінь цілісності сприйняття життєвого шляху, переконання особистості про можливості і здатності керувати власним життям, сенс життя і ступінь задоволеності ним. Варто зазначити, що відповідальність є породженням феномена рішення, виникаючи як його неминучий супутник. Приймаючи рішення, людина, яка самовизначається, автоматично несе відповідальність як за відмову від інших альтернатив, так і за наслідки зробленого вибору. З точки зору теми цього дослідження і матеріалів, викладених раніше, ми маємо особливо відзначити, що постановка мети є варіантом рішення. Більше того, з економічної точки зору саме категорія відповідальності є основою для формування витрат і прибутку, а з більш комплексних позицій – існування будь-яких результатів економічної діяльності та права на їх привласнення. Отже, відповідальність є одним з тих феноменів (можливо основним), які супроводжують економічне самовизначення.

Відповідальність С. Рубінштейн [169] визначає як одну з найбільш важливих характеристик суб'єкта, що поряд з ініціативою виступають як вищий рівень активності. Відповідальність людини не тільки за те, що вона робить, але і за те, чим вона буде, стане, за себе саму, за те, чим вона є, оскільки те, чим вона зараз є – це в якийсь попередній момент її життя було тим, чим вона буде. Це положення дозволить нам побачити, що самовизначена людина – це творець свого життя і що вона несе за нього відповідальність.

Дослідники виділяють два види відповідальності як властивості особистості. Один вид характеризує її схильність дотримуватися в своїй поведінці загальноприйнятих правил, соціальних норм, виконувати різні рольові обов'язки і іменується зазвичай як «соціальна відповідальність особистості». Інший вид відповідальності пов'язаний з локусом контролю особистістю своєї долі, своїх дій та їх результатів. Локус контролю відображає загальну схильність людини «приписувати відповідальність за події, що відбуваються в її житті, собі, власній поведінці, здібностям (інтерналі); або оточенню, нагоді, долі, обставинам, тобто силам, невіддільним її управлінню (екстернали). Аналізуючи поняття відповідальності, К. Муздибаєв [132] пише, що всі види відповідальності об'єднує те, що вони уособлюють форми контролю за діяльністю суб'єкта з боку суспільства або його самого.

Вищезначені види представляють функціонально різні форми контролю на різних етапах діяльності, характеризуючи відповідальність або з позиції суспільства, або з позиції внутрішнього світу суб'єкта. У першому випадку відповідальність відображає підзвітність соціального суб'єкта за реалізацію вимог суспільства (або його інститутів) з подальшим застосуванням санкцій залежно від рівня провини або заслуг, тобто є засібом зовнішнього контролю та зовнішньої регуляції діяльності, і може бути визначена як об'єктність. У другому випадку поняття відповідальності відображає ставлення до належного самого суб'єкта, його схильність, готовність здійснити належне, тобто виступає як засіб внутрішнього контролю (самоконтролю) і внутрішньої регуляції (саморегуляції) діяльності, оскільки суб'єкт виконує належне на свій розсуд, свідомо і добровільно. За О. Коржовою [94], у випадку добровільної відповідальності (інтеріоризованої суб'єктності) людини притаманна свідомою робота над собою, самоаналіз за допомогою різних технік (наприклад, релігії чи психотехнік) на відміну від естеріоризованої суб'єктності, коли людина неусвідомлено поміщає себе в такі життєві ситуації, в яких вона змушена розвиватися.

Отже, саме відповідальність визначає соціальну позицію як суб'єктну (у разі якщо домінує внутрішня її складова), або об'єктну (якщо домінує соціальна складова). Справді суб'єктною може вважатись не будь-яка перетворююча активність, оскільки таке перетворення не може бути необмеженим вже тому, що особистість діє в спільноті, у співприсутності, співбутті інших. Вона, як ми вже зазначали,

проявляється в інтерсуб'єктному просторі відносин з іншими суб'єктами. Тому така активність справді відбувається, тобто стає справжньою подією в цьому просторі тоді, коли зорієнтована на цінності-цілі інших учасників відносин. Ця теза співзвучна основним положенням соціокультурного та вчинкового підходів, згідно з якими суб'єктність проявляє себе у низці вчинків, тобто вона актуалізується (реалізується) у вчинкові і виявляється (сама для себе) для самої людини у рефлексивній дії. Так, вчинок, на думку Н. Большунової [22], є реалізацією і проявом суб'єктності як моменту досягнення своєї автентичності та утвердження онтологічності цінностей у контексті авторського ставлення людини до свого життя (до самої себе і світу).

Ця частка «спів-», на наше глибоке переконання, – завжди на межі «Я» – «Ти», але не є означенням їх розмежування, вододілом між двома світами. Вона позначає інтегративний простір «Ми», в якому втілюється і «Я», і «Ти». В конструктивістській парадигмі цьому феноменові відповідала б гуссерлівська «інтерсуб'єктивність» як «своєрідне поле текстів і дискурсів, змістів і значень, комунікативних форм тощо, яке єднає і опосередковує взаємодію індивідів, що до нього належать» (цит за: [194]). На картограмі інтегральної суб'єктності З. Карпенко територія «Ми» – це арена, на якій розігрується драма вчинку, «бо тільки тут особистість знаходить різновалентні об'єкти для різних утілень своїх творчих інтенцій» [85]. Мало того, тільки тут вона реалізує себе «у зв'язку з наявністю іншої людини» [172], у зв'язку з останньою як «способом, знаряддям або як моральною метою «моєї» діяльності» [172, с. 12].

У вчинкові, на думку В. Роменця [167, с. 22–28], особистості не тільки перехрещуються, а зливаються воедино. Комунікація між ними – основна умова вчинку, оскільки внаслідок неї виникає соціальна спільність, єднання всередині неї. І навпаки, «вчинок, усвідомлений як продуктивний обмін духовними змінами між своєрідними особистостями, становить живу прогресуючу комунікацію» [167, с. 29], оскільки у такий спосіб уможлиблюється досягнення основної мети вчинку – життєствердження власної суб'єктності не завдяки іншій суб'єктності, але в опорі на неї, в єдності з нею.

По-сьоме, особистісне буття, на думку В. Знакова [71; 72], настає тоді, коли особистість внаслідок своєї активності (суб'єктності) вступає у відносини з зовнішньою реальністю. С. Рубінштейн [169] розглядав людину в її бутті як суб'єкта реорганізації останнього. У зв'язку

з цим він виділяв таку ключову особливість людини, як здатність реорганізовувати буття.

Буття особистості представлене багатьма буттєвими просторами, у яких вона з різною успішністю реалізує себе [172]. Особистість самоактуалізується, реорганізуючи об'єктивні простори свого життя у відповідності зі структурою особистісних змістів, тим самим перетворюючи їх на простори свого буття. Об'єктивні простори, що випереджають і обумовлюють її становлення, стають буттєвими просторами особистості, її продовженням і частиною.

Підсумовуючи, зазначимо, що провідним чинником становлення економічної культури підприємливої людини в особистості є таке залучення її у відносини з іншими суб'єктами привласнення, яке передбачає позицію у цих відносинах, співвіднесену з об'єктивними, абсолютними базовими цінностями. Основними соціально-психологічними ефектами становлення такої культури на інтраіндивідуальному рівні є відповідальність, заснована на здатності до рефлексії та високій моральності. На інтеріндивідуальному рівні завдяки взаємних дій, взаємного впливу різних індивідуальних буттєвих просторів утворюється нова реальність, яка становить ядро суб'єкт-суб'єктного простору. Найвищим рівнем розвитку таких взаємин є автентичне співбуття як своєрідна особлива цілісність, організована спільним інтерсуб'єктивним простором. Це є особлива реальність, що вже не зводиться до індивідуальних реальностей, що її утворюють, і в якій не те що розмиваються індивідуальні суб'єкти, але народжується нова суб'єктність – спільна. Вона носить вчинковий характер вже тому, що принципи рефлексивності, відповідальності, моральності, на яких засновується існування інтерсуб'єктного простору, поділяються усіма його учасниками. Це можна вважати справжньою подією в такому співбутті, оскільки вона знаменує взаємне духовне зростання, переображення і встановлення нових ставлень до світу усіх суб'єктів.

Але ми говоримо і про іншу сторону обговорюваного підходу – врахування активності агентів соціалізації, які можуть супроводжувати процес економічного самовизначення молоді. Спиратимемось не тільки на структурно-функціональний, а й на програмно-цільовий підхід, який уже з 70-х років минулого століття розвивається в межах теорії управління завдяки дослідженням Р. Акоффа, Ф. Емері [9] і низці інших вчених, які працювали над теоретичними і практичними питан-

нями організаційної побудови, визначення мети, планування та проєктного управління. Сутність його застосування у нашому дослідженні полягає в тому, що наявні проблеми, пов'язані з неможливістю передбачити і спланувати результат економічної соціалізації, визначають цілі їх вирішення. Їх досягнення вимагає формулювання конкретних задач, згідно з якими задається напрям руху системи, отже, підготовка плану заходів і певного забезпечення, зокрема – психологічного. Відповідно до поставленої мети розробляється план соціалізуючого впливу, виконання якого контролюється як агентами цього впливу, так і самим суб'єктом самозмін, в міру його здатності до самоорганізації.

Ми бачимо сенс в інтеграції структурно-функціонального і програмно-цільового підходів, у чому ґрунтуємось на доробку дослідників проблем управління [112, с. 515.]. Згідно з ним, структурно-функціональна сутність економічного самовизначення особистості органічно поєднується з цільовим характером її здійснення. Результат інтеграції структурно-функціонального і програмно-цільового підходів у нашому дослідженні може бути відображений у формулі «система економічної соціалізації – програма/зміст самозмін та зовнішнього впливу в організованому соціалізуючому просторі – культура підприємливої людини як результат самовизначення особистості в економічній сфері». Тобто, економічне самовизначення, окрім самодетермінованої відповідальності, здійснюється шляхом постановки і досягнення цілей розвитку, за допомогою виконання цільових програм соціалізуючого впливу, що дозволяє в заданий термін отримати заздалегідь певний кінцевий результат. Інтегрований структурно-цільовий підхід до процесу економічного самовизначення виражений у такій моделі (див. рис. 2.1).

Варто окремо наголосити на тому, що *цільовий аспект моделі* передбачає *напря́м* розвитку і формування економічного самовизначення. Ще раз наголосимо, що його задають цінності суспільної моралі.

Мораль є складною сферою духовного життя людини і суспільства в цілому [67], особливою формою суспільної свідомості, засобом регуляції поведінки людини [98; 100; 101].

Її зміст становлять моральні норми, що регулюють сферу суспільних, зокрема економічних відносин. Ці норми стосуються різних аспектів існування відносин власності: розподілу, користування, володіння економічними благами.

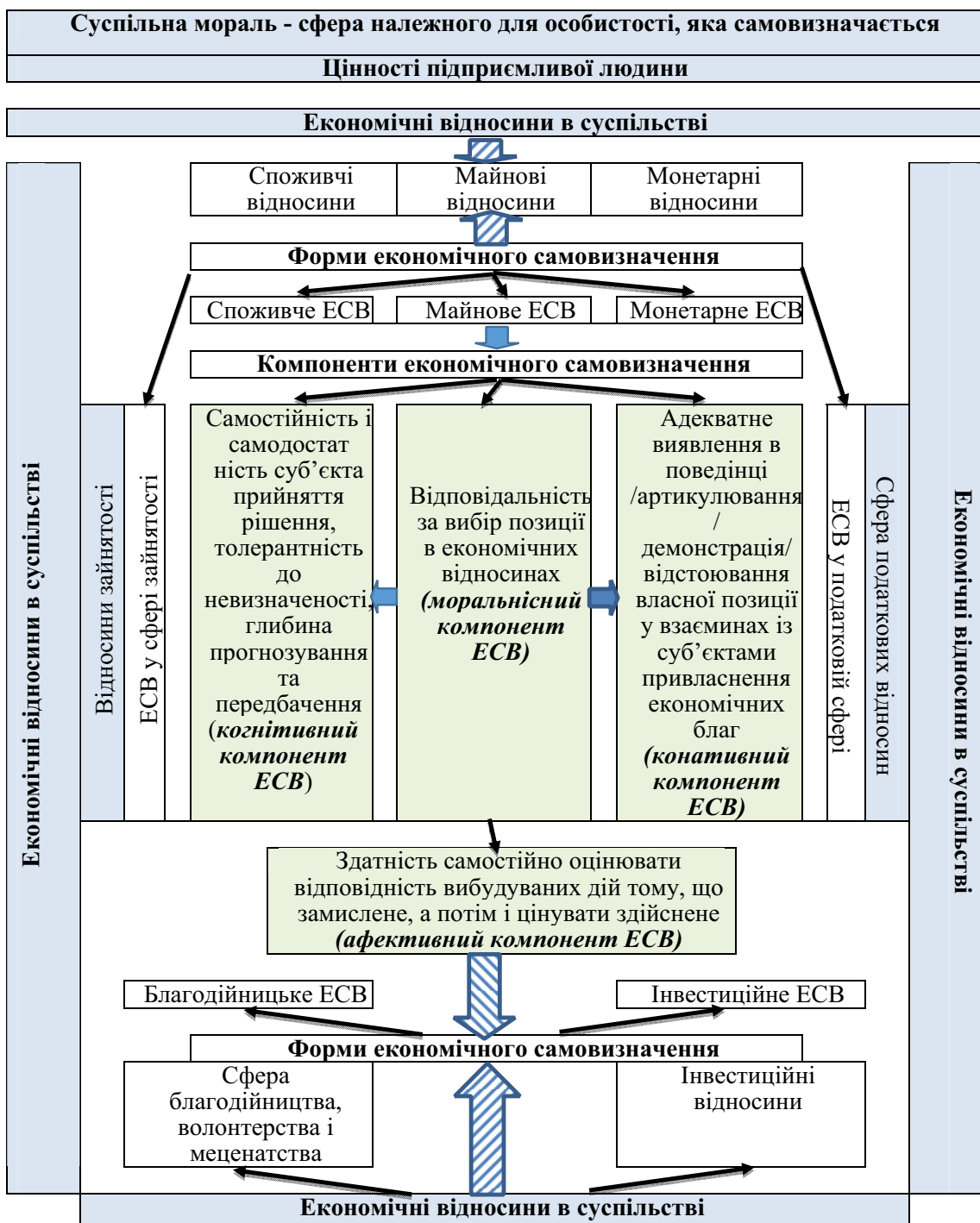

Рис. 2.1. Структурно-цільова модель економічного самовизначення особистості

Їх інтеріоризація стає основою для формування внутрішньоособистісних регуляторів економічної поведінки – моральнісних орієнтацій, – і, виражені в системі моральності особистості, стають в цілому,

за визначенням З. Карпенко, духовним стрижнем її становлення як суб'єкта власного життя.

Чому саме мораль і моральні цінності обґрунтовуються як такі, що визначають цілі економічної соціалізації та результати становлення економічної культури учнівської та студентської молоді? Якщо прийняти нашу тезу про свідомий вибір ставлення до себе, до інших суб'єктів привласнення, до економіки в цілому як основний показник соціалізованості, то варто погодитись і з тим, що здійснює цей вибір з точки зору вищих людських цінностей.

Це ті, які, на думку М. Савчина [173], стосуються безумовного прийняття цінності іншого, морального ставлення до себе, справи тощо; пов'язані, з точки зору З. Карпенко [85], зі здатністю вбачати себе в «Ти» як необхідному еталонів оцінки «Я» та поза особистістю існуючий зразок, ідеал, а також одна з можливих «вершин» духовного зростання; інтегровані у свідомому, за М. Бубером [26], Я–Ти–ставленні як твірному началі саморозвитку чи проявляються у діалогічному ставленні «Я–Ти» як залучення Іншого у власний життєвий простір, за М. Бахтінім [15]. Усі ці цінності становлять основу суспільної моралі. Водночас щонайменше названими дослідниками вони показані як визначальні чинники соціалізації особистості.

Принагідно зазначимо, за О. Лавренко [101], що мораль доцільно відрізняти від «моральності». Термін «моральність» позначає внутрішні якості людини, які спрямовують її діяльність у відповідності з моральними нормами суспільства. Цієї ж думки дотримується О. Завгородня [65].

Як зазначено раніше [42] у каноні людини підприємливої збігається увесь очікуваний з боку суспільства зміст економічної культури молоді, який означається в етиці категорією «належне» [151]. Ця категорія протистоїть категорії «суцього», фактичного, дійсного, означаючи ту частину моральнісно цінного в економічній культурі суспільства, яка ще не стала фактом духовного світу окремої людини, зокрема, школяра чи студента, які перебувають на шляху опанування цінностей культури. У цьому контексті економічна соціалізація як лінія розвитку особистості втілюється у переході від дійсного, фактично існуючого до можливого з врахуванням належного [151, с. 29].

Отже, моральні цінності постають як необхідний до опанування зміст економічної культури суспільства в процесі самовизначен-

ня. У цьому контексті цільовий характер процесу самовизначення полягає в тому, що для розвитку вже наявних, сформованих на певному рівні особистісних якостей як індикаторів економічної культури відкривається безліч можливостей. Останні, тим не менш, мають бути співвіднесені з тим, чому належно бути, що очікується економічним оточенням. Тому можливі результати соціалізації школярів, студентів завжди зорієнтовані в ціннісній матриці суспільної моралі, отже, можуть бути як спрогнозовані, так і забезпечені до розвитку.

Структурний аспект моделі економічного самовизначення молоді передбачає дослідження цього процесу у процесуальному (або динамічному) та результативному (або статичному, субстанціональному) планах. Визначеність власної позиції у взаєминах з іншими суб'єктами економіки на певному етапі економічної соціалізації, означає його статичний вимір. Вказуючи на *процесуальний вимір* досліджуваного явища, ми спираємось на міркування багатьох науковців щодо розвитку та функціонування референтів будь-якого процесу [89; 90; 133]. Проблема розвитку займає в психології одне з центральних місць і має глибокий психологічний зміст. Розвиток характеризує цілісні утворення, здатні на закономірний рух: зміну складу, структури, способів детермінації. Отже, доведення якісних змін у пізнанні молоддю економічної дійсності, її оцінці та вибору способів діяльності, а також системи чинників цих процесів свідчатиме про цілісність і довершеність економічного самовизначення молоді, зміни в його структурах та інтеграцію в єдине ціле, тобто про його системний характер.

Виділяючи когнітивний, афективний, конативний та моральнісний компоненти в структурі економічного самовизначення, ми бачимо їх як цілісні процеси, в ході яких певні моральнісні, когнітивні, афективні, конативні феномени економічної свідомості молоді формуються, функціонують і розвиваються у логіці розгортання і розвитку більш широкої, ніж вони самі, системи самовизначення, якими якої вони наділені. Зорієнтованість змін в цій системі на цінності підприємливості і суспільної моралі, на нашу думку, забезпечить цілеспрямований, а не стихійний їх характер і успішну економічну соціалізацію молоді.

Когнітивний компонент економічного самовизначення становлять повсякденні та наукові уявлення особистості про себе і економічну дійсність та про своє місце в ній. Про якісні характеристики уявлень можна судити за тією чи іншою мірою їх узагальненості чи

систематизованості, цілісності, комплексності чи фрагментарності. Цей компонент передбачає знання про себе як суб'єкта економіки, норми економічної поведінки, економічні цінності, які особистість засвоює в процесі соціалізації.

У функціональному плані когнітивний компонент економічного самовизначення об'єднує всі соціально-психологічні процеси пізнання себе у різних сферах економічних відносин. Очевидно, про особливості розвитку когнітивної складової економічної соціалізації можна судити за рівнем, глибиною поінформованості особистості про власне місце і роль у економічному житті особистому, своєї сім'ї, економічного оточення тощо, за особливостями прогнозування і планування економічної діяльності. Враховуються також темпоральні особливості самовизначення, наприклад, зорієнтованість його у часі – від ретро до проспективного його характеру. Неабияку, якщо не визначальну, роль в цьому відіграє такий показник розвитку процесів пізнання особистістю економічної дійсності, як її економічна самоідентичність.

Під останньою ми, слідом за В. Хащенко [211], розуміємо як частину економічного «Я» особистості – продукту економічної самосвідомості і уособлює психологічну (точніше економіко-психологічну) категорію, яка відноситься до результату визначення людиною свого становища в системі економічних відносин і, перш за все, відносин власності, які є, згідно з У. Джеймсом, центральними базовими відносинами особистості [46].

У формуванні економічної самоідентичності важливим є не тільки усвідомлення індивідом об'єктивного факту володіння благами (оформлення об'єктивного економічного статусу), але і його «психологічний запит» на таке володіння, що встановлює психологічні межі власності, що становлять зміст його економічного «Я» [211]. Pierce J. і Resck J. [235, с. 89] вказують, що у економічні блага як предмети, яким людина присвячує свій час, увагу та зусилля, вона інвестує свою психічну енергію. Ця енергія і її витвори стають частиною індивідуальності (самості), оскільки вони «виросли», виділились із «Я». Водночас, Pierce J., Resck J. роблять основний акцент на внутрішньо-особистісних ефектах, які дають не просто наявність блага, а усвідомлення його як «свого». Вони стверджують, що за посередництва психологічної власності індивіди, як правило, підтримують безперервність самості в цілому в просторі і часі. Тобто самовизначення у взає-

минах, заснованих на об'єктах власності, забезпечує людині відчуття безперервності і визначеності того, що і хто вона. Як приклад дослідники наводять ідею про те, що середовище становить частину «Я» людини. механізмом, що забезпечує цей ефект, є самоідентифікація, яка генетично бере початок з 1) прагнення набути контролю [236] і впливовості [234] (тобто з бажання ефективно взаємодіяти з навколишнім середовищем і досягати бажаних результатів, які призводять до почуття ефективності і задоволення), 2) персоналізації простору об'єктів власності як спосіб утвердження особистості та набуття самоідентичності (об'єкт привласнення допомагає людям визначити себе, висловити свою ідентичність іншим і підтримувати безперервність особистості в часі) [108; 134; 236], 3) завдяки наявності об'єктів власності відбувається створення «місця» символічного простору, функція якого – у забезпеченні контексту, в якому вона може жити, що дає відчуття інтимності, психічного комфорту, задоволення, безпеки та символічне закріплення «Я» в часі й просторі [236]; 4) стимуляція (тобто потреба людини в русі, активації, які досягаються шляхом усвідомлення, використання, вдосконалення або захисту майна чи території) [236].

Афективний компонент є почуттям та переживанням особистістю щодо себе в економіці. Він представлений сукупністю суб'єктивних, емоційно забарвлених думок і оцінок різних аспектів залучення себе у взаємини з іншими суб'єктами економіки. Інтегративним показником розвитку цього компоненту економічного самовизначення особистості, на нашу думку, можна вважати її ставлення до себе у відносинах особистої власності, яке може мати різну модальність (виділяємо позитивне, негативне чи індиферентне ставлення). Останнє, на думку В. Хащенко [211], залежить від рівня задоволеності нагальних матеріальних, соціально-економічних, духовних потреб та її соціально-економічного статусу в суспільстві. Функціональна роль афективного компоненту в системі економічного самовизначення виражається у соціально-психологічній регуляції процесів сприйняття і оцінювання особистістю економічної дійсності та свого місця в ній.

Конативний компонент економічного самовизначення особистості охоплює систему саморегуляції економічної поведінки, а саме – розвиток мотиваційно-потребової сфери особистості. Інтегративним показником розвитку цього компонента вважаємо економічні потре-

би, мотиви, інтереси, стратегії поведінки у відносинах привласнення життєвих благ. Функціональна роль конативного компонента в системі економічної соціалізації особистості полягає в соціально-психологічній саморегуляції поведінки суб'єкта економічних відносин.

Одним із чинників, що впливає на всі компоненти системи економічного самовизначення, є моральнісні уявлення про себе в економічних відносинах. Цей факт зумовив виокремлення моральнісного компоненту в його системі. Взагалі основи розуміння значущості моральних факторів в функціонуванні економічної сфери життєдіяльності людини і суспільства закладені в класичних роботах М. Вебера [221], І. Ільїна [81], А. Сміта [185]. Морально-психологічну детермінацію економічної, зокрема монетарної поведінки та монетарних уявлень, вивчали А. Журавльов, А. Купрейченко [56], О. Горбачова [36], М. Редькіна [163], О. Лавренко [100; 101], морально-психологічний характер ставлення до грошей – О. Никоненко [138], М. Семенов [180], взаємозв'язок ціннісних орієнтації з типами монетарної поведінки – О.Г. Дробницький [50], Т. Дробишева [51]. Отже, ці дослідження складають основу вивчення моральнісного аспекту економічної соціалізації учнівської молоді. Моральнісний компонент, наприклад, монетарної соціалізації, на думку О. Никоненко, проявляється у формуванні моральнісних уявлень (зокрема, про гроші) та засвоєнні моральних норм, що регулюють монетарну діяльність суб'єктів в суспільстві. На відміну від моральної норми, що є зовнішнім соціальним зразком поведінки, елементом суспільної моралі, моральнісні уявлення відображають розуміння людиною моральних норм, смислове значення, яке приписує їм людина. Моральнісні уявлення проявляються також в розумінні явищ навколишньої дійсності через призму моралі, коли її розуміння відбувається в контексті моральних категорій: добро, зло, свобода, любов тощо.

Міркуючи над динамічним виміром економічного самовизначення молоді та її економічної соціалізації в цілому, варто підсумувати, що цей процес як окремий аспект розвитку індивіда, а саме – розвитку його економіко-психологічних якостей, характеризується певною стадійністю. На кожній стадії чи етапі розвитку цих якостей відбувається їх апробація завдяки вирішенню певних суперечностей, проблем, перед якими постає особистість на цьому етапі. Успішне додання цих проблем відбувається в процесі використання особистістю тих можли-

востей в економічній сфері, які вона отримала на цьому етапі розвитку. Отже, ці можливості вже доступні особистості. Тобто, кожен новий етап економічної соціалізації як однієї з ліній розвитку, ми розглядаємо через, з одного боку, цілі та задачі, що висувуються соціалізуючим простором і зумовлені віковими закономірностями розвитку на цьому етапі, та, з іншого боку, можливостями, які засвоєні, асимільовані та перетворені на власний досвід економічної діяльності на попередніх етапах соціалізації. Вони забезпечують відносну автономію людини від жорсткої детермінації вимог середовища. Отже, саме з категорією розвитку пов'язуватимемо періоди, стадії, що слідують один за одним.

Наші концептуальні засади розуміння економічного самовизначення в процесі соціалізації особистості спонукають до обґрунтування основних детермінантів розвитку досліджуваного явища як показника успішності соціалізації.

2.3. Психологічні чинники економічного самовизначення молоді в умовах ринку

У нових соціально-економічних умовах відбувається зміна психології мислення як молоді, так і дорослих. Перш за все змінилась система особистих цінностей і оцінок: різко впало відчуття особистої гідності, впевненості у завтрашньому дні. Вибір професії став суттєвою проблемою: збільшується складність і важкість життєвих ситуацій особистості [64]. Реальна життєва соціальна ситуація передбачає кожному людину в багатогранності індивідуальних відносин з іншими людьми, суспільством, державою, середовищем можливих видів діяльності. На певному етапі розвитку особистості взаємовідносини між особистістю і системою змінюються. Сумісна діяльність у конкретній соціальній системі детермінує розвиток особистості, але особистість вибирає ту діяльність, яка характеризує її розвиток [227]. Вплив зовнішньої ситуації на людину, вплив ситуації в соціальному оточенні, на думку О. М. Леонтьєва, визначається змістом його діяльності [106]. Зазначимо, що реалії нестабільної ринкової економіки української держави, пандемія, що вплинула на світову економіку, нестійкі та непрогнозовані фінансові можливості громадян різних країн слугу-

ють черговим поштовхом до перегляду та виокремлення чинників, як зовнішніх так і внутрішніх, що впливають на формування економічного самовизначення молоді, як найбільш вразливої ланки держави.

Принциповим питанням при розгляді ролі молоді у суспільстві є питання про молодь як суб'єкта і об'єкта суспільних перетворень. Вступаючи у життя, молода людина є об'єктом впливу соціальних умов, сім'ї, інститутів освіти, а пізніше в процесі дорослішання і переходу у більш зрілі фази розвитку починає сама суттєво впливати на суспільство. Тобто молодь є суб'єктом, коли впливає на суспільство, віддаючи свій потенціал, разом з тим вона є об'єктом, оскільки на неї спрямований суспільний вплив з метою її розвитку. Молодь є об'єктом і до суспільства і до самої себе. Також щодо економіки сучасна молодь зорієнтована на капіталістичну перспективу розвитку, тобто має проринкову спрямованість. Зокрема, спостерігається тенденція особливої активності молоді в розвитку недержавного сектору економіки. [188] Тому враховуючи сьогоднішній і той надзвичайний стан пандемії, що охопив весь світ, досить важливим постає дослідження та визначення чинників, що впливають на економічне самовизначення молоді.

Дослідженню проблем економічного самовизначення та економічної свідомості приділяли увагу зарубіжні вчені М. Вебер, Е. Дюркгейм, Дж. Катона, С. Московічі, А. Сміт, А. Журавльов, Н. Журавльова, А. Купрейченко, S. Lea, P. Webley та ін. Перші дослідження в галузі вітчизняної економічної психології та економічної соціалізації, розвитку монетарної культури здійснили вчені: Г. Авер'янова, О. Винославська С. Максименко, В. Москаленко, Н. Дембицька, І. Зубіашвілі, Л. Карамушка, О. Лавренко, Т. Мельничук та ін. Економічного самовизначення та професіоналізації: В. М. Сич, В. О. Сич [182]. Процес становлення економічного мислення, розвиток економічних уявлень, інтеріоризації нової реальності, засвоєння економічних знань та отримання навичок економічної поведінки досліджували: Г. Андрєєва, К. Данцигер, О. Дейнека, Н. Дембицька, Л. Карамушка, О. Лавренко, Г. Маршалл, В. Москаленко, Н. Побірченко, А. Стросс, Р. Саттон, О. Ходакевич, А. Фенько, Г. Ферт, Д. Швальб, О. Щедрина, Г. Ягода та ін. Саме проблемі самовизначення особистості також надають досить багато уваги як у вітчизняній, так і у зарубіжній психології, зокрема її досліджували: М. Р. Гінзбург; Л. І. Божович; Є. М. Борисова; Є. А. Клімов; М. С. Пряжніков; І. Ю. Кузнецов; Є. Ю. Літвінова, Е. Еріксон.; Ш. Бюлер;

Дж. Холланд; П. Массен та ін.. Їх дослідження мають велике значення для теорії і практики вивчення економічного самовизначення учнівської та студентської молоді, зокрема чинників, що впливають на їх становлення. Їхні підходи до дослідження психології економічного суб'єкта, виявлені закономірності його формування та розвитку, становлення монетарної культури, дослідження соціально-психологічних закономірностей становлення економічної культури молоді у вітчизняному освітянському просторі, ролі духовно-морального фактора в економічній соціалізації особистості, дозволяють визначити психологічні взаємозв'язки, що необхідні під час аналізу економічного самовизначення учнівської та студентської молоді.

Оптимально економічно самовизначена молода людина в умовах суспільних перетворень – це особистість, яка перебуває у стані мотиваційної готовності до вирішення економічних завдань, володіє певним набором психологічних і соціально-психологічних якостей, що надають їй можливість як відчувати власну спроможність, так й дієво вирішувати складні питання, що пов'язані з особливостями існування у соціально-економічному середовищі, що трансформується, та бути соціально-економічно активним.

Потреба у самовизначенні, як вже відзначалося раніше, є однією з вищих (соціальних, духовних) людських потреб, об'єктивною основою якої є необхідність у гармонізації людиною своїх відносин з навколишнім середовищем та іншими людьми і свідомо саморегуляція своєї діяльності. Передумовами (причинами) актуалізації цієї потреби є зміни, які відбуваються в навколишньому світі чи в самій людині, порушують існуючу між ними рівновагу і потребують її відтворення (можливо, в якихось нових умовах або на якомусь іншому рівні).

В періоди трансформаційних процесів суспільства, економічної нестабільності, форс-мажорних обставин (пандемія, карантинні обмеження, локдаун тощо), коли змінюються системи цінностей в індивідуальній, груповій та масовій свідомості населення, важливе місце посідає економічне самовизначення особистості як чинник її економічної активності. Воно пов'язано з намірами стабілізації власного існування, носить процесуальний характер і залежить від конкретних соціально-культурних умов і тенденцій, обумовлених часом та історичним контекстом. Також реалізується на особистісному рівні через морально-ціннісний вибір варіантів економічного саморозвитку.

У соціумі останніми роками відбулися суттєві соціальні, економічні, політичні, зміни, які стосуються перш за все сучасної молоді. У цих умовах юнаки та дівчата намагаються знайти своє місце в соціумі, виділити і засвоїти норми нового дорослого життя, економічно самовизначитися.

В умовах суспільних змін актуальним є розгляд самовизначення як феномена усього життя людини у зв'язку зі змінами ціннісних орієнтацій особистості, змінами соціально-економічного та професійного статусу.

Особливої актуальності в умовах суспільних змін набуває характеристика економічного самовизначення молоді через призму психологічних чинників, що впливають на його формування. Теоретико-методологічні та практичні аспекти визначення таких чинників впливу загострюють увагу як вітчизняних, так і іноземних фахівців. Проте їх дослідження радше мають епізодичний, несистемний, хаотичний характер та потребують більш чіткої класифікації та ретельного окреслення.

Сучасний стан теоретичних та емпіричних досліджень усіх видів самовизначення відкриває необмежені можливості для дослідження його структури і змістовного наповнення.

Як слушно зауважує у своїй програмній роботі «Развитие фундаментальных психологических исследований в Российской академии образования» Д. І. Фельдштейн, що, потребуючи поглибленого дослідження, на перший план сьогодні виходить проблема самовизначення людини, розуміння нею своєї самості та пов'язані з цим проблеми ідентичності. Завдання, що стоять сьогодні перед наукою, стосуються перш за все осмислення того, яким чином та в яких умовах відбувається самовизначення особистості; дослідження системних характеристик цього інтегрального явища, його можливих зв'язків з іншими системами [205].

До цього додамо, що оскільки сучасна економічна та соціокультурна обстановка орієнтує молодь на мобільність, соціальну успішність, то важливим є дослідження психологічних чинників економічного самовизначення молоді в умовах ринку.

Зазначимо, що у науковій літературі відсутній єдиний погляд щодо психологічних чинників соціальних процесів і явищ. Погляди науковців різняться також щодо вживання понять «чинник» та

«фактор». Так, у Новому тлумачному словнику «чинники – це умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис; фактори» [139].

У психологічному тлумачному словнику найсучасніших термінів (2009) поняття «чинник» взагалі відсутнє, а є поняття «фактори середовища біотичні» як сукупність впливів на організми, спричинені життєдіяльністю інших організмів, та «фактор людський» як сукупність комплексу впливів на ефективність суспільного виробництва, пов'язаних з мотивацією, системою цінностей, матеріальними і духовними умовами існування людини [156].

Як слушно зауважує Н. М. Дембицька, індивідуальні психологічні характеристики та якості можна досліджувати і як чинники, що прямо зумовлюють, і як фактори, що опосередковують і, водночас, можуть виступати результуючими розвитку економічної культури особистості на певному онтогенетичному етапі [42, с. 219]

Відмежовуючись від поняття «факторів» як прихованих змінних, які отримують при обробці даних за допомогою факторного аналізу, ми будемо розглядати «чинники» (в якості «факторів» від лат. factor – делающий, производящий) як причини, рушійну силу процесу економічного самовизначення особистості, що визначають його характер чи окремі риси, як суттєву обставину.

Однак серед психологів досі немає єдиного погляду на класифікацію чинників соціальних процесів і явищ. Найчастіше в психологічних джерелах їх поділяють на чинники зовнішнього та внутрішнього середовища. Таку думку обґрунтовує В. В. Узунов під час аналізу чинників, що впливають на соціальну напруженість [201].

Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер, К. В. Терещенко, В. М. Івкін, В. І. Лагодзінська, О. С. Ковальчук, розглядаючи чинники виникнення соціальної напруженості в суспільстві, вважають, що їх краще назвати *об'єктивними* (такими, що об'єктивно мають місце в життєдіяльності суспільства) та *суб'єктивними* (такими, що відображаються в свідомості соціальних груп, особистостей тощо) [82; 84].

Важливість розгляду об'єктивної та суб'єктивної сторін соціальних процесів, явищ, ситуацій як їх чинників підкреслює у своїх роботах М. М. Слюсаревський. Він поділяє думку В. А. Роменця, наголошуючи, що кожна ситуація має незалежну від людини (об'єктивну) і залежну від неї (суб'єктивну) сторони. «Незалежна сторона ситуа-

ції – це збіг умов і обставин, що створюють певне становище, в якому перебуває людина, а залежна – певна сукупність ставлень людини до світу, в яких вона переживає необхідність діяти тим чи тим чином». Принциповим він вважає наголошення на динамічності ситуації [184].

Зв'язок між характеристиками соціальної фрустрованості освітнього персоналу та організаційно-професійними і соціально-демографічними чинниками (вік, стать) досліджувала І. В. Заїка [68].

Достатньо чітку, окреслену та систематизовану класифікацію чинників конкурентоспроможності молоді на ринку праці здійснила І. М. Леган. Вона формалізувала їх за внутрішнім змістом (кількісні, якісні), сферою дії (зовнішні, внутрішні), часом дії (постійні, тимчасові), рівнем впливу (основні, другорядні), способом прояву (загальні, специфічні), характером дії (об'єктивні, суб'єктивні) [105].

Вивчення психологічних чинників, які впливають на економічне самовизначення, здійснювали А. Баранова, В. Хащенко, Т. Нестик, К. Альбуханова-Славська, Є. Філінкова, І. Осипенко, Т. Фоломеева, Є. Короткіна, Н. Пряжников, А. Журавльов, Н. Журавльова, А. Баранова, Л. Анциферова, А. Готліб, В. Сич, М. Семенов, О. Титова, М. Яницький та низка інших дослідників (Н. Дембицька, І. Зубіашвілі, О. Лавренко, Т. Мельничук). Їх дослідження мають велике значення для теорії і практики вивчення економічного самовизначення учнівської та студентської молоді. Розроблені підходи до дослідження психології економічного суб'єкта, виявлені закономірності та взаємозв'язки його формування й розвитку дозволять визначити і виокремити соціально-психологічні чинники та рівні сформованості економічного самовизначення молоді.

А. Журавльов та А. Купрейченко підкреслюють, що важливими факторами економічного самовизначення конкретної особистості є економічні, які можуть бути і не вирішальними, їх вплив може нівелюватися, змінюватися, трансформуватися під впливом інших факторів, які для конкретної людини є більш значущими і важливими в житті. Саме психологічні, соціально-психологічні, морально-етичні та інші фактори опосередковують [61].

Деякі як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники економічного самовизначення виділяють як його чинників зовнішні та внутрішні, називаючи їх детермінантами. До зовнішніх належать умови середовища, а внутрішні детермінанти можуть бути такими характеристиками

особистості як відповідальність, оптимізм, тимчасова орієнтація тощо. Ці детермінанти можуть бути тісно взаємопов'язані між собою [61].

Н. В. Азарьонко емпірично дослідила такі внутрішні психологічні детермінанти як тип інтернальності, вольові характеристики особистості, екстравертованість та самоповага, їх вплив на економічне самовизначення особистості [7].

Найчастіше у дослідженнях економічного самовизначення враховують віковий чинник, зважаючи на його важливу роль. Існують різного роду вікові розмежування цього суспільного явища, однак вони давно вже перестали стосуватися лише юнацького віку. Сьогодні це поняття використовується для характеристики процесів, що реалізуються і у молодших школярів, і у молоді юнацького віку, і осіб похилого віку [217].

Зауважимо, що в економічній психології достатньо уваги приділено дослідженню чинників економічної соціалізації, економічної свідомості, економічної культури особистості [189], і значно менше – чинників економічно самовизначення.

Важливим чинником економічної соціалізації студентської молоді, на думку О. Землянської, є економічні настановлення як вид соціальних настановлень, що формуються під впливом економічних відносин і економічної діяльності та проявляються в ставленні індивіда до власності, грошей, економічного статусу, добробуту тощо [70].

Відомий український науковець Г. Ложкін, аналізуючи економічну свідомість особистості, дійшов висновку, що соціально-економічний статус є важливим чинником її економічної соціалізації [109].

На думку Н. Дембицької, В. Москаленко, ідея репрезентації відносин власності як носія економічного досвіду суспільства є чинником економічної соціалізації молоді [45; 52]. У своїх дослідженнях Н. Дембицька підтвердила існування причинно-наслідкових зв'язків між економічною соціалізованістю й смисловим змістом економічного досвіду. Для теоретичного обґрунтування цього положення вона використала ідею концепції соціальних репрезентацій, смисловою теорію свідомості та смислового змісту особистого досвіду.

О. І. Остапійовський акцентує, що чинниками, які впливають на формування особистості як суб'єкта економічної діяльності, є система цінностей суспільства; потребові системи індивіда; ціннісні репрезентації особистості; соціальні параметри. [146, с. 264].

В. Сич до основних чинників, які здійснюють вплив на формування економічного самовизначення особистості, класифікує: особистісні якості індивіда, ціннісні орієнтації, соціально-демографічні, соціально-економічні, економічні, соціокультурні фактори, а також ставлення особистості до інших людей та до матеріальних цінностей, ставлення індивіда до часу і до грошей, групову економічну свідомість тощо (Сич, 2011).

Як слушно зауважують науковці, економічне самовизначення особистості як конкретний вид самовизначення, його чинники і у зарубіжній, і у вітчизняній психології поки що вивчений недостатньо. Наявні роботи мають в основному прикладний характер, фрагментарно розкривають проблему, дослідження проводяться переважно на вибірці здебільшого студентства, значно менше – підлітків, старшокласників (Азарьонко, 2018; Акбарова, 2014; Сандлер, Шибаета, 2012 та ін.).

Т. І. Мельничук до основних чинників, що формують економічне самовизначення студентської молоді, класифікує: особистісні якості індивіда (самоактуалізацію, самопізнання, схильності, здібності), рівень домагань, ціннісні орієнтації, соціально-демографічні, соціально-економічні, економічні, соціокультурні фактори, а також сімейні настанови, приклади, досвід соціального оточення, ставлення особистості до інших людей та до матеріальних цінностей, ставлення індивіда до часу і до грошей, групову економічну свідомість тощо [120, с. 51].

Дослідження З. О. Антонової свідчать, що з віком (як психологічним чинником економічної соціалізації особистості) зростає обізнаність особистості у явищах економічного життя, розширюється репертуар способів оперування грошми. З віком також збільшується значення ролей, в яких домінують характеристики суб'єктності («діяч», «активна людина», «той, хто з нічого робить гроші»). Процес економічного дорослішання протягом підліткового віку детермінується спочатку переважно емоційно-ціннісними та когнітивними складовими при підпорядкованій ролі конативних складових економічної соціалізації. З віком більшої ваги у цьому процесі набувають когнітивні та конативні компоненти.

З досвідом тимчасової зайнятості прямо корелює позитивне ставлення підлітків до себе як до суб'єктів економічних відносин та до сфери відносин, опосередкованих грошми. Чинниками економічної соціаліза-

ції підлітків авторка виділяє тип навчального закладу, вік, стать, досвід тимчасової зайнятості, рівень економічної поінформованості, моральні орієнтації, рівень матеріального забезпечення та співвідношення функціональних компонентів в системі економічної соціалізації [12].

Важливим чинником економічного самовизначення є вплив тих змінних, які визначаються не лише індивідуально-часовими (темпоральними) характеристиками, а й історичними, груповими та поколінними, тобто впливом ментальних характеристик того покоління (сучасника епохи), до якого належить людина. Так, дослідженнями Н. О. Довгань встановлено, що представникам сучасного покоління молоді за критерієм поведінкових стратегій (за віковим маркером і програваними ролями у відносинах) за самовизначенням притаманні такі риси: безтурботність (54,5 %), активність (40,9 %), завзятість (31,8 %), безвідповідальність (27,3%), оптимізм (27,3%), легковажність (22,7 %), впертість (22,7 %), розкутість (27,3%). Атитууд цього покоління виражається у спрямованості до саморозвитку (21,3 %), подоланні соціальної незахищеності (14,7 %). У соціальних уявленнях визначається потреба в навчанні і майбутній самореалізації, у цінностях на перший план виходять кохання, сім'я, батьки, свобода, дружба. І хоча соціальні, політичні, економічні ускладнення не оминають жодну вікову групу, песимістичні настановлення у покоління молоді налічують лише 4,5% (натомість у поважних за віком – 27,3 %, зрілих – 20 %) [47, с. 227–329].

Одним із важливих чинників економічного самовизначення молоді є сформованість у неї економічного мислення та економічної свідомості. У дослідженнях вітчизняних і закордонних науковців часто використовують як тотожні поняття «економічна свідомість» та «економічне мислення». Це навряд чи є теоретично та методологічно виправданим, оскільки економічне мислення – це система поглядів людини на закономірності економічного розвитку, на сутність економічних явищ і причини їх виникнення, вираження економічної свідомості, це процесуальна характеристика людської діяльності. Аналіз категорій «мислення» і «свідомість» в гносеологічному аспекті дозволяє зробити висновок лише про їх частковий збіг в структурно-функціональному аспекті. У працях Ж. Аройо (Болгарія), Р. Барра (Франція), У. Белла (США), М. Вудкока (США), Дж. Гелбрейта (США), Я. Корнаї (Угорщина) та ін. виявляються змістовні особливості різних варіантів еконо-

мічної свідомості: підприємницької, виконавчої, управлінської тощо. Значну увагу у визначених роботах надають раціональності економічної свідомості та економічного мислення [43].

Постає питання: як можна сформувати та розвинути економічне мислення сучасної молоді? Однозначно – шляхом навчання у школі, закладах вищої освіти, на прикладах у сім'ї, відповідною політикою держави та ін. Економічна підготовка молоді – це система економічного виховання й економічної освіти., соціально-педагогічна діяльність, спрямована на розвиток економічного мислення через формування економічних знань, умінь і навичок, економічно значущих якостей особистості, що, зокрема, забезпечує економічне виховання та розвиток економічного мислення. Основи економічної освіти мають на меті ознайомити з основами економічної теорії і прикладних економічних дисциплін (основами бізнесу, підприємницької діяльності, бухгалтерського обліку, менеджменту, маркетингу тощо), сформувати у молоді уміння приймати обґрунтовані рішення, шляхом проведення професійної орієнтації в галузі економічної, правової, підприємницької діяльності і розвиток підприємницьких здібностей, що досить продуктивно вплине на їх економічне самовизначення.

Отже, проаналізувавши низку наукових джерел, економічне самовизначення можна окреслити як процес, метою якого є досягнення суб'єктом оптимальної позиції в системі економічних відносин трудових, обмінних, майнових, розподільчих, споживчих тощо на основі його ставлення до соціально-економічних умов і їхньої динаміки, а також уявлень про сенс життя і життєвих пріоритетів, ціннісних ідеалів, власних домагань та інших психологічних утворень, що динамічно розвиваються в часі.

У розвитку проблеми самовизначення сьогодні можна виділити деякі специфічні тенденції: якщо раніше домінуючими були дослідження насамперед професійного і особистісного самовизначення, то за останні 10–12 років науковий мотив дедалі частіше зміщується до вивчення соціального, морального, економічного, політичного і в цілому життєвого самовизначення людини. Це можна пояснити тим, що досить суттєві соціальні зміни в суспільстві останніх років закономірно викликали соціально-психологічну динаміку на рівні особистості і групи, міжособистісних і міжгрупових відносин тощо, змінивши зміст соціального середовища життєдіяльності людини.

На нашу думку, сучасна економічна свідомість молоді формується внаслідок складної і суперечливої взаємодії різноманітних психологічних чинників, зокрема, особливостей сімейного виховання, традиції оточення, впливу соціального середовища, засобів масової комунікації, життєвого досвіду, рівня освіти і одночасно життєвих реалій: відсутності робочих місць в Україні і можливостей безперешкодного влаштування на роботу за межами країни. Результати такої взаємодії визначають практичну поведінку молодої людини в економічній сфері і формують зовсім нову економічну культуру – ринкову.

Погоджуємось із І. Леган щодо формалізації чинників конкурентоспроможності молоді на ринку праці та, зважаючи на викладене вище, сукупність психологічних чинників економічного самовизначення молоді в умовах ринку, на нашу думку, можна систематизувати так (рис. 2.2).

Психологічні чинники економічного самовизначення особистості	➔	Кількісні та якісні – за внутрішнім змістом
		Зовнішні та внутрішні – за сферою дії
		Постійні та тимчасові – за часом дії
		Основні та другорядні – за рівнем впливу
		Етичні та неетичні – за критерієм моральності
		Об`єктивні та суб`єктивні – за характером дії
		Стихійні та організовані – за способами економічної соціалізації
		Внутрішньосистемні
		Вселюдські, економічні (термінальні та інструментальні), особистісні – за критерієм цінності

Рис. 2.2. Класифікація психологічних чинників економічного самовизначення особистості

Розглянемо більш детально цю класифікацію. Процедура класифікації вимагає задати певний критерій «схожості» об`єктів.

- За внутрішнім змістом – **кількісні та якісні**. *Кількісні чинники* економічного самовизначення – це ті, які можна виміряти певними показниками (наприклад, тип навчального закладу, вік, стать, досвід тимчасової зайнятості, рівень економічної поінформованості, рівень матеріального забезпечення суб`єкта тощо). *Якісні чинники* – це ті, що не можна конкретизувати за допомогою числового вираження,

але вони характеризують особистісні якості індивіда, його ціннісні орієнтації, потребу систему; тобто це чинники, що характеризують культурно-моральний, психофізичний потенціал молоді людини.

За сферою дії – **зовнішні та внутрішні**. До *зовнішніх чинників* належать всі соціокультурні умови середовища, пов'язані з економічними, політичними, соціальними, технологічними процесами суспільстві, з цінностями інституційного соціального середовища. Це, перш за все, чинники соціального оточення: культурні, політичні, демографічні тощо. Сюди належать й джерела доходів у сьогоденні, орієнтованість на джерела доходів у майбутньому.

Внутрішні чинники належать до феноменів економічної культури особистості. Вони характеризують індивідуально-психологічні властивості особистості як втілення в ній здатностей і можливостей, можуть виступати в якості таких характеристик особистості як відповідальність, оптимізм, тимчасова орієнтація тощо [61].

Н. В. Азарьонко (Азарёнок, 2017) пропонує розглядати в якості внутрішніх психологічних чинників тип інтернальності, вольові характеристики особистості, екстравертованість та самоповагу, вплив яких на економічне самовизначення особистості вона емпірично дослідила [7].

Також внутрішніми чинниками будуть рівень освіти та кваліфікація індивіда, його економічна компетентність, майнова ідентичність, ціннісні орієнтації, ставлення до грошей, економічні уявлення та самооцінка економічної готовності до самозабезпечення, мотивація, етично-моральні цінності, емоції особистості.

Зовнішні та внутрішні чинники можуть бути тісно взаємопов'язані між собою.

● За часом дії чинники є **постійні та тимчасові**. Вплив *постійних чинників* на економічне самовизначення молоді на ринку праці є безперервним, а *тимчасові* впливають одноразово. Відсутність досвіду щодо форм і способів економічного самозабезпечення є тимчасовим чинником впливу, бо з часом індивід такий досвід може набути, спілкуючись з представниками різних спільнот, в соціальних мережах, методом власних спроб і помилок. Тимчасовими чинниками також будуть: тимчасова втрата працездатності, погіршення психологічного здоров'я у зв'язку з постковідним синдромом (соціально-психологічне здоров'я особистості сприяє успішності її економічної самозабезпеченості. Включеність особистості у соціальне життя мотивує її до

пошуку нових шляхів активності, сприяє уникненню беспорядності та пасивності, допомагає залишатися відкритою до суспільства та навколишнього середовища), втрата джерела економічного самовизначення, пониження соціального, сімейного статусу тощо.

Постійними чинниками будуть статево-вікові особливості індивіда, погіршення економічної ситуації в країні, підвищення оплати комунальних платежів.

● За характером дії чинники впливу на економічне самовизначення молоді в умовах ринку є **об'єктивними та суб'єктивними**. Особливістю *об'єктивних чинників* є те, що вони не залежать від дій та рішень молодого покоління. Сюди належать: соціально-економічні чинники (бідність населення; розшарування населення за рівнем доходів; загострення проблем зайнятості населення; проблеми соціального забезпечення населення, проживання у міській чи сільській місцевості тощо); суспільно-політичні (низький рівень довіри до влади; відсутність громадянського суспільства; нехтування законів та положень Конституції України; бездіяльність та неефективність влади; високий рівень корупції тощо); екологічні (низька тривалість життя у регіонах з високим рівнем забрудненості довкілля; аварії на промислових об'єктах; стихійні лиха; запровадження карантинних заходів тощо); сімейні чинники (рівень доходів сім'ї). Найбільш суттєвими з них сьогодні є економічна криза в країні, пандемія Covid-19, пов'язані з нею локдауни, військові дії на Сході країни, перехід освітньої системи на дистанційне навчання – це об'єктивні чинники. Проживання у міській чи сільській місцевості – це також важливий об'єктивний чинник. Встановлено, наприклад, що гроші у ціннісно-потребовій системі більшості міських дітей займають вищу позицію, ніж у сільських. Міські діти, на відміну від сільських, постійно спостерігають ситуації грошового обігу і часто самі стають активними учасниками даних ситуацій: платять за проїзд у міському транспорті, разом з батьками здійснюють покупки та розраховуються за комунальні послуги тощо [207].

Суб'єктивні чинники безпосередньо залежать від волевиявлення молоді. Суб'єктивне економічне благополуччя як базовий елемент економічної свідомості, який відбиває цілісне ставлення особистості до матеріальних аспектів життя, виражає життєву позицію молодої людини в сфері матеріальних прагнень і споживання, її забезпеченість та покращення благополуччя – це суб'єктивний чинник. Такими ж

чинниками є освіта, вік, стать, поведінково-економічні характеристики молодшої людини, її стан здоров'я, рівень домагань, індивідуально-психологічні особливості тощо. Наприклад, старші за віком особи оцінюють свою здатність до економічного самозабезпечення вище, ніж молодші. Студенти, що поєднують навчання з працею, матеріально забезпечують себе самостійно або переважно самостійно, в період навчання накопичують досвід економічного самозабезпечення і роблять це краще, ніж студенти, що не працюють та живуть за рахунок батьків або переважно батьків [214]. Встановлено, наприклад, що для молодших вікових груп багатство виступає символом зрілості (дорослості), незалежності, самостійності. Дорослих людей характеризує більш раціональне, інструментальне ставлення до матеріальних благ як основи розвитку самої людини, її близьких, сім'ї. Крім того, дорослі люди більш адекватно оцінюють власні можливості по досягненню кожного нового рівня економічного благополуччя [63].

Певні цінності є основою вибору різних стратегій економічного самовизначення молоді різної статі. Так, для дівчат на фоні прагматичних цінностей зміст тієї роботи, що забезпечує економічне благополуччя, буде найбільш значущим чинником, а для юнаків більш значущими будуть зовнішні атрибути роботи (статусність, інструментальна функція сучасної/майбутньої роботи, спеціальності) [183]. В уявленні хлопців гроші є більшою потребою, ніж у дівчат. Це може бути спричинено соціально-історичним стереотипом, адже функція матеріального забезпечення сім'ї здавна належала чоловікам.

За рівнем впливу доцільно виділити **основні та другорядні чинники** впливу на економічне самовизначення молоді в умовах ринку. *Основними* будуть ті чинники, що істотно впливають на пошук джерел економічного самовизначення. Це: здатність опановувати нові технології та наукові впровадження, висока мобільність у пошуках нових джерел самовизначення, вік, рівень освіти, професійна спеціалізація, наявність чи відсутність життєвого та трудового досвіду.

Інші чинники є *другорядними*, наприклад, наявність організаторських здібностей та життєвих орієнтацій.

За критерієм моральності можна виділити **етичні та неетичні чинники** економічного самозабезпечення молоді в умовах ринку. В економічній поведінці може проявлятися моральна чи аморальна позиція суб'єкта, що самовизначається. Мораль, спираючись на спону-

каючу силу соціальної психіки, дає людині інформацію про смисл, цінність речей, про необхідність діяти чи утриматися від дій в ім'я певних моральних цінностей.

Морально-психологічні компоненти економічного самовизначення (оцінки, відносини, уявлення, мотиви) детермінують економічну активність особистості як безпосередньо – обмежуючи вибір допустимих її форм (через оцінки етичності чи неетичності тих чи інших способів економічного самозабезпечення, ділової поведінки тощо), так і опосередковано – впливаючи на рівень домагань та цілі економічної діяльності (через ставлення до економічних об'єктів та явищ, зокрема до власності, грошей, багатства, бідності, реклами, позикам тощо), а також на її умови і взаємини з діловим партнерами (через ставлення до дотримання етичних норм тощо). Власне, економічна активність (її результати і умови) визначає морально-психологічну складову економічного самовизначення.

Стійкий «ціннісно-моральний стрижень» особистості (ціннісно-смисловий, смисложиттєвий, моральний, за А. Л. Журавльовим та А. Б. Купрейченко) як стійка складова економічного самовизначення поєднує в собі уявлення про принципи світобудови, смисли життя, найбільш значущі цінності та орієнтації, ціннісні табу, життєві принципи (дозвільні і заборонні) та виконує важливі функції досягнення цілей економічного самовизначення на етичних засадах, самозбереження особистості [61]. Цей «стрижень» є моральним чинником економічного самовизначення.

Аморальні чинники спонукають особистість переступити моральну межу, економічно визначаючись братися за роботу, пов'язану з порушенням законодавства в економічній сфері, вдаватися до неетичних способів економічного самозабезпечення. Під дією цих чинників активізуються егоїстичні прагнення в ієрархії цінностей, має місце недорозвиненість моральних почуттів, відсутність патернів поведінки, пов'язаних з моральним вибором.

Також чинники економічного самовизначення можна поділити на **стихійні** (формується під впливом соціального середовища завдяки здатності особистості здійснювати вибір своєї поведінки та вчинків) та **організовані** (економічна освіта та економічне виховання). Звичайно, поєднання різних чинників є унікальним для кожної особистості.

Важливу роль відіграють **внутрішньосистемні** чинники: мотиви економічного самозабезпечення (їх его- чи соціоцентризм), смисли вибору, особливості переживань, способи матеріального самозабезпечення та зорієнтованість вибору цих способів в часі, самотійність вибору та міра відповідальності за цей вибір.

За критерієм цінності чинники можна поділити на **вселюдські, економічні (термінальні та інструментальні) та особистісні**. Людське буття від самого початку завжди ціннісне. Цінності, як відомо, це загальнозначущі принципи, що визначають спрямованість людської діяльності, мотивацію людських вчинків. У філософії, соціології, психології це поняття використовується для позначення об'єктів, явищ, їхніх властивостей, а також абстрактних ідей, що втілюють у собі суспільні ідеали і виступають завдяки цьому як еталони належного. Сьогодні чимало дослідників стверджують, що цінності, традиції і звички, властиві окремим етносам, конфесіям і групам населення, суттєво впливають на їх економічний добробут, їх здатність забезпечувати самих себе. Без усвідомлення людиною змісту цінностей, якими вона керується, неможливо визначити цілі її діяльності. Цінності та ціннісні орієнтації дають можливість встановити ієрархію, послідовність дій для задоволення потреб людини. Разом з ідеалами, нормами вони визначають допустимі межі в цих діях.

Свою діяльність людина будує згідно з нормативами і цінностями. Саме цей суб'єктивний аспект вироблення цілей суспільної діяльності людей і відображає категорію ціннісної орієнтації. Ціннісні орієнтації утворюються на основі системи цінностей, які в межах суспільства виконують близькі функції, мають єдину систему значень і є найважливішим елементом у структурі особистості. В них відображається вибіркоче, суб'єктивне ставлення особистості до об'єктивних умов її життя. Найважливішою функцією цих орієнтацій є функція регулятора зовнішньої поведінки індивіда.

Вчені визнали, що юнацтво є головним періодом формування власних переконань і вміння самотійно будувати свій життєвий шлях, а підґрунтям цього, безумовно, є усвідомлення і використання **вселюдських (універсальних) цінностей** як основних орієнтирів свого життя в процесі самовизначення, що прийняті різними культурами, націями, цивілізаціями.

Білоруська вчена Н. Загорська систематизувала ієрархію цінностей як сукупність вселюдських моральних норм і вартостей, що забез-

печують нормальне людське співіснування [66]. Це моральні норми і глобальні цінності, які мають загально-методичний характер (життя, мир, щастя, свобода, соціальний прогрес, рівні права, людська гідність, краса, справедливість, відповідальність тощо).

На основі аналізу існуючих у філософії точок зору на трактування сутності вселюдських цінностей можна розглядати їх як світоглядні ідеали, моральні норми, що відображають та інтегрують духовний досвід людства, сприяють вирішенню головних проблем сучасності. До базових, вселюдських цінностей належать цінності добра (блага), свободи, користі, істини, правди, творчості, краси, віри. Підсумковою цінністю є благо як єдність істини, добра і міри. Благо є вищим життєвим орієнтиром людини, узагальнює в собі і вищу мету її існування, і спосіб життя.

Економічні цінності – це загальноприйняті уявлення щодо цілей, яких має прагнути людина в економічній діяльності. Вони функціонують у формі ідеалу, основоположних принципів мислення і є ідеальними критеріями оцінки економічних подій, явищ і процесів.

Економічні цінності містять переваги щодо таких конкретних понять як: багатство, гроші, засоби придбання доходів, а також щодо більш абстрактних категорій – як капіталізм, соціалізм, індивідуалізм, економічна свобода, рівність тощо. У будь-якому суспільстві, а також на рівні окремої соціальної групи функціонує ієрархія цінностей. Для одних груп населення багатство може оцінюватися як найвище благо, для інших – це «чиста совість». В одних суспільствах приватна власність може розглядатися як умова здійснення економічної та соціальної свободи індивіда, в інших – як соціальне зло, яке породжує соціальну нерівність і конфлікти.

Економічні цінності, за концепцією М. Рокича щодо ціннісних орієнтацій (модифікація Т. Мельничук), можна поділити на два класи цінностей: термінальні (цінності-цілі) – переконання в тому, що певна конкретна ціль індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути, та інструментальні (цінності – засоби) – переконання в тому, що певний спосіб дій чи властивості особистості має мати перевагу в будь-якій ситуації.

До *термінальних економічних цінностей* належать: а) приватна власність на землю, банківські депозити, облігації, свобода вибору діяльності, приватна власність на житло, приватна власність на майно

(група цінностей «Приватна власність»); б) безкоштовне медичне обслуговування, вищу освіту, систему безкоштовної загальної освіти, безкоштовну юридичну допомогу, пільги та допомоги (група цінностей «Безкоштовність *послуг*»); в) активне діяльнісне життя, цікаву роботу, впевненість, творчість, розвиток, державну підтримку малого бізнесу (група цінностей «Професійна самореалізація»).

До *інструментальних економічних цінностей* належать: а) фінансова підтримка сім'ї, гідна заробітна плата, дохід від здачі в оренду нерухомості, незалежність, дивіденди (група цінностей «Економічні можливості сім'ї»); б) підприємницька активність, економічний досвід близьких, економічне мислення, економічне виховання, страхування ризиків («Економічний досвід, освіта»); в) самостійність рішень, ефективність у справах, виконавство (творче виконання чогось), відповідальність, самоконтроль (група цінностей «Професійна самореалізація»).

До *загальнолюдських цінностей* належать: а) цікава робота, вища освіта, соціальний статус у суспільстві, державна підтримка малого бізнесу, приватна власність на майно (*група термінальних цінностей*); б) щорічна відпустка, орієнтація на успіх, прагнення до задоволення потреб, оздоровлення, освіченість (*група інструментальних цінностей*).

Отже, дослідження різноманітних чинників економічного самовизначення особистості має надзвичайно важливе значення, адже йдеться не лише про внутрішню сутність цього феномена та процесу, а про джерело його розвитку. Психологічні, соціально-психологічні, морально-етичні чинники опосередковують, трансформують, змінюють вплив економічних умов, механізмів на економічне самовизначення особистості в умовах ринку.

В різних умовах життєдіяльності економічного суб'єкта вплив психологічних чинників на його економічне самовизначення має свої особливості. Водночас в одних і тих же соціально-економічних умовах ступінь їх впливу може бути різною як на рівні суспільства, окремих соціальних груп, так і окремого суб'єкта.

Принциповим і суттєвим як для теорії, так і для психологічної практики формування економічного самовизначення особистості є не тільки констатація цього феномену як структурного цілого і його елементів, а й усвідомлення їх як дійсних психологічних чинників, що визначають існування (функціонування і розвиток) особистості.

ЧАСТИНА 2

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

Розділ 3.

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВСЬКОЇ ТА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

3.1. Особливості економічного самовизначення сучасних підлітків

На основі поясненої вище структурно-цільової теоретичної моделі економічного самовизначення особистості ми здійснили емпіричне вивчення змісту та особливостей його розвитку в період від підліткового до раннього дорослого віку. При проведенні дослідження ми враховували ті особливості у становленні економічної свідомості молоді, які висвітлено в працях економічних психологів та наших попередніх роботах [41; 42]. Зокрема, ми спирались на те, що у підлітковому віці формується той рівень економічної соціалізованості, що пов'язаний з усвідомленням цінності і вартісності власного майна, таких особистісних якостей, як ініціативність та підприємливість, фінансова грамотність, цінність ощадливості і економії [42]. У цей період засвоюються правила споживчої поведінки (ведення особистого бюджету свого хобі, підбивання балансу в особистому бюджеті; правила економної, ощадливої поведінки; правила розрахунку щомісячних витрат за одним з регулярних видів економічної діяльності (наприклад, свого хобі, витрат на домашнього улюбленця, підсумовування та здійснення комунальних платежів); фінансової поведінки (правила дотримання боргових зобов'язань). Нормою є розуміння таких феноменів споживчої (знання про вартість, ціна матеріальних благ, поняття боргу, оптової торгівлі та вроздріб), трудової (оцінка своїх можливостей по зарплатні), фінансової (оцінка фінансових перспектив сім'ї,

знання сутності кредитування, пільг і санкцій за несплату кредитних зобов'язань) поведінки. Освоюється роль працівника і правила трудової поведінки (знання трудового законодавства та умов оплати праці за наявності та відсутності трудового досвіду, правила ведення переговорів з роботодавцем, обговорення розміру зарплатні; знання умов отримання неповнолітнім офіційної оплачуваної роботи); апробується роль підприємця.

У ранній юності очікується сформованість здатності усвідомлювати і поцінювати власні можливості й талани як економічні ресурси. Правила, якими оволодівають старшокласники, стосуються умов збереження кредитоспроможності, підбиття балансу в річному сімейному бюджеті, заповнення бланку податкової декларації (за наявності досвіду зайнятості), підготовки заяви на матеріальну допомогу, ділового етикету [42]. Нормою є розуміння основних фінансових і споживчих феноменів (сутність пенсій, облігацій, премій, відсоткових ставок, форм матеріальної допомоги), феноменів трудових відносин (усвідомлення форм оплати праці, основних статей витрат), уміння оцінювати матеріально власні економічні можливості (домагання щодо зарплатні), цінність раціонального споживання.

Враховано також і труднощі у процесі розвитку економічної свідомості школярів, що пов'язані переважно з закономірно очікуваними ускладненнями підліткового віку. За низького рівня економічної поінформованості про можливості підзаробити чи отримати благо шляхом обміну, саме в підлітковому віці частішають випадки крадіжництва, вимагання грошей у дітей та однолітків, обману і шахрайства. У цьому контексті соціалізувальна роль школи неабияка. Особливо важливою є психопрофілактична робота серед підлітків щодо запобігання проявам ризикованих форм економічної поведінки: інформування про її наслідки, ознайомлення батьків і самих дітей з причинами такої поведінки, їх ознаками, ознайомлення з правилами і послідовністю конкретних дій і мотивування до законних і суспільно прийнятних способів отримання благ, розвиток критичного мислення для запобігання маніпулятивному зовнішньому рекламному впливові. Вищезазначені особливості розвитку економічної свідомості школярів, їх особистісного становлення зумовили науковий інтерес, пов'язаний із вивченням вікових закономірностей та психологічних чинників становлення у них ознак культури підприємливості. При цьому

важливо було зосередити увагу на соціально-психологічному контексті перебігу цього процесу: на ролі в ньому залучення школярів саме у відносини особистої власності.

Аналіз результатів емпіричного дослідження розпочнемо з підліткового віку. Дослідження проводилось на базі закладів загальної середньої освіти м.Києва, та Київської області. Загальний обсяг вибірки – 291 підлітків (з них 57 молодших підлітків віком 12–13 років та 234 старших підлітка віком 14–15 років). *Методичне забезпечення дослідження становили психодіагностичні інструменти* для вивчення: 1) особливостей економічного самовизначення, 2) особливостей психологічної детермінації економічного самовизначення підлітків.

Для дослідження особливостей економічного самовизначення підлітків використовувались такі методи:

- анкета для дослідження особливостей економічного самовизначення підлітків, розроблена Н. Дембицькою, О. Лавренко;

- опитувальник «Ставлення до грошей» М. Семенова в модифікації Н. М. Дембицької,

- методика семантичного диференціалу для оцінки способів привласнення особистих благ, розроблена Н. Дембицькою,

З метою дослідження особливостей психологічної детермінації економічного самовизначення підлітків використовувались такі методи:

- тест на загальну схильність до підприємництва GET2testС.Кейрд і К. Джонсона, варіант для школярів, розроблений Н. Дембицькою;

- опитувальник «Суверенність психологічного простору» (С. Нартова-Бочавер),

- опитувальник «Соціальна адаптивність» (О. Посипанова),

Для математико-статистичної обробки емпіричного матеріалу використано методи математичної статистики: контент-аналіз, факторний, кореляційний аналіз, t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок.

Про зміст когнітивного компоненту економічного самовизначення підлітків можна судити, щонайперше, з особливостей усвідомлення ними свого статусу у взаєминах з іншими учасниками привласнення, які, зокрема, можуть виражатись у майновій ідентичності (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Особливості майнової ідентичності, всі підлітки

Тип майнової ідентичності	Вся вибірка	З них:	
		молодші підлітки	старші підлітки
Бідні	5%	11%*	3%
Середнього статку	76%	61%	81%**
Статок вище середнього	16%	22%*	15%
Багаті	2%	6%	2%

Примітка: *- $p < 0,05$, ** – $p < 0,001$

Під час визначення відносин з іншими суб'єктами привласнення матеріальних благ, підлітки переважно ідентифікують себе з особами середнього достатку (76% опитаних) та вище середнього (16%). При цьому у визначенні своєї майнової ідентичності більш песимістичними і схильними ототожнювати себе з більш нужденними верствами населення (тобто в чотири рази частіше на рівні $p < 0,05$ класифікували себе до категорії «бідних») виявились молодші підлітки, на відміну від старших, які бачать своє місце на шкалі «бідні-багаті» як більш оптимістичне (81% старших порівняно з 61% молодших підлітків, при $p < 0,001$), що свідчить про тенденцію формування з віком більш позитивної майнової ідентичності.

Про зміст когнітивного компоненту економічного самовизначення підлітків можна судити з уявлень про особисті матеріальні ресурси (рис. 3.1–2).

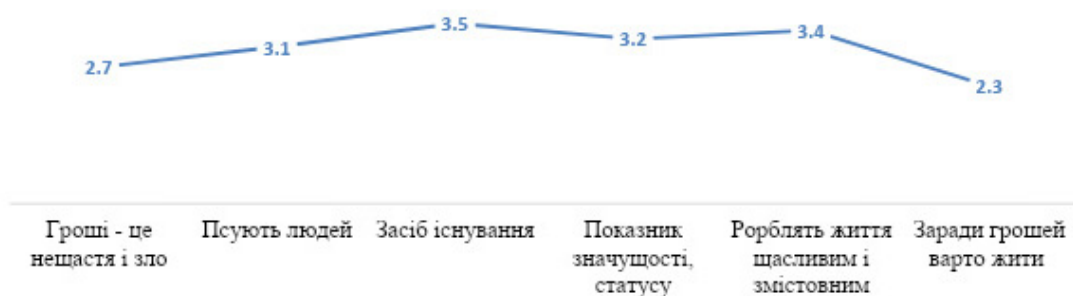

Рис. 3.1. Ставлення підлітків до грошей

Як видно з рис. 3.1, у ставленні підлітків до таких матеріальних ресурсів як гроші спостерігаються суперечливі тенденції, коли поряд з оптимістичним і позитивним сприйняттям їх як засобів існування (про що свідчить оцінка у 3,5 балів за 5-бальною шкалою) та показника статусу і значущості особистості у взаєминах з іншими людьми (3,2 бали) їх вважають джерелом щастя і сенсу життя (3,4 бали), і, водночас, пов'язують з нещастям і злом (2,7 бали). Такими суперечностями характеризується в основному ставлення до грошей молодших підлітків (рис. 3.2), яким, порівняно зі старшими опитаними, більшою мірою ($p < 0,05$) притаманне приписування грошам символічної функції забезпечування статусності особи і підвищення її значущості в соціальних відносинах, і меншою мірою – асоціація грошей з засобами, що псують людей.

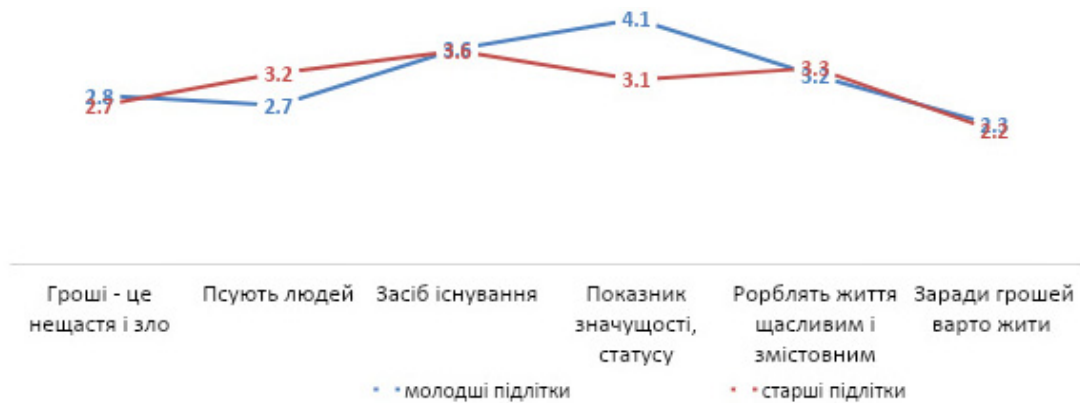

Рис. 3.2. Порівняння ставлення до грошей у молодших і старших підлітків

Отже, з віком зростає адекватність сприйняття функцій грошей, зокрема усвідомлення матеріальної забезпеченості особи, вираженої в грошовому еквіваленті, як символу її залученості в економічні відносини у певному статусі.

Проаналізуємо уявлення підлітків про джерела матеріальних ресурсів (табл. 3.2). У питанні наявності зайнятості підлітки одностайні – лише 23% з них заявили про досвід тимчасової роботи, причому серед молодших підлітків таких виявилось 27,7%, а серед старших – 22,5%. Вартовідмітити досить адекватні уявлення підлітків про сьогоднішні джерела їх грошових надходжень: це переважно (в середньому у 73% опитаних) отримання грошей від родичів, знайомих («регу-

лярні надходження від батьків», «подаровані кошти», «матеріальна підтримка з боку родичів» тощо). З віком втричі зростає досвід заробітку «за рахунок надання індивідуальних послуг» чи «використання власних здібностей і талантів» шляхом тимчасових підробітків.

Таблиця 3.2

Сьогоднішні джерела грошових надходжень у підлітків

Джерела	Частота згадування	З них:	
		молодші підлітки	старші підлітки
Цілковите утриманство, за рахунок сім'ї	73%	72%	76%
Тимчасовий заробіток на фоні утриманства	11%	22%	6%
Активний заробіток	15%	6%	19%*

Порівнявши уявлення підлітків про особисті джерела грошових надходжень з уявленнями про джерела матеріального добробуту, які практикуються в їхніх сім'ях (табл. 3.3), можемо зробити висновок, що підлітки в цілому наслідують джерела, способи матеріального забезпечення, почерпуючи їх із сімейних практик. Але варто відмітити і те, що з віком у підлітків зростає орієнтованість на заробіток шляхом економічних інновацій, підприємницької діяльності.

Таблиця 3.3

Джерела матеріального добробуту в сім'ях підлітків

Джерела	Частота згадування	З них:	
		сім'ї молодших підлітків	сім'ї старших підлітків
Наймана праця	51%	61%*	45%
Підприємницька діяльність з переважанням найманої праці	26%	28%	29%
Підприємницька діяльність	24%	11%	26%*

Проаналізуємо, як у часі зорієнтований вибір підлітками підприємницької, більш активної, інноваційної позиції у взаєминах з іншими суб'єктами економіки (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Орієнтація в часі вибору підлітками підприємницької позиції

Тип орієнтації в часі	Частота згадування, вся вибірка	З них:	
		молодші підлітки	старші підлітки
Ретроспективна	37%	56%*	31%
Сьогоднішня	27%	33%	39%
Проспективна	36%	11%	44%**

Як бачимо з табл. 3.4, молодші підлітки здійснюють вибір джерел матеріальних надходжень і оцінюють джерела сімейного матеріального благополуччя ретроспективно, спираючись на наявний досвід, особистий і сімейний. Тенденція більш оптимістично, з опорою на майбутнє бачити свої перспективи матеріального забезпечення, є свідченням орієнтації в старшому підлітковому віці вже на свої можливості і уже наявні та поціновані потенціали (перш за все, інтелектуальний та трудовий, як зазначено в попередніх працях [42]). Це, зокрема, є показником зростання суб'єктивного характеру економічного самовизначення, оскільки йдеться про орієнтацію на матеріальне самозабезпечення активним, підприємницьким чином.

Проаналізуємо зміст афективного компонента економічного самовизначення підлітків, взявши до уваги модальність переживань, пов'язаних з прийняттям економічних рішень, зокрема, щодо уникнення ситуації позбавлення необхідних матеріальних ресурсів, обмеженості матеріальних ресурсів і пошуку джерел забезпечення економічних потреб. Так, підліткам було запропоновано відповісти на питання: *«Коли перед Вами постає питання нестачі, наприклад, кишенькових грошей, як Ви переживаєте цей факт?»*, результати контент-аналізу відповідей на яке є в таблицях 3.5–7.

Як бачимо, суб'єктивно ситуація депривованості економічних потреб, зокрема, в грошових ресурсах, підлітки сприймають переважно спокійно, коли енергію переживання спрямовують на активний пошук виходу з ситуації позбавлення матеріальних ресурсів – на пошук сфери і способів зайнятості.

Таблиця 3.5

Переживання підлітками економічних позбавлень

Спрямованість переживання	Частота згадувань
На когось («у когось попрошу», «займу»)	24%
На спосіб уникнути позбавлення: – економити	21%
– мобілізуватись на активні дії	55%
Модальність переживання	
Негативні (розпач, паніка, смуток, роздратування, обурення)	20%
Невизначені (важко сказати)	17%
Позитивні (спокій)	63%

Порівняння переживання молодшими і старшими підлітками ситуації економічного позбавлення спонукає нас до таких висновків: спрямованість переживань на зовнішні об'єкти (наприклад, на когось, хто допоможе вирішити ситуацію) переважає в молодшому підлітковому віці, мобілізованість же активно вирішувати проблему економічного позбавлення зростає суттєво в старшому підлітковому віці. При цьому старші підлітки суттєво по-іншому, ніж молодші, реагують на обмеженість матеріальних ресурсів, переживаючи більш бурхливо, перебуваючи у переважно негативних емоційних станах (роздратування, обурення, смуток тощо). Очевидно, бурхливі негативні переживання ситуації економічного позбавлення у старшому підлітковому віці свідчать про зростання з віком емоційної включеності у ситуації забезпеченості/обмеженості матеріальними ресурсами, що корелює і з орієнтованістю на активні, самостійні способи розв'язання питань матеріального самозабезпечення.

Таблиця 3.6

Переживання підлітками економічних позбавлень, залежно від віку

Спрямованість переживання	Частота згадувань	
	молодші підлітки	старші підлітки
На когось («у когось попрошу»)	50%*	35%
На спосіб уникнути позбавлення: – економити	16%	10%
– мобілізуватись на активні дії	34%	55%*

Модальність переживання		
Негативні (розпач, паніка, смуток, роздратування, обурення)	17%	40%*
Невизначені (важко сказати)	20%	
Позитивні (спокій)	63%*	47%

Для аналізу змісту конативного компоненту економічного самовизначення підлітків виокремимо мотиви вибору сфери зайнятості та способів матеріального самозабезпечення.

Таблиця 3.7

Мотиви вибору підлітками сфери зайнятості

Мотиви	Частота згадувань	
	молодші підлітки	старші підлітки
Бажання працювати, працювати на себе, мрії	6%	6%
Потреба в грошах, бути забезпеченим, в достатку, мати заробіток	17%	15%
Готовність себе забезпечувати (обізнаність, знання, здобуття професії, власна праця), матеріальна незалежність, самостійність	28%	46%**
Зовнішні причини («життя», «реальність», «приклад батьків»)	22%	10%
Бути лідером	-	3%
Отримувати задоволення від власної справи	-	10%*
Невизначені мотиви («не можу відповісти», «не знаю»)	27%*	10%

З таблиці 3.7 можна резюмувати, що з віком відбуваються суттєві зміни в системі психологічних спонук, якими підлітки керуються у процесі визначення сфери зайнятості та джерел матеріального забезпечення. Зокрема, істотно (на рівні $p < 0,001$) зростає (на 18%) готовність забезпечувати себе, отримати матеріальну незалежність і самостійність; втричі (на рівні $p < 0,05$) зменшується невизначеність в мотивації та з'являються мотиви бути лідером (у 3%), отримання задоволення від власної справи (у 10%, $p < 0,05$).

Для аналізу загальних особливостей конативного компоненту економічного самовизначення підлітків розглянемо результати дослідження їх ставлення до способів привласнення особистих благ, яке вивчалось із застосуванням методу семантичного диференціалу [42].

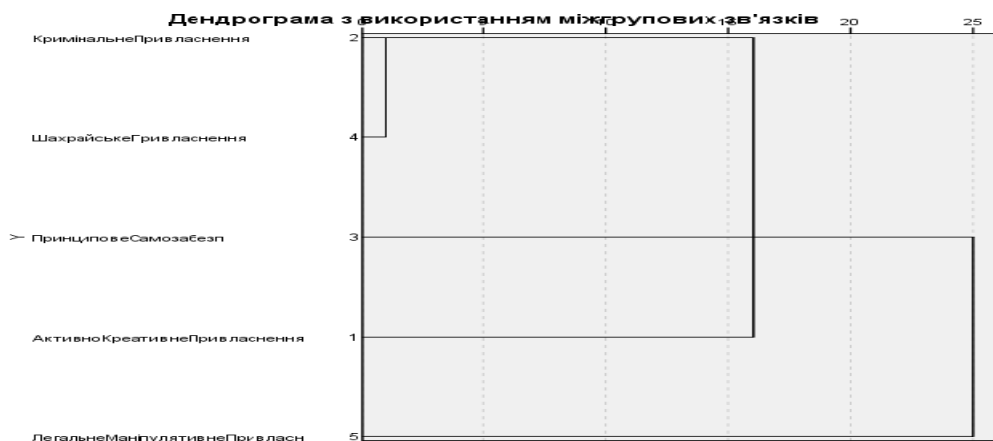
Підліткам запропонували оцінити на предмет відповідності їх власній думці 38 тверджень за п'ятибальною шкалою. Перелік тверджень було сформовано як на основі нашого аналізу джерел, присвячених питанням способів привласнення та оперування власністю, так із застосуванням українських прислів'їв та приказок: наприклад, заробіток власною працею («праця людину годує»), утриманство («ні сіло, ні впало, – дай, мамо, сала»), шахрайство («забезпечити життя не гріх і на чужих ідеях, аби за них не платити»), бандитизм («сьогодні щось у когось забирати – це безбідно існувати») тощо.

В результаті факторизації масиву отриманих оцінок учнів з використанням процедури Varimax-обертання методом головних компонент ми отримали п'ять найбільш навантажених факторів, згідно зі структурою яких підлітки бачать способи оперування власністю.

Так, перший, найбільш потужний фактор становив 45% загальної дисперсії ознак і передбачав *легальні активно-креативні способи привласнення*. Це твердження: «будь-які знання можуть давати прибуток, якщо ти знайшов їм правильне застосування», «у жебракуванні в метро і на вулицях не бачу нічого осудного», «чому б не заробляти власними знаннями: більше дбаєш – більше маєш», «людина живе за принципом: хто дбає, той і має»). Другий фактор (8% загальної дисперсії) має протилежне значення, оскільки пов'язаний з *кримінально-агресивними способами привласнення*. Його утворюють переважно такі твердження: «забезпечити життя не гріх і на чужих ідеях, аби за них не платити», «розуміє тих, хто прагне привласнити щось силою: іноді це єдино правильний спосіб заробити», «в лотерею грати – гроші наживати», «сьогодні щось у когось відбирати – це безбідно існувати». Третій фактор (5% загальної дисперсії) пов'язаний з *принциповою орієнтацією опитаних на самозабезпечення*: «не розуміє людину, яка живе за рахунок пенсії своїх старих родичів», «на чийсь силу знайдеться й більша сила: тільки так можна ствердитись у сучасному бізнесі». Четвертий фактор (4,5%) означає, на наш погляд, *нелегальні шахрайські способи привласнення*: «живе не по кишені: доки єсть, то й шелесть», «живе за принципом: дурний дає, а розумний бере», «головне натиснути на людину – і отримаєш все, що тобто потрібно». І останній фактор (4%) передбачає *легальні маніпулятивні способи забезпечення надприбутків*: «великі прибутки і чесний бізнес – речі несумісні», «смішно шукати власника валізи, залишеної в маршрутці –

краще забирай і йди звідти», «перекоаний, що одягаючись з секонд-хенду, можна добряче економити».

Маючи на меті отримати інформацію про прихований смисл, який школярі вкладають у способи привласнення, ми застосували до результатів факторного аналізу процедуру кластеризації з використанням методу міжгрупових зв'язків (див. рис. 3.5). Отже, привертають увагу виділені дві групи смислових одиниць, за якими школярі категоризують способи привласнення благ в сучасному суспільстві – повсякденні практики привласнення і практики отримання надприбутків – такі, що виділяються окремо, але при цьому також визнаються легальними маніпулятивними, та навряд чи практикованими пересічним українцем. Вже у такому розподілі смислових одиниць бачимо здатність школярів «уловлювати» подвійні стандарти сучасної суспільної моралі, коли поряд з чесними креативними способами привласнення благ легальними визнаються і маніпулятивні, нечесні способи отримання надприбутків у великому бізнесі. Оскільки дані, отримані завдяки застосуванню семантичного диференціалу, цілковито співвідносяться з моральнісною оцінкою підлітками способів привласнення, розглянемо це питання.

Примітка: 1 – легальні активно-креативні способи привласнення, 2 – кримінально-агресивні способи привласнення, 3 – принципова орієнтація на самозабезпечення, 4 – шахрайські способи привласнення, 5 – легальні маніпулятивні способи забезпечення надприбутків

Рис. 3.3. Кластеризація способів привласнення особистих благ, підлітки

Порівняння семантичних моделей способів привласнення благ у молодших і старших підлітків свідчить про тенденцію ускладнення семантичних структур економічної свідомості з віком, оскільки у молодших підлітків виокремлено 9 значущих факторів (табл. 3.8), які утворюють семантичне поле способів оперування власністю, а у старших підлітків – 11 (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Пояснена сукупна дисперсія факторів, якими організована семантична модель способів привласнення у молодших підлітків

Компонент	Початкові власні значення			Ротація суми квадратів навантажень		
	Всього	% дисперсії	Сумарний%	Всього	% дисперсії	Сумарний%
1	9,538	25,100	25,100	7,955	20,935	20,935
2	7,507	19,756	44,856	5,576	14,673	35,608
3	4,558	11,995	56,852	4,051	10,661	46,268
4	3,149	8,286	65,137	3,845	10,118	56,387
5	2,330	6,130	71,268	2,771	7,292	63,678
6	2,136	5,621	76,889	2,763	7,272	70,950
7	1,815	4,777	81,666	2,475	6,514	77,464
8	1,589	4,181	85,847	2,448	6,441	83,905
9	1,176	3,095	88,942	1,914	5,037	88,942

Метод виокремлення факторів: метод головних компонент.

Примітними своєю суперечливістю є найпотужніші семантичні структури, що утворюють відповідну модель у молодших підлітків. Очевидно, що у сприйнятті способів привласнення важливим є, щонайперше, працьовитість суб'єкта привласнення (25% загальної дисперсії факторів) і, водночас, можливості отримати задаром наживу (10%); що додатково підтримане факторами «великі прибутки – тільки нечесним шляхом» (7%), «економічний інтерес» (6%), «збагачення за рахунок інших» (5%) та «збагачення нечесним шляхом» (5%).

Семантична модель способів привласнення благ у старшому підлітковому віці (табл. 3.9) відображає, щонайперше, підприємливість як ознаку суб'єкта привласнення (25% загальної дисперсії факторів) та вигоду і зиск, які він отримує від цього процесу (11%).

Інші фактори відображають основні характеристики відносин привласнення, якими їх бачать підлітки: нечесність у процесі збагачення (8%), схильність до збагачення за чужий рахунок (6%), схильність до тимчасових заробітків на інформації (5%), ощадливість (5%), прагнення наживи (4%) тощо.

Таблиця 3.9

Пояснена сукупна дисперсія факторів, якими організована семантична модель способів привласнення у старших підлітків

Ком-понент	Початкові власні значення			Ротація суми квадратів навантажень		
	Всього	% дисперсії	Сумарний%	Всього	% дисперсії	Сумарний%
1	9,719	25,577	25,577	4,909	12,918	12,918
2	4,170	10,975	36,552	3,774	9,933	22,851
3	2,880	7,578	44,130	3,489	9,183	32,033
4	2,200	5,788	49,918	2,575	6,776	38,809
5	2,082	5,479	55,397	2,455	6,461	45,270
6	1,774	4,668	60,065	2,237	5,886	51,156
7	1,437	3,780	63,846	2,107	5,545	56,701
8	1,376	3,622	67,468	2,091	5,503	62,204
9	1,299	3,419	70,887	1,988	5,232	67,437
10	1,124	2,958	73,845	1,801	4,739	72,176
11	1,018	2,680	76,525	1,653	4,349	76,525

Метод виокремлення факторів: метод головних компонент.

Міру самостійності вибору підлітками сфери зайнятості і способів матеріального забезпечення ми визначали, аналізуючи відповіді досліджуваних на запитання «Від чого залежить вирішення питання нестачі, наприклад, грошей для більшості Ваших однолітків?» (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Локус контролю за матеріальною забезпеченістю у підлітків

Локус контролю	Частота згадувань	
	молодші підлітки	старші підлітки
Зовнішній (випадок, доля, допомога знайомих тощо)	33%	39%
Внутрішній (власні зусилля, праця, знання, професійність тощо)	67%	61%

Ми виявили так звану інверсію локусу контролю, коли з віком відповідальність за економічне життя і матеріальне забезпечення переходить не на внутрішній план, інстанцією відповідальності є не сама особистість, а зовнішні чинники, доволі чітко доводить висловлені раніше [42] пояснення щодо кризового характеру економічної соціалізації в старшому підлітковому віці, який виявився сензитивним у плані формування моральнісної і конативної складових досліджуваного явища.

Додатково ми вивчали міра самостійності здійснення підлітками вибору способів вирішення власних економічних проблем. З цією метою аналізувались відповіді на запитання щодо того, *на кого/що спирається опитуваний у виборі способів витрати особистих коштів, якщо залишається їх надлишок* (табл. 3.11).

При певній інверсії локусу контролю в старшому підлітковому віці спостерігаємо зростання самостійності підлітків у виборі способів витрати особистих коштів, якщо залишається їх надлишок. Очевидно, завдання знайти способи витратити надлишок коштів виявляється більш легким для виконання у підлітків, ніж пошук способів долати економічні труднощі і шукати шляхи матеріально себе забезпечувати. Тому і фіксуємо такий феномен.

Таблиця 3.11

Самостійність у виборі способів витрати підлітками особистих коштів, якщо залишається їх надлишок

Міра самостійності	Частота згадувань	
	молодші підлітки	старші підлітки
Несамостійність (опора на приклад тих людей, які досягли фінансового успіху та високого статусу)	28%	11%
Певна самостійність (опора на власну оцінку ризиків і переваг від такого вибору; на пораду людей, котрим я довіряю)	11%	21%*
Цілковита самостійність (опора на власні погляди і переконання, на власні потреби, бажання, прагнення)	61%	68%*

Про зміст моральнісного компоненту економічного самовизначення підлітків можна судити з орієнтованості на моральнісні чи аморальнісні способи матеріального самозабезпечення. Тому проаналізуємо більш детально результати опитування школярів за нашою методикою семантичного диференціалу з використанням прислів'їв та приказок. Результати показано в попередніх наших публікаціях.

У таблиці 3.12 показано, що серед повсякденних практик привласнення підлітки чітко розрізняють дві групи способів, які можна визначити як *моральні й аморальні*.

До моральних способів привласнення, які здійснюються з дотриманням норм суспільної моралі належать принципові орієнтації на самозабезпечення (тобто, неприпустимість утриманства і різних спосо-

бів «паразитизму» за рахунок інших) та легальні активно-креативні способи привласнення. Аморальними визнаються кримінально-агресивні та шахрайські способи привласнення.

Таблиця 3.12

Способи привласнення особистої власності підлітками

Способи привласнення	Молодші підлітки	Старші підлітки
Аморальні	48%	62%*
Моральні	52%	38%

Примітка: * – при $p < 0,05$ за t-критерієм Стьюдента.

Примітним є відсоткове співвідношення школярів, які підтримують моральні чи аморальні способи привласнення. Для підлітків (48% опитаних молодших підлітків та більшою мірою для старших – 52%) прийнятними є аморальні (кримінальні та шахрайські) способи привласнення. Очевидно, ознаки даються віковій особливості становлення економічної свідомості. Щоправда, як показано в попередніх працях, у більш старшому віковому періоді спостерігається тенденція до значного зниження кількості тих, хто підтримує аморальні способи. Ми пояснюємо такі тенденції кризовим характером самого підліткового періоду, коли особистість ще тільки апробує різні способи здобуття благ. Ознаки дається і прагнення набути реальну автономію від дорослих, зокрема, у сфері матеріального забезпечення. Очевидно, процес усвідомленого самовизначення способів його досягнення відбувається у юнацькому віці. Та ж тенденція спостерігається і з моральною їх оцінкою. Так, на вибір моральних способів привласнення орієнтована переважна більшість молодших підлітків і старшокласники. Старші підлітки не показують такої схильності на рівні статистично значущих показників. Отже, ми емпірично демонструємо, що моральнісна оцінка особистої власності з віком залежить від системи моральних орієнтирів, норм, прийнятих особистістю як своїх. З віком у школярів ускладнюється система критеріїв, згідно з якими здійснюється така оцінка, зростає прагматизм у такій оцінці.

Очевидно, моральнісний компонент економічного самовизначення розвивається в підлітковому віці від опори молодшого підлітка на повагу до партнера через усвідомлення в підлітковому віці самого себе як джерела вчинків, прогнозування їх результатів та підпоряд-

кованості порядку й рівності у взаємодії до усвідомлення власності, в першу чергу, як засобу існування, який дає певну свободу і задовольняє гедоністичні та утилітарні потреби з віком.

У дослідженні психологічних чинників економічного самовизначення в підлітковому віці найбільш вираженими виявились внутрішньоособистісні (соціальна адаптивність і схильність до підприємництва) та соціально-психологічні (особливості життєвих правил та психологічної суверенності) чинники.

Слідом за О. Посипановим, автором концепції соціальної адаптивності, можемо припускати, що на початковому (доадаптивному) етапі взаємодії включається механізм соціальної нормативності як готовності слідувати в економічній поведінці суспільним нормам і правилам. Такий механізм забезпечує культуровідповідність економічної поведінки, що не дозволяє переступити межі дозволеного. Але такий механізм забезпечує базовий рівень адаптації, що іноді є непродуктивним в умовах, коли інтереси суб'єктів взаємодії суперечать один одному і потрібно спиратись на власні стандарти.

Проаналізуємо, як корелюють особливості економічного самовизначення з розвитком соціальної адаптивності. На *початку підліткового віку* з максимальним рівнем соціальної адаптивності школяра на пряму пов'язане позитивне ставлення до грошей і сприйняття їх як засобів існування ($r = 0.61$ при $p < 0.05$). Такий моральнісний спосіб привласнення благ як принципове самозабезпечення пов'язаний з прагненням автономії $r = 0.58$ при $p < 0.05$, лабільним та креативним профілями соціальної адаптивності ($r = 0.62$ та $r = 0.67$ при $p < 0.05$ відповідно). З креативним профілем соціальної адаптивності пов'язана тенденція до розвитку легальних активно-креативних способів привласнення ($r = 0.21$ при $p < 0.01$).

Аморальні способи привласнення мають специфічні чинники, оскільки окремі їх складові пов'язані з такими чинниками: кримінально-агресивні способи привласнення – з профілем мінімальної соціальної адаптивності, $r = 0.61$ при $p < 0.05$. Зростання суб'єктності в економічному самовизначенні, виражене в самостійності вибору способів витрат надлишку матеріальних коштів – з креативним профілем ($r = 0.55$ при $p < 0.05$).

Наприкінці підліткового віку спостерігається більш складна і суперечлива детермінація формування економічного самовизначен-

ня підлітків. Про це свідчить наявність прямого зв'язку кримінально-агресивних способів привласнення з профілем мінімальної соціальної адаптивності ($r = 0.38$ при $p < 0.05$). Принципова орієнтація на самозабезпечення у старших підлітків пов'язана з креативним профілем соціальної адаптивності ($r = 0.48$ при $p < 0.05$). Легальні активно-креативні способи привласнення пов'язані з лабільним (рефлексивним) профілем соціальної адаптивності ($r = 0.55$ при $p < 0.05$).

Ми проаналізували також й зв'язок економічного самовизначення з такою системною особистісною якістю, як загальна схильність до підприємництва. Загалом, як показано в попередніх працях [42, с. 305–307], досліджуване явище проявляється в підлітковому віці особливим чином (рис. 3.4–5).

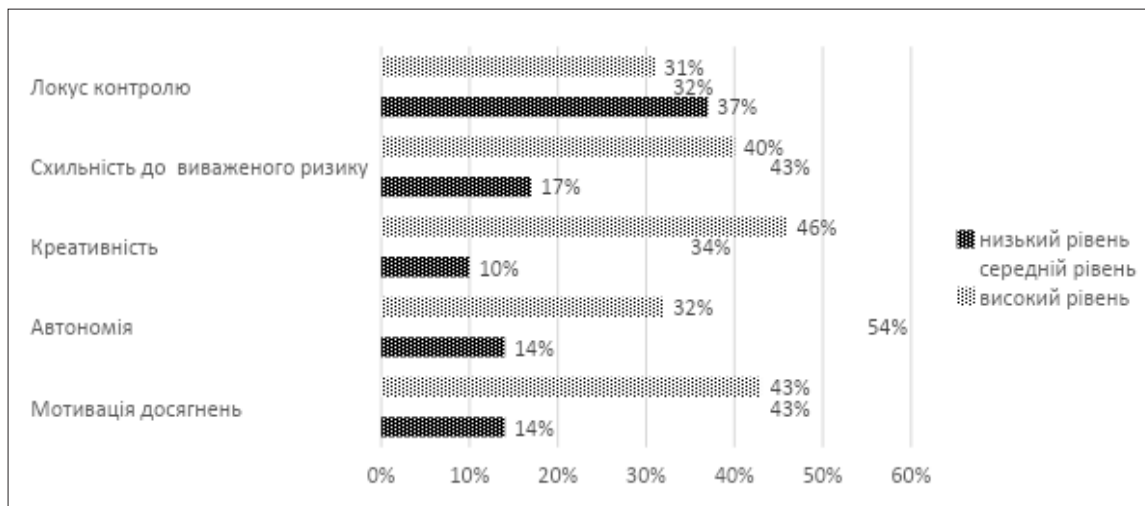

Рис. 3.4. Складові загальної схильності молодших підлітків до підприємництва

З рис. 3.4 видно, що з віком зростає тенденція до автономії, мотивація досягнень, схильність до виваженого ризику та креативність. Як бачимо, у молодших підлітків провідними складовими підприємливості є креативність (у 46%, при $p < 0,05$) і мотивація досягнень (43%, при $p < 0,05$), у старших підлітків – автономія (у 40%, при $p < 0,05$). Найбільш пізно серед різних вікових груп школярів (у старшокласників) актуалізується фактор локусу контролю, найбільш ранніми є креативність і мотивація досягнень – починаючи з молодшого підліткового віку.

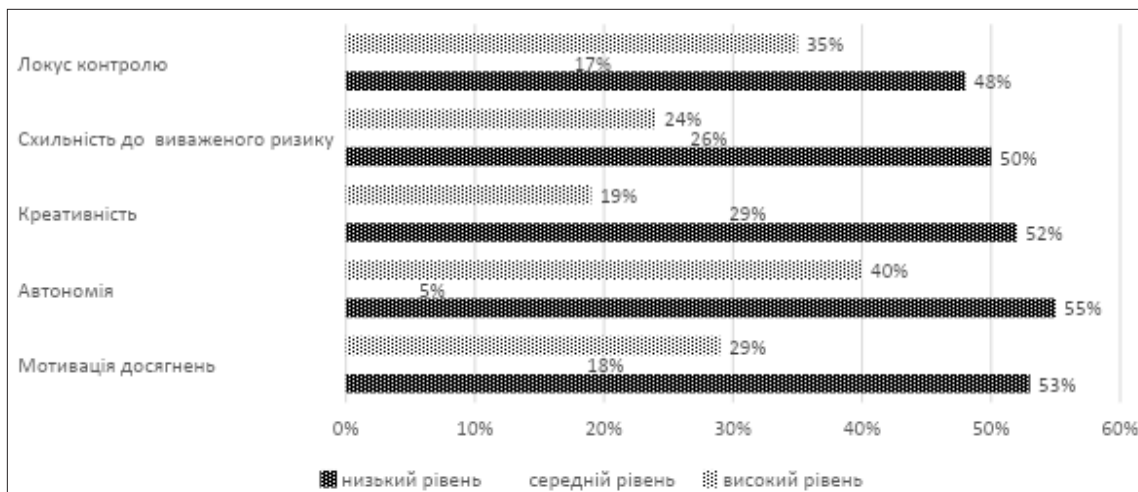

Рис. 3.5. Складові загальної схильності старших підлітків до підприємництва

Ми також перевірили, як пов'язані показники економічного самовизначення з окремими параметрами загальної схильності до підприємливості. За результатами кореляційного аналізу встановлено, що у молодших підлітків з розвитком автономії ($r = 0.58$ при $p < 0.05$) та креативністю ($r = 0.3$ при $p < 0.001$) прямо пов'язані принципові орієнтації на самозабезпечення, і зворотно – схильність до легальних маніпулятивних способів забезпечення надприбутків ($r = -0.42$ при $p < 0.05$). Розвиток креативності в складі загальної схильності до підприємництва сприяє тенденції до практикування легальних активно-креативних способів привласнення ($r = 0.37$ при $p < 0.05$). Зростання суб'єктності в ставленні до грошей прямо пов'язане з креативністю ($r = 0.71$ при $p < 0.001$) та внутрішнім локусом контролю ($r = 0.55$ при $p < 0.01$), а зростання мобілізованості активно діяти в ситуації позбавлення матеріальних ресурсів – з креативністю ($r = 0.35$ при $p < 0.05$). З розвитком внутрішнього локусу контролю очікується зниження рівня негативного ставлення до грошей і сприйняття їх як зла ($r = 0.52$ при $p < 0.05$).

Наприкінці підліткового віку спостерігається наявність прямого зв'язку кримінальних способів привласнення зі схильністю до виваженого ризику ($r = 0.35$ при $p < 0.001$) та креативністю ($r = 0.39$ при $p < 0.05$). Шахрайські способи привласнення пов'язані з креативністю в складі загальної схильності до підприємництва ($r = 0.56$ при $p < 0.05$). Принципова орієнтація на самозабезпечення у старших підлітків пов'язана з автономією ($r = 0.70$ при $p < 0.001$), внутрішнім локусом

контролю ($r = 0.56$ при $p < 0.01$). Легальні активно-креативні способи привласнення пов'язані з мотивацією досягнень ($r = 0.41$ при $p < 0.05$). Легальні маніпулятивні способи привласнення пов'язані з мотивацією досягнень ($r = 0.41$ при $p < 0.05$) та креативністю ($r = 0.45$ при $p < 0.01$) як складовими схильності до підприємництва. Зростання мобілізованості активно діяти в ситуації економічного позбавлення пов'язане з внутрішнім локусом контролю ($r = 0.30$ при $p < 0.05$). З розвитком зовнішнього локусу контролю очікується зростання рівня негативного ставлення до грошей ($r = 0.42$ при $p < 0.05$) та несамотійності вибору способів матеріального забезпечення ($r = 0.31$ при $p < 0.05$).

Підсумовуючи, варто зазначити, що у підлітковому віці процес пізнання себе у економічних відносинах характеризується тенденцією ускладнення семантичних структур економічної свідомості з віком, тенденцією до формування більш позитивної майнової ідентичності; до зростання адекватності у сприйнятті функцій матеріальних ресурсів (грошей) та усвідомлення себе в економіці через власний майновий статус; на фоні переважно утриманського способу забезпечення власних матеріальних потреб з віком констатоване зростання досвіду тимчасової зайнятості та активного заробітку з використанням власних здібностей і талантів, з орієнтацією на впровадження економічних інновацій та підприємницьку діяльність; посилення з віком проспективної орієнтації в часі вибору підприємницької позиції в сфері зайнятості (на активне матеріальне самозабезпечення).

Оцінювання підлітками ситуації депривованості потреби у грошових ресурсах пов'язане зі зростанням мобілізованості активно вирішувати проблему економічного позбавлення. Констатовано також тенденцію до емоційної включеності підлітків (через перебування у бурхливих негативних станах) у ситуації забезпеченості/обмеженості матеріальними ресурсами, що корелює з орієнтованістю на активні, самотійні способи розв'язання питань матеріального самозабезпечення.

Привертають цувагу і суттєві зміни в системі психологічних спонук, якими підлітки керуються у процесі визначення сфери зайнятості та джерел матеріального забезпечення: зростає готовність забезпечувати себе, отримати матеріальну незалежність і самотійність; зменшується невизначеність в мотивації та з'являються мотиви бути лідером, прагнення отримати задоволення від власної справи. При

цьому спостерігається суперечливість у способах привласнення особистих благ, що відбувається на фоні інверсії локусу контролю та зростання самостійності у виборі способів витрати надлишкових коштів, і яка з віком долається усвідомленням смислу привласнення в отриманні вигод і переваг.

Моральнісний компонент економічного самовизначення розвивається в підлітковому віці від опори молодшого підлітка на повагу до партнера через усвідомлення в підлітковому віці самого себе як джерела вчинків, прогнозування їх результатів та підпорядкованості порядку й рівності у взаємодії до усвідомлення власності, передусім, як засобу існування, який дає певну свободу і задовольняє гедоністичні та утилітарні потреби з віком.

Такі суперечливі в конативному та моральнісному плані і доволі послідовні позитивні закономірності у розвитку економічного самовизначення в підлітковому віці зумовлені окремими внутрішньоособистісними та соціально-психологічними чинниками: адекватність і суб'єктивний характер економічного самовизначення напряму пов'язана з рівнем соціальної адаптивності особистості, суверенності її психологічного простору та рівнем загальної схильності до підприємництва.

3.2. Особливості економічного самовизначення сучасних старшокласників

Інтерес до досліджень економічного самовизначення молоді зумовлений соціально-економічними умовами сучасного суспільства, які стрімко змінюються і ставлять молоду людину перед вибором свого місця в системі економічних відносин.

Молодим людям потрібно визначитися з вибором економічної діяльності, знайти та досягти найбільш вигідного становища в економічній системі з позиції своїх стратегічних і тактичних цілей. Для них вже недостатньо просто визначити своє становище в соціальній структурі, яка склалася, важливим стає можливість брати активну участь у формуванні певних ринкових відносин. Саме якість економічного самовизначення, на думку дослідників, визначає міру економічної активності людей не лише в галузі стратегій споживання, але й у соціальній практиці організації життя в цілому [147].

До того ж дослідники визначають самовизначення як центральний механізм становлення особистісної зрілості, який полягає в усвідомленому виборі людиною свого місця в системі соціальних відносин [34]. Самовизначення має процесуальну та результативну характеристики. Остання є результатом засвоєння, усвідомлення та прояву смислових особистісних утворень, спостерігається в зміні та розвитку особистості, може мати форму самостійної активності особистості, спрямованої на формування та використання смисложиттєвих орієнтацій [176].

У наш час у психологічній науці відсутня повна та єдина загальноприйнята структурна модель економічного самовизначення. Найбільший внесок у дослідження економічного самовизначення в психології належить А. Журавльову і А. Купрейченко. Згідно з їхнім підходом, економічне самовизначення – це самовизначення особистості в економічному середовищі з метою досягнення суб'єктом оптимальної позиції в системі економічних відносин на основі його ставлення до соціально-економічних умов і їх динаміки, а також уявлень про сенс і цілі життя, життєві принципи, ціннісні ідеали та заборони, власні домагання, очікування та потенційні можливості як психологічні утворення, що динамічно розвиваються в часі. Структура економічного самовизначення, з позиції авторів, містить два основних компоненти – «стрижень» (глибинне утворення, яке передбачає загальне ставлення до економічних категорій, і ціннісні ставлення людини) і «оболонку» (визначається теперішнім ставленням, залежить від економічної ситуації та умов на цей момент) [223].

Отже, визначаючись в економічному середовищі, суб'єкт наділяє матеріальні ресурси тими смислами та символічними значеннями, які відповідають його найбільш значущим потребам, інтересам, цінностям, ідеалам тощо, що відповідають реальним власним можливостям їх досягнення.

Згідно з уявленнями А. Журавльова і А. Купрейченко, змістом компонентів економічного самовизначення є суб'єктивний економічний статус, задоволеність різними сторонами економічної активності, оцінка її успішності, прогнозування її розвитку тощо.

У процесі самовизначення ці характеристики впливають на соціальну поведінку не безпосередньо, а опосередковуються ціннісно-смисловими значеннями економічних явищ і ресурсів. Ціннісно-смислове

значення визначається тією функцією, яку на певному етапі самовизначення суб'єкта в економічній дійсності виконують ті чи інші економічні явища [61].

На думку А. Журавльова та А. Купрейченко, для психологічних досліджень економічного самовизначення потрібно враховувати те, що в свідомості конкретного економічного суб'єкта і, зокрема, молоді людини, існує низка якісно різних рівнів економічного добробуту. У відповідності з відмінностями кожного етапу самовизначення особистості в економічному середовищі трансформуються ставлення особистості до багатства і бідності, грошей та їх еквівалентів, власності і роботи, прибутку і податкам та до багатьох інших економічних об'єктів і явищ, а також ставлення до самого себе, до інших людей, соціальних груп і суспільства в цілому [223].

А. Акбарова підкреслює, що економічне самовизначення як процес фактично реалізується через здійснення психологічних операцій з феноменами економічної свідомості. Згідно з О. Вяткіним та низкою інших авторів, під економічною свідомістю розуміються соціальні уявлення, настанови, відносини, оцінки, думки особистості або соціальної групи про різні явища економічного змісту (економічні об'єкти) [30].

Як ми вже зазначали, згідно з традиціями соціальної психології, економічне самовизначення можна розглядати як взаємодію *когнітивного* (економічні уявлення), *афективного* (ставлення до грошей, до податків, до багатства і бідності), *конативного* (економічні настанови, економічне планування) та морального компонентів.

Підкреслимо значущість економічних уявлень, які є детермінантами поведінки людини в суспільстві масового споживання. Як елементи економічної свідомості, вони поряд з економічним мисленням беруть участь у створенні моделі економічної сфери життя [55].

Отже, вивчаючи уявлення, настановлення, ставлення до низки актуальних економічних явищ, що є елементами економічної свідомості та результативною характеристикою економічного самовизначення, ми маємо змогу описати вказаний вид самовизначення. Зокрема, аналіз економічного самовизначення дозволяє дати досить глибоке розуміння мотивів і цілей, напрямів руху економічної діяльності сучасної молоді.

Згідно з завданням дослідження – вивчити закономірності економічного самовизначення сучасних старшокласників – було проведе-

но опитування за допомогою **«Програми вивчення економічного самовизначення старшокласників»**.

Отже, на основі теоретичного аналізу наукових джерел можна під економічним самовизначенням розуміти економічні уявлення, настановлення, ставлення, оцінки, думки особистості про різні явища економічного змісту, тобто економічні об'єкти.

Суттєвими елементами економічного самовизначення є уявлення особистості про себе як про економічного суб'єкта; уявлення особистості про матеріальний добробут, багатство та її ставлення до багатих і бідних людей; уявлення особистості про прибуткові види діяльності; уявлення особистості про власність і власника; економічні настановлення та економічну поведінку; ставлення особистості до грошей; психологічну готовність до конкуренції з іншими людьми в економічній сфері; орієнтацію особистості на економічні цінності.

Визначають економічне самовизначення зовнішні соціальні умови та внутрішні неусвідомлені психологічні феномени.

У період ранньої юності пошуки сенсу життя, свого місця в світі можуть стати особливо напруженими. Виникають нові інтелектуальні і соціальні потреби, іноді – внутрішні конфлікти і труднощі у відносинах з іншими.

Старшокласник прощається з дитинством, він націлений на майбутнє. Без упевненості в собі він не зможе визначити свій подальший шлях. Тому для визначення подальшого шляху важливою для нього є самооцінка. У своїй поведінці старшокласник все більше починає орієнтуватись на власні погляди, переконання, які формуються на основі набутих знань і свого, хоча не дуже великого, життєвого досвіду.

Але основа економічного мислення формується, як правило, в процесі зовнішнього впливу. Цей процес розпочинається в дитинстві, а коли людина виростає, то її економічні настановлення вже сформовані під впливом зовнішніх чинників і власних бажань. І все доросле життя людина шукає підтвердження свого економічного світогляду. Наприклад, дитяче настановлення «грошей завжди мало». Людина в дорослому житті завжди буде бачити йому підтвердження [162].

Процес економічного самовизначення пов'язаний не лише з повсякденним життям старшокласника, але і з досить загальними соціально-економічними проблемами. Провідна роль належить тут

реальній залученості особистості в ті сфери діяльності, в яких відбувається засвоєння економічних знань і економічного досвіду. Очевидно, що в шкільні роки не може йтися про прояви економічної поведінки в широкому смислі слова. По-перше, школярі не мають свого місця в одній із самих головних економічних сфер життєдіяльності, а саме виробничій. По-друге, школярі є споживачами в тому сенсі, що вони здатні активно виконувати споживчу роль, однак рівень їх споживчих можливостей обмежений. По-третє, особливість сучасної економічної ситуації в нашій країні полягає у неповноті економічних уявлень не лише у школярів, але й у дорослих з цілого спектру вимірів економічної реальності (відносини власності, диференціація доходів і майнове розшарування та ін.) [179].

Економічне самовизначення в процесі соціалізації сучасних старшокласників здійснюється в досить складній соціокультурній ситуації. У сучасній психолого-педагогічній і соціологічній літературі зазначаються дестабілізуючі чинники, що впливають на процес економічної соціалізації молодого покоління: розшарування населення на бідних і багатих, а звідси – розшарування школярів на такі ж групи; безробіття, що дестабілізує функціонування родини і впливає на її можливості в задоволенні нагальних потреб дітей; наявність організованого і неорганізованого бізнесу; криміналізація суспільства.

У дослідженнях вказується на вплив загального стану суспільства (економічного, політичного, реформ, умов життєдіяльності родини і школи) на молоде покоління. Соціально-економічну кризу школярі сприймають як реальність, до якої треба пристосовуватися. Якщо раніше у процесі соціалізації підлітки могли скористатися досвідом попередніх поколінь, то зараз вони змушені засвоювати новий соціальний досвід, покладаючись, насамперед, на самих себе. Сучасні школярі змінюються швидше, ніж наші уявлення про них [13].

Розуміння сутності економічного самовизначення старшокласників, виявлення чинників, що сприяють економічному самовизначенню, дозволяє проєктувати психолого-педагогічну взаємодію, здійснювати соціально-психологічне забезпечення процесу економічного самовизначення старшокласників.

У науковій літературі поняття «чинник» передбачає всі види соціального впливу. Чинники, що суттєво впливають на економічне самовизначення, можуть бути класифіковані за різними ознаками. На основі

досліджень В. Мухіної, О. Рудневої, М. Яницького, Н. Кавкаєвої та інших авторів ми розподілямо чинники економічного самовизначення старшокласників на *об'єктивні та суб'єктивні* [79].

Щодо **чинників об'єктивних**, то до них варто віднести *соціально-економічні умови життя старшокласників; сімейний чинник (рівень освіти батьків, рівень доходів батьків, навчання у навчальному закладі, засоби масової інформації)*.

До **суб'єктивних чинників** економічного самовизначення старшокласників належать *стать, вік, індивідуально-психологічні особливості*.

На життєдіяльність людини впливає зовнішнє середовище. Об'єктивні явища зовнішнього середовища впливають на людину і часто їх вплив має негативний характер, який може нівелювати процес адаптації. Формування економічного самовизначення зумовлено саме соціально-економічними умовами, в яких людина здійснює свою діяльність.

Глибокі процеси трансформації, які відбуваються в суспільстві, приводять до формування нової економіко-психологічної адаптації особистості. Це обумовлено тим, що в період сильних соціальних змін, економіко-психологічна адаптація є показником зрілості особистості, тому що вміння піклуватися про себе та близьких, матеріально забезпечити себе, економічний статус і якість життя є показниками, наскільки людина може пристосуватися до умов життя, що змінюються.

При зміні соціально-економічних умов у суспільстві люди в залежності від особистісних особливостей, по-різному адаптуються до нового соціального середовища. Економічне самовизначення є відображенням соціально-економічних умов життя людини, економічного макросередовища та мікросередовища. Це психологічний регулятор економічної поведінки людини в соціальному середовищі.

Процес адаптації є одним із реальних способів зберігання життєздатності людини в сучасному світі, що швидко змінюється. Процес, за якого людина засвоює нові соціально-економічні норми та принципи побудови економічних відносин людей, є економічною адаптацією людини. У цьому процесі людина є активним суб'єктом, який адаптується в середовищі, завдяки своїм потребам, інтересам, прагненням та активному самовизначенню. Адаптація людини до різних економічних змін відображає елементи економічної культури та базується на них [37].

Різні трансформації в економіці прямо стосуються інтересів людини, впливають на їх матеріальне становище, рівень споживання, якість життя. При цих трансформаціях велика кількість людей є не підготовленими до змін економічних стереотипів, що сформувалися в суспільстві, та не можуть адекватно сприймати сучасну економічну ситуацію. Отже, суттєвою проблемою стає формування процесів соціально-економічної адаптації людини до середовища, що змінюється, та пошук економічно оптимальних шляхів і форм адаптації, які б сприяли її розвитку. Дослідники відзначають важливість такої інтегративної якості особистості як соціальна адаптивність, яка впливає на поведінку людини в самих різних ситуаціях. Критеріями, за якими визначається тип економічної адаптивності особистості є: загальні настановлення людини, ціннісно-сміслові орієнтації особистості, рівень свідомої активності людини [88].

Згідно з завданням нашого дослідження – вивчити закономірності економічного самовизначення сучасних старшокласників, здійснено емпіричне дослідження за допомогою розробленої «Програми вивчення економічного самовизначення», для складання якої використано такі методики: «Анкета економічної поінформованості» (А. Журавльова, А. Купрейченко) та методика «Вимір економіко-психологічних характеристик особистості» А. Журавльова та Н. Журавльової [223], анкета «Економічні смисли» (Е. Мещерякової), есе «Моя економічна поведінка», методика «Незавершені речення» [124]. Цей методичний інструмент дозволяє виявити ціннісно-сміслові орієнтації особистості, свідоме ставлення людини до економічної дійсності, мотивацію її економічної поведінки, чинники, які впливають на її психологічну та економічну безпеку в суспільстві, що обумовлює процес економічного самовизначення.

Методами обробки даних дослідження є описовий аналіз даних, якісний контент-аналіз, аналітико-синтетична переробка текстів анкети та есе.

Програма, яку ми використовували, передбачає запитання для дослідження структурних компонентів економічного самовизначення старшокласників. Складається з декількох змінних економіко-психологічних характеристик:

- розуміння сутності економіки;
- уявлення про свої можливості в економічній сфері;

- ставлення до власності – міра бажання бути власником, ставлення особистості до соціально-економічних умов життєдіяльності, міра прояву особистістю інтересу до макроекономіки країни;
- ставлення до грошей – суб'єктивна оцінка міри значущості грошей, соціальні уявлення особистості про модальність ролі грошей у суспільному та індивідуальному житті; ціннісно-смысловий аспект ставлення до грошей в структурі економічної адаптації людини;
- ставлення до багатства і бідності – до багатих і бідних людей, ділова активність;
- ставлення до економічного ризику – міра бажання особистості йти на економічний ризик, суб'єктивна оцінка респондентом оптимального економічного ризику;
- уявлення про економічний статус.

У результаті отриманих відповідей описано ставлення та уявлення старшокласників про найбільш актуальні економічні феномени сучасного суспільства, до яких активно долучається молодь: гроші, бідність, багатство, прибуток, власність, а також уявлення про економічний статус, рівень матеріального добробуту.

Методика «Незавершені речення» передбачає вивчення створення планів економічної організації життєдіяльності в чотирьох сферах (навчально-професійній, професійній, побутовій сфері та дозвілля) і в чотирьох часових інтервалах (найближче майбутнє, майбутнє завтрашнього дня, віддалене майбутнє, невизначене майбутнє).

Старшокласникам потрібно було завершити формулювання речень, що описували в чотирьох часових інтервалах особливості власного планування економічних аспектів своєї діяльності: а) навчально-професійної сфери: «При отриманні професійної освіти в закладі вищої освіти мої витрати будуть...»; «Моє професійне зростання буде супроводжуватися витратами, які...»; б) професійної сфери: «Економічна підприємливість відділу (підприємства, фірми) під моїм керівництвом буде характеризуватися...», «Економічна конкурентоздатність, на яку я буду орієнтуватися як фахівець, буде...», «Я, у роботі за наймом, буду організовувати витрати так, щоб...»; в) сфери побуту: «Щодо особистих грошей я маю намір...», «Щодо витрат на побут я збираюся...», «Щодо забезпечення своєї економічної незалежності я маю намір...», «Щодо економічних відносин з рідними я збираюся...», «Щодо накопичувань я віддаю перевагу...»; г) сфери дозвілля: «Для організації

відпочинку впродовж робочого тижня мої витрати будуть...», «При проведенні вихідних днів мої витрати будуть орієнтовані...», «При організації сімейних свят мої витрати ...», «При плануванні сумісних зустріч з друзями щодо грошей я збираюся...», «При плануванні відпочинку влітку я припускаю витрати, які...».

Дані оброблялися методом контент-аналізу та дозволяли отримати характеристики, які свідчать про міру усвідомленості планів організації старшокласниками економічної складової власної життєдіяльності в таких сферах: навчально-професійній, професійній, у сфері побуту та дозвілля. У кожній зі сфер можна було виокремити міру розробленості планів найближчого майбутнього, планів завтрашнього дня, віддаленого та невизначеного майбутнього. Аналіз проводився спочатку окремо за всіма напрямками економічного самовизначення в кожній сфері, щодо кожного з планів, потім узагальнено. При оцінці даних застосовувалася семизначна шкала від -3 до $+3$.

Дані, отримані за кожною сферою, дозволяли характеризувати рівень розвитку економічного самовизначення суб'єкта в конкретній сфері життєдіяльності та в певному часовому інтервалі. Підсумковий бал був основою для віднесення індивідуальних даних до таких, які характеризують як низькі, середні, високі рівні розвитку економічного самовизначення кожного досліджуваного.

При характеристиці досліджуваних інтерпретувалися міра розгорнення тексту економічних планів у кожній сфері та щодо кожної з часових перспектив, їх реалістичність, структурованість щодо один одного.

У дослідженні взяли участь 120 старшокласників. Дослідження проводилось в Київській гімназії «Оболонь» м. Києва, та ЗОШ № 16 ім. М. О. Кириленка м. Білої Церкви. Старшокласники, які взяли участь в дослідженні, є учнями профільних класів. Рівень матеріального доходу їх родин середній.

Середній вік старшокласників – 16–17 років. Цей віковий етап психологи називають періодом ранньої юності. Саме ранній юнацький вік відзначається зростанням активності індивіда до громадського життя і ставленням до самого себе. Однією з характерних рис цього періоду є серйозні зміни, що відбуваються у сфері самосвідомості людини, уявлення про себе як суб'єкта праці, спілкування і пізнання. Процес формування самосвідомості як істотного чинника професій-

ного і духовного самовизначення змінює характер відносин старшокласників з людьми, зокрема, із навколишнім світом у цілому.

Найбільш істотні зміни в структурі когнітивних процесів у старшокласників спостерігаються, насамперед, в інтелектуальній сфері, що психологи часто пов'язують з розвитком можливості особистості аналізувати економічну інформацію на основі формування навичок теоретичного мислення. Саме готовність когнітивної сфери особистості юнаків до критичного сприйняття реальності (формування адекватних економічних уявлень) є центральним моментом його економічної соціалізації [140].

Обробка результатів дослідження передбачала процедуру групування отриманих уявлень і характеристик ставлень (категорійний аналіз) з метою приведення усіх отриманих даних у вигляд, що дозволяє здійснити його кількісний та якісний аналіз. У процесі групування виокремились найбільш загальні, ключові категорії аналізу, яким дали умовну назву.

На запитання методики «*Чи є економіка сприятливим середовищем для творчості?*» респонденти мали пояснити своє розуміння такої філософсько-економічної категорії як «економічне буття». Для відповіді на це питання потрібно володіти певним рівнем інтелектуального розвитку, творчого мислення, деякими знаннями з економіки. Відповіді показали, що 52% респондентів мають досить високий рівень творчого мислення. В основі їх ціннісних орієнтацій творчий підхід до розуміння економічної дійсності; 36% респондентів орієнтовані на соціальні стереотипи, для них мірою цінності будь-якої діяльності є вартість, і в творчості вони не бачать способів збільшити вартість діяльності; 12% респондентів відповіли – «не знаю», ця невизначеність свідчить про недостатню інформованість для того, щоб сформувати свою думку в цьому питанні (рис. 3.6). Але в сучасних умовах кризи найбільш актуальним стає саме творчий підхід до роботи, коли потрібна нова система менеджменту для плідних результатів у сучасних умовах.

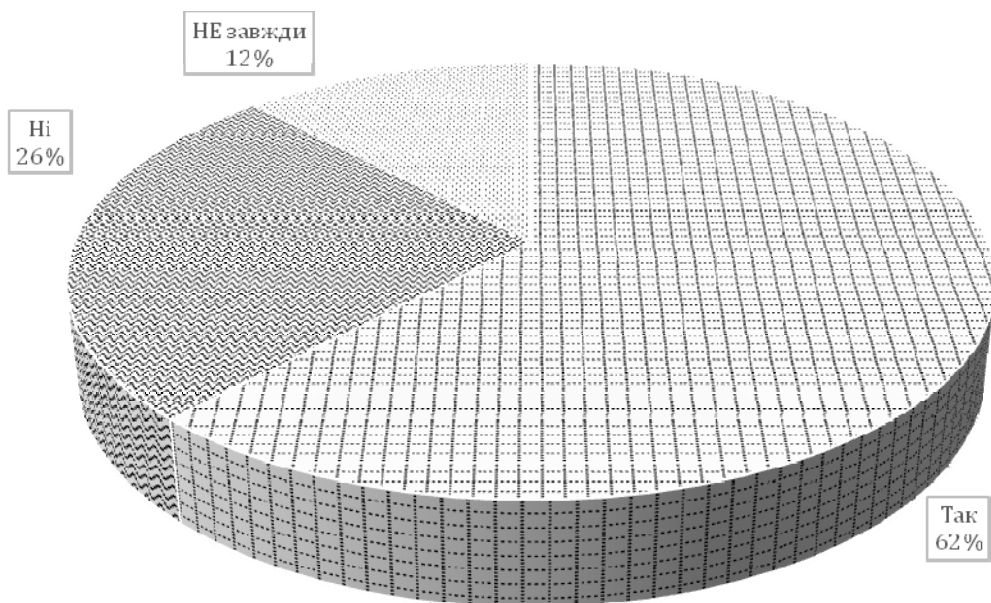

Рис. 3.6. Відповіді на питання «Чи є економіка сприятливим середовищем для творчості?»

Лише респонденти, які володіють творчим мисленням, ініціативою, здатні розвивати механізми економічної адаптації, забезпечуючи свою психологічну безпеку. У сучасній економіці, заснованій на знаннях, творчість набуває глобального характеру. Під впливом творчості в економіці народжується креативний клас людей, на який збільшується попит в суспільстві. Творче мислення учнівської молоді сприяє їх високій економічній адаптивності в сучасному світі, адекватному пристосуванню особистості до навколишнього середовища, яке постійно змінюється.

На запитання методики «Що є головною умовою успішної кар'єри?» 80,6% старшокласників назвали освіту, 56,7% вважають, що потрібно вивчати економіку в школі, тому що економічні знання необхідні не лише для кар'єри, але й для повсякденного життя, лише 1,3% учнів вважають, що економічні знання нічого не дають і не мають практичного значення.

На запитання методики «Яким є ставлення сучасної людини до грошей?» респонденти мали пояснити своє розуміння світогляду людини в сторону монетаризму в епоху тотальної економічної раціоналізації соціокультурної реальності. Для відповіді на це питання респондент має володіти певним рівнем інтелектуального розвитку,

продемонструвати особисте ставлення до проблеми. Відповіді на це запитання представлені на рис. 3.7.

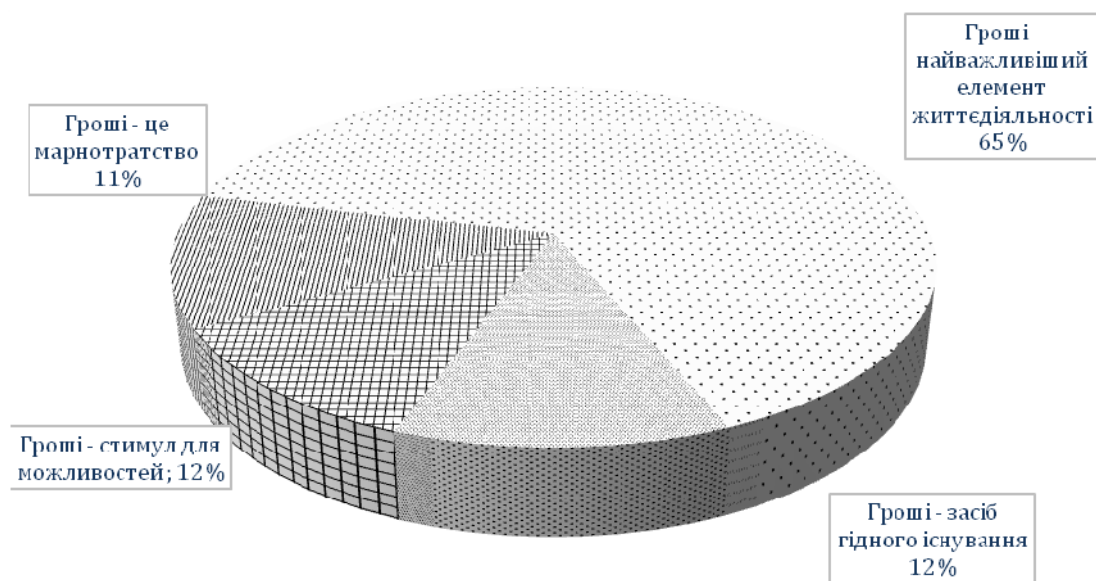

Рис. 3.7. Відповіді на питання «Яким є ставлення сучасної людини до грошей?»

Більшість респондентів (65%) вважають, що для сучасної людини гроші є найважливішим елементом життєдіяльності, вони є засобом для гідного та сприятливого існування кожної людини; 12% відповіли, що гроші для сучасної людини є стимулом для можливостей, шляхом до удосконалення; 12% вважають, що ставлення до грошей у кожної людини є індивідуальним, а 11% вважають, що нині сучасні люди використовують гроші нераціонально, тобто їх проблемою є марнотратство. Проблема монетарної культури впливає на систему ціннісно-сміслових орієнтацій суспільства та кожної людини.

За даними наукових досліджень, жінкам властива спонтанність в поведінці з грошима, а витрачання грошей, придбання речей зумовлено ситуативним емоційним станом. Натомість чоловіки здатні до більш логічних та послідовних дій з грошима. Жінки більш схильні до компульсивних стратегій фінансової поведінки, сприймають придбання речей, шопінг як спосіб самозаспокоєння та своєрідної психотерапії. Часто зменшення тривоги, стресових переживань та фрустрації у жінок відбувається завдяки витраті грошей [13]. На нашу думку, цей феномен пояснюється почуттям власної неповноцінності жінки у зв'язку з пригніченим становищем в нашому суспільстві, наслід-

ком чого є деструктивні адаптаційні трансформації в суспільстві, що впливає на проблему економічного самовизначення особистості.

У процесі взаємодії особистості із соціокультурною реальністю, що трансформується, формується економічна свідомість. В ідею економічної свідомості закладена орієнтація на саморегуляцію та активність особистості. З одного боку, особистість у пошуках можливостей для саморозкриття та самоздійснення з різною мірою активності та успішності інтегрує себе в безпосередній контакт економічної дійсності, що змінюється. З іншого боку, орієнтуючись у новій для себе реальності, особистість асимілює, вплітає її в картину власного внутрішнього життя. Засвоєння змін у суспільстві, культурі, предметному оточенні неможливо без власного бачення та переживання того, що відбувається, без його осмислення та особистого до нього ставлення. Адаптація до нових економічних умов відбувається шляхом усвідомлення особистістю економічної дійсності, свого місця та ролі в ній. В цілому, економічна свідомість здійснює інтеграцію психологічних особистісних структур, особистісних смислів, змін, що відбуваються і виникають під впливом адаптивних форм поведінки. Крім того, саме в економічній свідомості особистості нерідко є детермінанти як конструктивних, так і деструктивних трансформацій.

На запитання методики «Яку цінність представляють для вас гроші?» респонденти мали пояснити своє розуміння грошей. Відповіді на це запитання представлені на рис. 3.8.

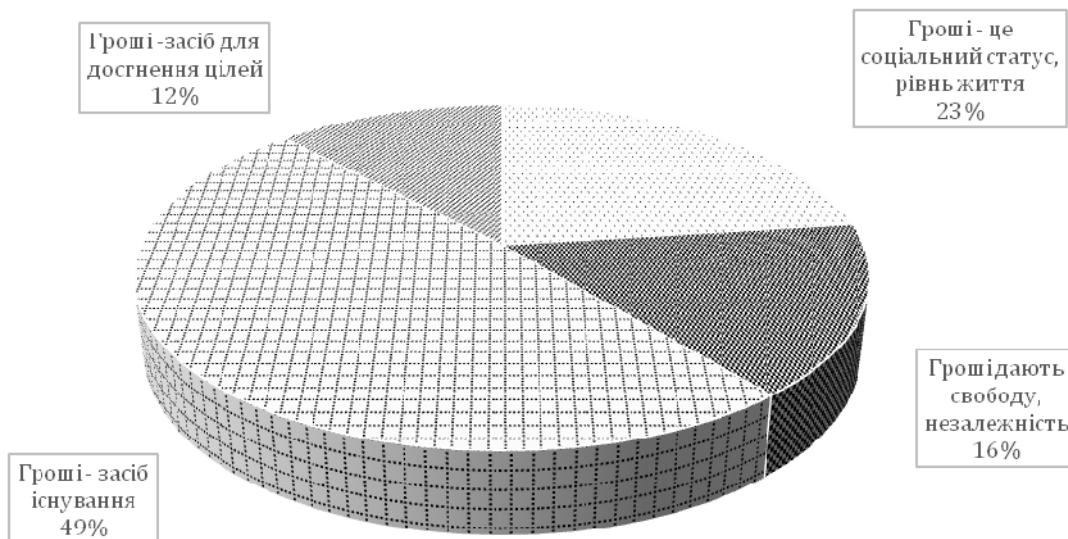

Рис. 3.8. Відповіді на запитання «Яку цінність представляють для вас гроші?»

49% респондентів зазначили, що гроші для них є засобом існування, посередником для отримання будь-яких матеріальних благ; 23% респондентів бачать у грошах певний соціальний статус і рівень життя, які вони дають їх володарю. Це свідчить про позитивну тенденцію молодого покоління до прагнення самореалізовуватися та розвиватися в своїй діяльності, щоб посісти певне соціальне становище в суспільстві, яке в їх розумінні є необхідним для гідного та комфортного існування в ньому; 16% респондентів вважають, що гроші дають свободу і незалежність.

Отже, гроші є досить великою цінністю для старшокласників. Немалу роль грає вік респондентів: відомо, що молодь схильна перебільшувати цінність грошей, з ростом життєвого досвіду і з віком, як правило, відбувається зниження суб'єктивної цінності грошей. Іншим, не менш важливим чинником, на нашу думку, є відносно низький рівень життя сімей старшокласників, що актуалізує потребу в грошах. Можливо, що в думці школярів знайшло відображення не особиста, а стереотипна думка суспільства, що «в нашому житті в XXI сторіччі гроші керують світом».

Ставлення до грошей у старшокласників – інструментальне, як до засобу досягнення інших цілей. У якості таких є, передусім, здійснення всіх бажань (65,0% респондентів), досягнення незалежності (60,0%), створення впевненості в майбутньому (63,0%). Меншою мірою гроші розглядаються в якості засобу робити нові гроші (14,4%), досягти влади над людьми (3,9%).

Сприйняття грошей юнаками та дівчатами в основному співпадає, однак для юнаків гроші втричі частіше є предметом гордості та майже вдвічі рідше символом незалежності, що ілюструє статеві відмінності щодо сприйняття грошей і у дорослих.

В основному молоді люди (41% юнаків і 45% дівчат) сприймають гроші як матеріальні блага. Отже, сучасним старшокласникам притаманне позитивне ставлення до грошей, однак юнаки більшою мірою бачать в них негативну складову (рис. 3.9).

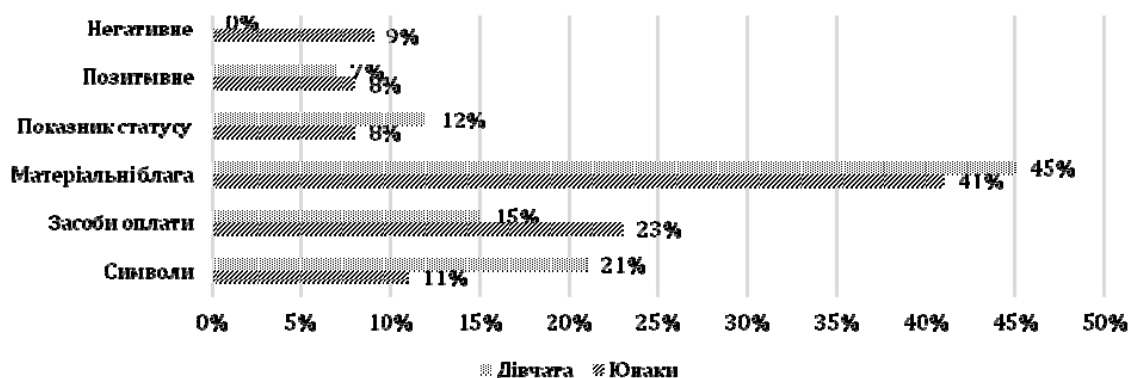

Рис. 3.9. Ставлення до грошей

Уявлення про економічний статус (рис. 3.10), які вивчалися за допомогою запитання «Мoje місце в сучасних економічних відносинах, економічний статус» визначають такі категорії: соціальна роль (наприклад, учень, платник податків), спосіб доходу (тимчасовий заробіток, залежність від батьків тощо), незадоволеність і задоволеність економічним статусом, уявлення не сформовано.

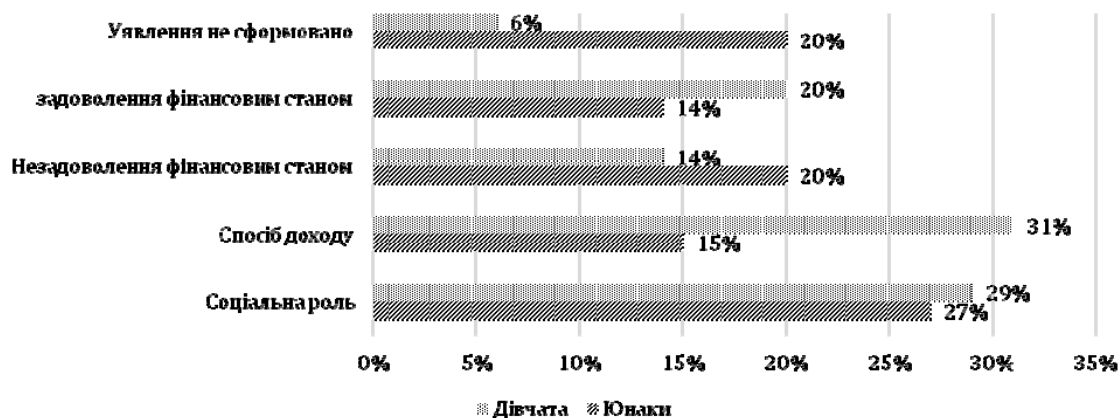

Рис. 3.10. Економічний статус

Статистично значущі відмінності за статевою ознакою (непарний t-критерій Стьюдента) були виявлені у висловлюваннях щодо способу доходу ($t = 2,3$; $p = 0,03$), що зображено на рис. 3.10.

Уявлення молоді про багатство (рис. 3.11) визначають такі категорії: показник матеріального становища, позитивні та негативні емоції, можливості/матеріальні блага, створення сім'ї (стабільність

сім'ї, можливість створити сім'ю). Визначення багатства як можливості створення сім'ї більш актуальні для дівчат ($t = 2,94$; $p = 0,04$), і більше позитивних емоцій феномен «багатство» викликає у юнаків ($t = 2,9$; $p = 0,004$).

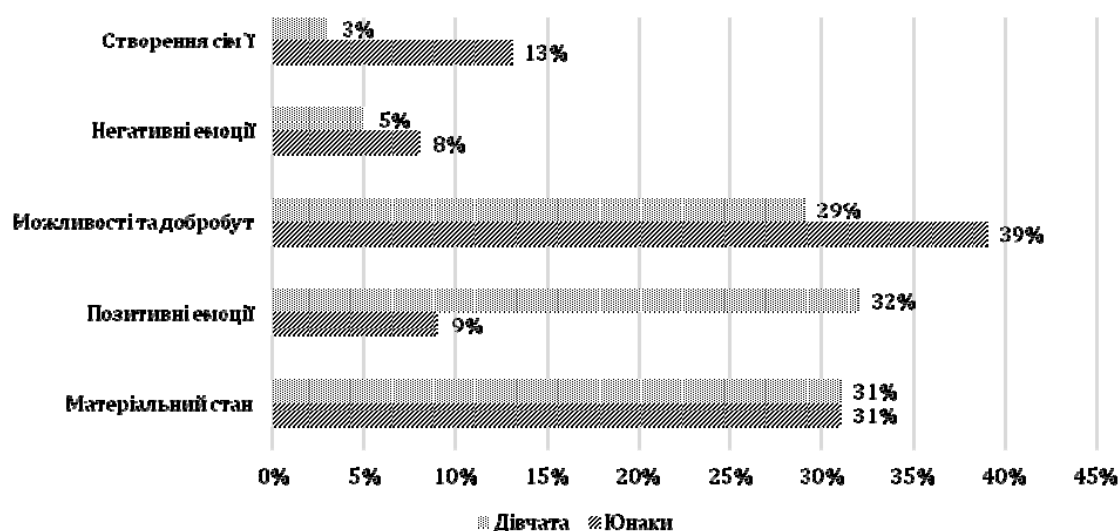

Рис. 3.11. Уявлення про багатство

Вивчення особливостей економічного самовизначення старшокласників передбачало також дослідження ставлення до таких економічних явищ як *прибуток, податки, власність, доходи сім'ї та робота*.

У зазначених феноменах можна відзначати деякі тенденції. Як юнаки, (84%), так і дівчата (88%) оцінюють дохід своєї сім'ї як середній. Однак юнаки (16%) частіше, ніж дівчата (8%) оцінюють себе як «бідних». Матеріальним становищем задоволено 44% юнаків і 32% дівчат. Усі респонденти планують підвищити в майбутньому свій дохід.

Бідність в уявленнях молодих людей пов'язана зі складністю існування (37% юнаків і 41% дівчат).

Ставлення до прибутку від бізнесу вивчалось за допомогою запитання «*прибуток від бізнесу має бути ...*». Зазначимо, що у відповідях респондентів практично відсутня моральнісна сторона джерела прибутку, але є відповіді, які містять такі висловлювання: «чесно зароблений, легальний, чистий». Більша частина молодих людей (40% юнаків і 55% дівчат) у своєму ставленні до прибутку використовують кількісні оцінки (наприклад, «досить великий, великий, гідний, в плюс, що перевищує витрати»).

Власність в уявленнях старшокласників по'язана з матеріальними цінностями (52% – юнаки та 56% – дівчат) та правом володіння (31% і 21%), тобто власність – це будинок, автомобіль, нерухомість тощо.

Уявлення про *податки* вивчалися за допомогою речення: «*Податки для мене – це...*». Результати демонструють негативний характер (48% юнаків і 35% дівчат) сприйняття податків молодими людьми, які визначають їх як «несправедливість, складнощі, даремну витрату грошей, грабіж», що свідчить про досить загострене почуття прибуткового тягаря у сучасній молоді.

Оптимістичними, на наш погляд, є результати економічного самовизначення сучасної молоді в галузі *роботи*. На першому місці в уявленнях старшокласників – те, що робота має викликати позитивні емоції (39% юнаків і 40% дівчат).

Дослідження економічного самовизначення старшокласників дозволило виявити категорії щодо *способів підвищення доходів*: легальний (робота, створити свій бізнес), нелегальний (як неплатники податків), отримання освіти. Невелика частина старшокласників (4% юнаків і 3% дівчат) ще не знають, яким способом можна підвищувати дохід.

Дівчата (85%) в своїх описах способів отримання доходів частіше, ніж юнаки (65%), обирають легальні, тобто більш моральні способи – «знайти роботу, створити свій бізнес». Отримати дохід нелегальним способом (тіньова економіка) готові 19% юнаків (рис. 3.12).

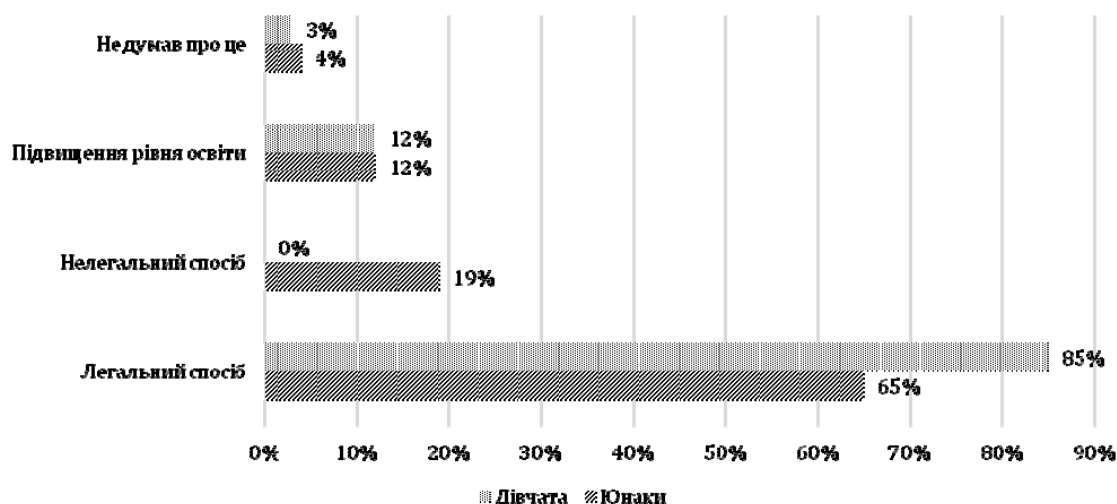

Рис. 3.12. Способи підвищення доходів

Отже, економічне самовизначення сучасних старшокласників характеризується економічними уявленнями та ставленням до низки економічних феноменів. Можна відзначити певну категоріальну структуру, що описує своєрідність уявлень, настанов, ставлень до елементів економічної активності молоді. Водночас уявлення дівчат відрізняються більш вираженим ціннісно-смісловим значенням, ніж у юнаків.

В процесі дослідження психологічних особливостей респондентів звертає на себе увагу така інтегративна якість особистості як соціальна адаптивність, яка впливає на економічне самовизначення особистості.

За результатами проєктивної методики «Незавершені речення» шляхом контент-аналізу встановлено, що лише 34% старшокласників розгорнуто планують економічну складову своєї життєдіяльності як у різних сферах, так і на різні часові періоди. Частими є висловлювання про розвиток власного бізнесу, рідше відзначаються наміри про витрати на особисте споживання. є відповіді, в яких є наміри використовувати можливості іпотечного кредитування для набуття житла та отримання кредитів для розвитку власного бізнесу.

Отже, ці старшокласники передбачають можливість усвідомленої розробки економічної стратегії діяльності, тобто створення сценаріїв економічної діяльності щодо збільшення доходів та раціонального використання грошей: на підтримку рівня життя сім'ї – особисті витрати; на розвиток бізнесу – планування на найближчу та тривалу перспективу можливості зростання бізнесу; їм притаманна готовність розробляти економічні плани своїх доходів та витрат на різні часові періоди (на найближчу часову перспективу, на віддалене майбутнє). Отже, відповіді свідчать про продумування економічних аспектів життєдіяльності, що ми розглядаємо як досить *високий рівень* економічного самовизначення.

Аналіз отриманих відповідей дозволив визначити рівень економічного самовизначення цих старшокласників як досить високий.

Для 52% старшокласників характерні згорнуті відповіді, типу «не знаю», «життя покаже», «буду думати, коли будуть гроші» та ін. Особливо це стосується відповідей за шкалами: економічний план організації професійної сфери, економічний план організації віддаленого майбутнього, економічний план організації невизначеного майбутнього. Ці старшокласники перевагу віддають роботі за наймом, відчува-

ють труднощі у формулюванні основних мотивів вибору економічної діяльності. Старшокласники не мають чітких уявлень про те, які витрати передбачають отримання знань і вмінь, щоб досягти економічного успіху, тобто уявлення про своє економічне майбутнє фрагментарні, ще не структуровані.

Рівень економічного самовизначення цієї групи старшокласників можна визначити як середній.

14% – відмовилися продовжувати речення, що свідчить про недостатньо розвинуті вміння планувати економічну складову свого життя на різні періоди часу, тобто про досить низький рівень економічного самовизначення.

Рівень економічного самовизначення цієї групи старшокласників – низький.

Розглянемо *чинники*, які сприяють економічному визначенню старшокласників: батьківська сім'я, група однолітків, засоби масової інформації, ІКТ, школа.

Батьківська сім'я в будь-якому типі культури є первинним чинником, самим важливим зі всіх чинників, що впливають на індивіда. Згідно з нашим дослідженням, з питань економіки батькам повністю довіряють 49% респондентів. Висока міра довіри старшокласників своїм батькам пояснюється тим, що незалежно від економічної ситуації в країні, незалежно від того, що в індустріальних і постіндустріальних суспільствах сім'я переживає кризу, сім'я була і є головною складовою у визначенні життєвого шляху кожної особистості, засобом захисту, способом забезпечення стійкості.

Засоби масової інформації (ЗМІ) та інформаційно-комп'ютерні технології – активний і значущий чинник впливу на поведінку та погляди молоді. Наше дослідження показало, що нині для більшої частини старшокласників найбільш значущими джерелами інформації є засоби масової інформації та комунікації. ЗМІ часто є конкурентом освітнім установам. На наше запитання «Звідки ви дізнаєтеся про події економічного життя?»: 78,5% респондентів відповіли, що отримують інформацію з Інтернету; 11,5% – на заняттях. Батьківський чинник як джерело економічної інформації значно поступає ІКТ і складає лише 9,0% респондентів, також як і спілкування з однолітками – 1,0%.

Отже, для процесу економічного визначення досить важливою культурною категорією є інформаційні потоки, які поряд з іншими

чинниками визначають поведінку людини в межах певної економічної культури. Вищенаведене характеризує рівень економічного самовизначення старшокласників, виявлено яскраво виражені відмінності економічного самовизначення, яке розглядається з боку планування економічних складових організації життя в основних сферах і в різних часових масштабах.

Економічне самовизначення сучасних старшокласників характеризується певним ставленням до низки економічних феноменів. Можна відзначити певну категоріальну структуру, що описує своєрідність уявлень, настанов, ставлень до елементів економічної активності молоді.

Дослідження показало, що в структурі економічного самовизначення старшокласників переважають *когнітивний та афективний* компоненти. В учнів достатньою мірою розвинуте творче мислення, вони вважають, що для того, щоб бути успішною людиною, потрібні економічні знання. Розуміють сутність понять «прибуток», «власність». Усвідомлюють можливості іпотечного кредитування та отримання кредитів.

На нашу думку, економічне самовизначення пов'язане не стільки з відчуттям старшокласниками себе багатими або бідними, скільки з ціннісним ставленням до грошей, сприйняттям їх як засобу або цілі. Результати показали, що домінуюче ставлення старшокласників до грошей – інструментальне, як до засобу досягнення цілей.

У старшокласників переважає емоційне ставлення до економічних явищ – оптимістичне та позитивне до роботи, до грошей, негативне – до податків. Більш позитивні емоції викликає феномен «багатство» у юнаків, але вони більше, ніж дівчата незадоволені своїм економічним статусом.

Найменш розвинутим є *конативний* компонент. Більша частина старшокласників ще не вміють планувати економічне майбутнє, відчують труднощі у формулюванні основних мотивів вибору економічної діяльності, не схильні до аналізу економічної складової свого життя, тобто не передбачають можливість усвідомленої розробки економічної стратегії діяльності, водночас вони розуміють можливості іпотечного кредитування та отримання кредитів.

Дослідження не виявило значущих відмінностей у економічному самовизначенні юнаків та дівчат. Лише виявлено відмінності в особли-

востях *моральнісного* компоненту – дівчата частіше обирають більш моральнісні способи економічної діяльності.

Найважливішим *чинником* економічного самовизначення є інформаційно-комп'ютерні технології.

Визначено рівні економічного самовизначення старшокласників: високий (34% старшокласників), середній (52% старшокласників) та низький (14% старшокласників).

Перспективним напрямом дослідження є створення програми з оптимізації економічного самовизначення старшокласників.

3.3. Особливості економічного самовизначення студентської молоді

Сучасні ринкові соціально-економічні умови, що стрімко змінюються, ставлять молодих людей перед вибором свого місця в системі економічних відносин. Молодим людям доводиться визначатись як з видом економічної діяльності, щоб досягти найбільш вигідного становища в економічній системі, так і з тим, наскільки етичним буде цей вибір. Адже він дає можливість брати активну участь у формуванні ринкових відносин, водночас забезпечуючи собі бажаний рівень матеріального добробуту. Тому дослідження проблеми економічного самозабезпечення, гостроти її прояву у студентському віці є доволі актуальним сьогодні. Саме якість економічного самовизначення визначає ступінь економічної активності молодих людей не лише в області стратегії споживання, а й у соціальній практиці організації їх життя.

Сьогодення країни зумовлює потребу суспільства в економічно грамотних громадянах. Потребу в тих, хто свідомий складних перипетій нашої хронічно реформованої економіки, готовий активно і вмотивовано включатись у розбудову ринкових відносин. Йдеться про людей підприємливих, ініціативних, здатних на виважений ризик і схильних приймати відповідальні рішення на користь не тільки собі, а й іншим. Наша країна потребує молодих людей з розвиненою економічною культурою, соціалізованих у сфері примноження, користування, раціонального розподілу матеріальних і духовних благ в економічній сфері суспільного життя. Адже економічно і професійно освічена молодь здатна своєю економічною активністю та діяль-

ністю зробити помітний внесок у розвиток вітчизняної економіки, підвищення якості свого життя та життя інших людей.

Останнім часом значно посилюється інтерес до досліджень економіко-психологічних явищ у сучасному світі, серед яких важливе місце посідає економічне самовизначення особистості. Формування і розвиток економічного самовизначення особистості здійснюється в процесі здобуття економічної освіти та виховання, внаслідок стихійної та цілеспрямованої економічної соціалізації у закладах вищої освіти. В результаті – особистість отримує економічні знання, економіко-фінансову грамотність та формує ті навички, ті ділові та морально-етичні якості, завдяки яким молода людина здатна діяти в економічному просторі, приймати морально виважені рішення, здійснювати морально зрілі вчинки.

Аналіз психологічної літератури свідчить, що дослідженню проблем економічного самовизначення, економічної свідомості приділяли увагу зарубіжні вчені М. Вебер, Е. Дюркгейм, Дж. Катона, С. Московічі, А. Сміт та ін. У вітчизняній та пострадянській психології дослідження цих проблем були здійснені впродовж останніх років такими вченими, як Н. Боєнко, Л. Борисова, О. Дейнека, А. Журавльов, Н. Журавльова, Т. Ковальова, В. Комаровська, А. Купрейченко, Г. Ложкін, В. Москаленко, В. Спасенніков, В. Хащенко, Т. Хащенко, Л. Хитрош, Є. Шибанова, В. М. Сич, В. О. Сич та інші. Їх дослідження мають велике значення для теорії і практики вивчення економічного самовизначення особистості [61; 182; 212; 213].

Науковці лабораторії соціальної психології, організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (2012–2018) здійснили дослідження соціально-психологічних проблем становлення суб'єкта економічної соціалізації, соціально-психологічних закономірностей становлення економічної культури молоді у вітчизняному освітянському просторі, ролі духовно-морального фактора в економічній соціалізації особистості (учнівської та студентської молоді), що дало новий поштовх у дослідженні процесу економічного самовизначення [188; 189].

Економічне самовизначення молоді, поєднане з молодіжною політикою держави (збільшення можливостей для посадового, професійно-кваліфікаційного, освітнього, наукового зросту молоді, забезпечення вільного вибору шляхів і засобів соціального просування тощо), спри-

ятиме подоланню матеріальної та інших видів залежності від батьків і суспільства, розширенню можливостей самостійного забезпечення власних потреб.

Вихід із кризової ситуації і процес розвитку нашого суспільства безпосередньо пов'язаний зі становищем молоді та її реальною участю в цьому процесі. Особливість становища молодих людей у суспільстві полягає в тому, що, з одного боку, вони належать до соціального простору, який організовано незалежно від них попередніми поколіннями; з іншого боку, молодь може змінити та перебудувати певні соціальні структури. Тому дослідження процесу залучення молодого покоління у всі сфери суспільного життя, зокрема, економічного, його економічне самовизначення набуває особливого значення.

За статистичними даними, в Україні з чисельністю населення приблизно 42 млн. зареєстровано 671 заклад вищої освіти (приблизно 16 ЗВО на 1 млн. населення. У Грузії кількість університетів на 1 млн. населення становить 15; у Польщі – 12; у Нідерландах, Німеччині, Франції, Великій Британії кількість ЗВО на 1 млн. населення є приблизно однаковою і коливається від 4 до 6) [148; 164]

Серед 1,3 млн. студентів університетів, академій та інститутів майже 400 тис. (31%) навчаються на заочній формі, 2200 (0,2%) – на вечірній.

За даними Головного управління статистики у м. Києві у 2019/2020 навчальному році у столиці налічується 65 закладів вищої освіти (академій, університетів, інститутів), у яких навчається 324,3 тис. осіб, а кожен третій здобувач вищої освіти навчається на заочній формі.

Студентство – це унікальний соціальний продукт, самостійна соціально-демографічна група, яка має свою специфіку та особливості. Її основна своєрідність, по-перше, це навчальна діяльність як вид професійної роботи. Головне завдання кожного студента – це «входження» в професію, тобто засвоєння певних професійних знань та навичок, вибір спеціалізації. По-друге, визначальною рисою сучасного студента є приналежність до одного віку, одного покоління. Вікові категорії практично в усіх культурах визначають не лише хронологічний вік людини, а й її суспільне становище, соціальний статус і соціальні ролі. Це свідчить про існування об'єктивної взаємозалежності віку і соціальних можливостей. Вік людини сам по собі сигналізує про рівень когнітивного, емоційного, психологічного та особистісного

розвитку індивіда, він окреслює діапазон соціальних ролей, статусне становище в стратифікаційній системі суспільства, сферу виконуваних робіт. Середньостатистичний вік українського студентства становить від 17 до 24–25 років. По-третє, студентська молодь, зважаючи на її вікові та соціально-психологічні особливості, потребує соціокультурної ідентифікації, а тому більшою мірою, ніж інші соціальні і вікові групи, сприймає трансформаційні процеси в суспільстві, пов'язані із засвоєнням систем цінностей, моральних норм, які формують певні форми економічної поведінки.

Вік 17–22 років традиційно вважається періодом нормативної вікової кризи, входження з пізньої юності в ранню дорослість, що знаменується початком повної відповідальності за власне життя, свій вибір та рішення. Особистість на цьому етапі шукає змогу проявити себе як у професійному середовищі, так і в особистому житті, відбувається розрив емоційного зв'язку з батьківським домом та пошук свого шляху в житті.

Становище студентської молоді в суспільстві суперечливе. З одного боку, це найбільш мобільна, динамічна частина нашого суспільства, від якої залежить майбутнє країни, з іншого боку, через обмежений характер її практичної, творчої діяльності, неповної залученості молодих людей в систему суспільних відносин, – найбільш невідгодована, а отже і уразлива її частина. Людина в цьому віці є дорослою у фізіологічному плані, водночас у неї триває процес соціалізації, пошук свого місця у суспільстві, процес професійної підготовки. Пізня юність (рання дорослість) – це напружений період формування моральної свідомості, вироблення ціннісних орієнтацій та ідеалів, стійкого світогляду, громадянських якостей особистості. Це час переходу до самостійності, період самовизначення, набуття психічної, ідейної та громадянської визначеності.

Незалежно від професійної спеціалізації (технічної, гуманітарної, економічної, культурологічної тощо) економічна соціалізація студентства здійснюється повсякчасно, оскільки завдяки їй молоді люди поступово входять в економічне життя суспільства. Економічно самовизначаючись, вони оцінюють себе на ринку праці, формують уявлення про власний бюджет і бюджет сім'ї, починають більш конкретно знайомитися з банківською системою, трудовими відносинами тощо. Аналізуючи особливості економічної соціалізації студент-

ської молоді, О. Вяткін [30] акцентує, що при переході до дорослого самостійного життя молода людина здійснює пошук шляхів досягнення економічної незалежності, заощадливої поведінки, знайомиться з різними формами споживчої поведінки. Відмітимо, що в цей період у молодій людині формуються ціннісні орієнтації в економічній сфері, більш чіткими стають моральні орієнтири, завдяки чому відбуваються помітні зміни у самосвідомості. Треба також врахувати й те, що зниження державної фінансової підтримки студентів з боку як сім'ї, так і держави спонукає їх до більш раннього знайомства з економічною сферою. Тому паралельно з навчанням у закладі вищої освіти частина студентів, забезпечуючи собі гідний рівень існування, рано починає професійну кар'єру і автоматично стає економічним суб'єктом.

Вступаючи на ринок праці, ця молодь ще не має достатнього професійного та соціального досвіду, а тому є менш конкурентоздатною. Одним із основних засобів підвищення економічної активності молоді є вторинна зайнятість студентів. В останні роки багато студентів (в середньому – третина студентів денної форми навчання) поєднує навчання у ЗВО з роботою. Вторинна зайнятість має як позитивні, так і негативні сторони. Плюси цієї зайнятості полягають в тому, що це дозволяє не лише покращити матеріальний добробут студентів, а й дає їм можливість освоїти особливості трудових відносин, набути досвід спілкування у трудовому колективі, ознайомитися з трудовими правами і обов'язками. Негативні сторони поєднання навчання з роботою полягають у подвійному навантаженні на студентів, що позначається на погіршенні фізіологічного здоров'я молоді людини, її успішності у ВНЗ [141].

Економічне самовизначення сучасної студентської молоді відбувається в умовах економічного напруження, ознаками якого є: швидке падіння виробництва, закриття підприємств, банкрутство банків, ріст безробіття в усіх галузях економіки та з більшістю професій, висока інфляція, нерівномірність розвитку регіонів та галузей народного господарства, поглиблення розриву в доходах населення та його швидке розшарування тощо. Цей процес доповнюється загальною системною суспільно-економічною та духовною кризою суспільства, стрімкою економічною, політичною, соціальною, ідеологічною переорієнтацією, воєнними діями на Сході нашої країни.

Економічне самовизначення студентської молоді, завдяки якому формується їхня економічна активність, має свої особливості, так як на цьому етапі життя здійснюється оцінка себе на ринку праці, формується уявлення про власний бюджет, починається більш конкретне знайомство з банківською системою, трудовими відносинами тощо. До цих особливостей соціалізації можна додати ще й ті проблеми, з якими стикається молода людина при переході до дорослого самостійного життя, а саме: пошук шляхів досягнення економічної незалежності, особливості заощадливої та споживчої поведінки, професійна орієнтація, вибір кар'єри, формування ціннісних орієнтацій в економічній сфері, зміни у самосвідомості.

Причиною раннього знайомства молоді з економічною сферою також є зниження державної фінансової підтримки студентів з боку як сім'ї, так і держави. Тому частина молодих людей, щоб забезпечити собі гідний рівень існування, рано починає професійну кар'єру, автоматично стаючи економічним суб'єктом. Студентство для суспільства є перманентною структурною формою, яка ніколи не щезає, але при цьому її якісні показники та кількісні характеристики постійно змінюються, зберігаючи спадковість та типові суттєві риси. Тому студентство водночас є і соціальним ресурсом, і соціальним капіталом суспільства, які обумовлюють суспільну перспективу.

Як стверджує низка дослідників, самовизначення особистості є центральним механізмом становлення особистісної зрілості, тобто того, наскільки особистість усвідомлює своє місце в системі соціальних відносин. Це багатогранний процес, який постійно розвивається протягом усього життя людини, що містить три компоненти: активно-діяльнісний, ціннісно-смысловий та часовий (Н. Антонова, В. Белоусова, 2011). На думку А. Журавльова та А. Купрейченко (2007), самовизначення як спосіб пошуку функціонування та розвитку людини може належати до трьох основних класів психічних явищ, тобто його можна розуміти: а) як процес, б) як стан (деякий «зріз» процесу на певному етапі розвитку) та в) як особлива властивість суб'єкта (особистості чи групи), що самовизначається [61].

На процес економічної соціалізації студентської молоді впливають різні чинники, які можна в цілому поділити на стихійні (формується під впливом соціального середовища завдяки здатності особистості здійснювати вибір) та організовані (економічна освіта та економічне

виховання). Звичайно, поєднання детермінант соціалізації є унікальним для кожної особистості.

Зазначена проблематика має не лише суто наукове, а й практичне значення. Адже сучасна вітчизняна молодь формує більше половини працездатного населення держави, вона має свої орієнтації, інтереси і потреби, болісно відчуває на собі тягар економічної кризи та недостатність державних асигнувань на соціальні потреби. Водночас молодь – це майбутнє держави, а тому від забезпечення стартових умов її діяльності, від її здатності економічно самовизначитися залежить подальший розвиток сучасного суспільства, а також майбутніх поколінь.

Ще на початку 2000-х років науковці відзначали основні риси та тенденції, що характеризують економічне самовизначення молоді на сучасному етапі її життєдіяльності:

- падіння рівня життя молоді в цілому та різке погіршення її економічного стану зокрема;

- вимушене вдавання до додаткового підробітку, який, по-перше, збагачує не державу, а приватні структури, по-друге, супроводжується надмірним використанням фізичних і розумових здібностей молодих людей на шкоду їх загальному і духовному розвитку, що часто становить загрозу для стану їх здоров'я; по-третє, сприяє декваліфікації молоді та втраті можливостей набуття фахової освіти або підвищення кваліфікації;

- посилення матеріальної, економічної та психологічної залежності молоді від суспільства та батьків;

- труднощі одержання статусу самостійної автономної особистості, тобто досягнення стану дорослості;

- відсутність помітного соціального просування і зростання соціального статусу, брак стимулів для продовження освіти;

- зростання кількості психічних проблем і комплексів, пов'язаних зі страхом втрати роботи і неможливістю самовияву та реалізації своїх сутнісних можливостей[116].

Разом з тим українська сучасна молодь належить до найуразливіших категорій населення, тому що вона переважно ще не має навіть мінімальних заощаджень, не має власного житла, достатніх матеріальних благ для забезпечення своїх потреб.

Дослідження останніх років відзначають нові акценти в самовизначенні української молоді. Так, результатами Всеукраїнського опиту-

вання «Молодь України 2017», здійсненого Центром «Нова Європа» та Фондом ім. Фрідріха Еберта спільно з соціологічною компанією GfK Ukraine, відзначається, що молодь разом із середнім класом та мешканцями великих міст найбільше тяжіє до цінностей самовираження, отже, є потенційним агентом змін. Українське молоде покоління близьке до своїх однолітків у європейських країнах, орієнтуючись на такі постмодерністські цінності як самостійність та самореалізація. Але лише для кожного четвертого з опитуваних пріоритетом було багатство.

Успішна кар'єра та економічний добробут належать до числа основних пріоритетів української молоді. Успішну професійну самореалізацію вважають важливою 83% української молоді, тоді як 78% опитаних вважають важливим і дуже важливим стати або бути багатими. Ці дані підтверджують висновок про те, що освіта, на думку української молоді, не є єдиною запорукою успішної кар'єри та заможності.

Щодо «громадянських» цінностей, то тут українська молодь віддає перевагу комбінації і цінностей виживання і секулярно-раціональним – до 3 провідних цінностей молодих людей належать економічний добробут (28%), права людини (18%) і безпека (16%). Економічний добробут відзначив майже кожен третій респондент. Економічні міркування для молоді виявилися також дуже важливими при виборі роботи. Серед факторів, що їх молоді українці вважають найважливішими при виборі роботи, на першому місці – дохід (96% вважають це важливим); останні місця займають такі чинники, як можливість зробити щось цінне для суспільства (72% вважають це важливим, з них дуже важливим – лише 38%) та робота з людьми (68% вважають це важливим, з них 42% – дуже важливим). Також серед топ-факторів, що впливають на вибір місця роботи – стабільність (94%), можливість досягти певних цілей (84%), кар'єрні можливості (82%) та робота у приємному колективі (82%). Кар'єрні можливості мають найбільше значення для киян (71% молодих мешканців столиці вважають це важливим), у інших регіонах цей показник складає від 41% до 62% [203].

Згідно з завданням дослідження – вивчити особливості економічного самовизначення студентської молоді – проведено опитування за допомогою «Програми вивчення економічного самовизначення студентської молоді». Для вивчення закономірностей, структури і спрямованості економічного самовизначення студентської молоді

співробітники Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (Н. Дембицька, І. Зубіашвілі, О. Лавренко, Т. Мельничук) розробили операціональну модель, а на її основі – анкету за методом структурованого інтерв'ю (гугл-форма). У дослідженні взяли участь 315 студентів різних закладів вищої освіти України. Зокрема, це студенти: Київського національного університету імені Т. Шевченка, Львівського національного університету імені І. Я. Франка, Національного авіаційного університету, Інституту економіки і права університету Україна, Полтавського інституту економіки і права, віком 20–23 років. Дослідження проведене у межах наукової теми: «Соціально-психологічні закономірності економічного самовизначення молоді в умовах суспільних змін» (2019–2021 рр.).

Методами обробки даних дослідження є описовий аналіз даних, якісний контент-аналіз відповідей, аналітико-синтетичний аналіз відповідей досліджуваних. Цей методичний інструмент дозволив встановити: оцінку студентами свого рівня матеріального добробуту та приналежності до класу певного майнового стану; значущість уявлень про власний рівень матеріального добробуту; чинники, від яких залежить вирішення питання нестачі матеріальних ресурсів; основні джерела економічного самозабезпечення в сьогоденні та в майбутньому; характер особистісних егоцентричних чи соціоцентричних орієнтацій, оцінку молоддю морального підґрунтя вчинків людей та основних причин, які підштовхують молодь до протиправних, аморальних дій в процесі економічного самозабезпечення; ставлення до неетичних способів економічного самозабезпечення тощо.

Дослідження встановило, що у студентів має місце поляризація в оцінці свого рівня матеріального добробуту. Так, 44,7% оцінюють його як достатній, а 38,2% – як недостатній; як низький та високий оцінюють 6,6 та 2,6% студентів. Водночас студентська молодь в оцінці свого матеріального добробуту класифікує себе ближче до середнього класу, ніж до панівного низькодоходного.

Отримані дані близькі до результатів дослідження «Україна у Світовому дослідженні цінностей (WVS-7) – 2020 р.», проведеного Українським центром європейської політики, Українським культурним фондом, Центром «Соціальний моніторинг», WordValuesSurvey. Так, рівень доходу власного домогосподарства 45,1% опитаних респондентів відзначили як низький, 37,0% – як середній, 13,8% – як висо-

кий, а 4% – важко відповісти (усього опитано 1286 респондентів, методом особистого інтерв'ю вдома у респондента з використанням планшетів) [202].

Зі способами економічно себе забезпечувати визначилися в основному 43,4% опитуваних, остаточно – 7,9%; однак для 32,9% сьогодні ще складно визначитися з цим, а не визначилися – 14,5%.

Відповіді на запитання щодо сучасного стану економічної самозабезпеченості засвідчують, що майже половина молодих людей (47,4%) забезпечують себе самі, але батьки все ж таки допомагають, четверта частина (24,8%) живе в основному на утриманні батьків, але частково забезпечують себе самі; майже кожен п'ятий (17,1%) – живе самостійно, без підтримки батьків; повністю живе на утриманні батьків – кожен 10-й, а живе самостійно, допомагаючи батькам зовсім невелика частина опитаних – 5,3%.

Досліджуваням пропонували визначити те, якою мірою їх влаштовує теперішній рівень матеріального добробуту. Результати таблиці 3.13.

Таблиця 3.13

Якою мірою Вас влаштовує теперішній рівень матеріального добробуту?

	Цілковито не влаштовує	Не влаштовує	Складно визначитися	Влаштовує	Цілковито влаштовує
У % до загального числа	5,3	39,5	13,2	40,8	1,3

Як видно з табл. 3.13, відповіді поляризовані: 39,5% опитаних теперішній рівень матеріального добробуту не влаштовує, і майже такий самий відсоток (40,8%) влаштовує. Повністю задоволених своїм рівнем матеріального добробуту зовсім невелика частина – 1,3%.

Сучасні ринкові соціально-економічні умови, що стрімко змінюються, ставлять молодих людей перед вибором свого місця в системі економічних відносин. Молодим людям доводиться визначатися з видом економічної діяльності, щоб досягти найбільш вигідного становища в економічній системі. Адже це дає можливість брати активну участь у формуванні ринкових відносин, водночас забезпечуючи собі бажаний рівень матеріального добробуту. Саме якість економічного самовизначення визначає ступінь економічної активності моло-

дих людей не лише в області стратегії споживання, а й у соціальній практиці організації життя.

Ми визначаємо економічну самозабезпеченість як процес та стан, який не вимагає будь-якої допомоги, підтримки чи взаємодії для виживання. Це певного роду свобода і особиста відповідальність за вибір певного способу життя та життєдіяльності. Такі феномени, як: образи, суб'єктивні уявлення, соціальні настановлення, психологічне ставлення – важливі компоненти економічної свідомості, що детермінують процес економічного самовизначення особистості.

Економічні уявлення, на думку низки авторів [61; 188], є частиною, ключовим поняттям економічної свідомості. Як різновид соціальних уявлень, вони, на думку С. Московічі, «дозволяють інтерпретувати та осмислювати нашу повсякденну дійсність» [187, с. 75]. Економічні уявлення є важливим психологічним чинником, що впливає на поведінку і діяльність особистості в умовах ринкових відносин.

Уявлення людей про матеріальні об'єкти, про своє матеріальне становище не тільки постійно впливають на їхню економічну поведінку, але й зачіпають всю систему економічних відносин, багато в чому визначаючи життєву спрямованість, світогляд, сферу цінностей людини. Як відомо, добробут населення реалізується сукупністю всіх умов його життєдіяльності, сформованих в результаті виробництва, розподілу, обміну та споживання. Він формує ієрархію потреб людини і визначає рівень її загального задоволення. Основними його складовими є «якість життя» і «спосіб життя». Водночас добробут – це ступінь задоволення духовних, матеріальних і соціальних потреб. Уявлення про матеріальний добробут коригує економічну поведінку людини в процесі її економічного самовизначення.

Самовизначаючись в економічному середовищі, суб'єкт наділяє матеріальні ресурси тими смислами і символічними значеннями, які відповідають його найбільш значущим потребам, інтересам, цінностям, ідеалам тощо, що розмірні з реальними можливостями їх досягнення. Ці смисли можуть змінюватися на різних етапах життя в різних умовах. Ключову роль в приписуванні матеріальним ресурсам певних значень відіграють ціннісні орієнтації особистості та моральні чинники. Вони, за визначенням Н. А. Журавльової (2004), є одним із основних змістових елементів економічного самовизначення, тому за особливостями їх структури та динаміки можна робити висновки про

спрямованість розвитку суб'єкта та його самовизначення в економічному просторі. Отже, економічне самовизначення – це не статичний, а динамічний процес поетапного залучення особистості в економічну сферу суспільного життя, осмислення і реалізації в ній своєї позиції.

Одне із запитань дослідження мало на меті виявити думки респондентів про роль та значущість уявлень щодо власного матеріального добробуту. Для цього студентам пропонували відповісти на запитання відкритого типу: **«Що насправді отримує людина, досягаючи бажаного рівня матеріального добробуту?»**.

Аналізуючи методом кількісно-якісного контент-аналізу відповіді студентської молоді на поставлене запитання можна стверджувати, що молоді люди розглядають його багатоаспектно. Усього отримано 217 відповідей (кожне твердження повторювалось у відповідях 5 і більше разів). Найбільш частотними з них виявилися, зокрема такі:

- *більший соціальний спектр можливостей* (35 відповідей, що формує 16% від усіх відповідей) – як ширші можливості пізнання та реалізації себе, своїх планів, задоволення своїх глибинних бажань та потреб, які залежать від матеріальних ресурсів, можливість забезпечити себе та своїх близьких відповідним рівнем якості життя, допомагати матеріально сім'ї, близьким/друзям при їх складному матеріальному становищі, навчитись планувати свої доходи, видатки, відпочинок, можливість перейти до задоволення потреб вищого порядку, творчості, можливість ні в чому собі не відмовляти);

- *впевненість у собі та майбутньому* (32 відповіді – 14,7%) – як бажання та мотивацію рухатися вперед, досягати нових висот, нового рівня життя, здатність як задовольняти власні потреби, так і турбуватись про економіку країни; впевненість у власному майбутньому, завтрашньому дні, досягненні нових висот, можливості краще контролювати своє життя, мати стабільність у житті). Як відомо, впевненість – це адекватна оцінка своїх можливостей, уміння сприймати проблеми як завдання і вирішувати їх доступними методами, бути самим собою в різних ситуаціях, не підлаштовуватись під оточення та іншу ситуацію. Тому в економічному самозабезпеченні впевненість є показником правильної самооцінки, яка відображає реальні можливості людини досягти необхідного рівня матеріального добробуту;

- *свободу* (25 відповідей – 11,5%) – як в широкому розумінні (свободу у всьому), так і у вузькому (свободу вибору, здатність розпо-

ряджатися власним життям; жити так, як тобі хочеться; діяти, як підказує тобі серце, не озираючись на матеріальні проблеми, мати незалежність від інших);

- *задоволення собою* (16 відповідей – 7,4%) – позитивна оцінка різних аспектів життя, що мають особливе значення для індивіда, вищим рівнем прояву задоволеності життям є щастя. Дослідження встановлюють, що показник задоволеності залежить від багатьох чинників (зокрема, стану здоров'я, хороших сімейних взаємин, прямо пропорційно – від рівня доходу, активності людини в досягненні поставлених цілей тощо). В економічному самовизначенні задоволеність, як і всі емоції, є мотивацією до поведінки;

- *комфорт, спокій і «маленький позитив»* (15 відповідей – 6,9%), що забезпечує психічну рівновагу на певний час, задоволення від досягнення мети, розслаблення, відсутність тривожності, відчуття впевненості у завтрашньому дні. За комфортного існування реалізація психічних та фізіологічних функцій людини відбувається без найменшого напруження, що дозволяє їй самовизначатись у багатьох сферах свого життя, у т.ч. й економічній.

- *фінансову незалежність* (10 відповідей – 4,6%) – як здатність відчувати себе забезпеченою та самостійною людиною, що володіє матеріальною свободою, може досягти успіху, забезпечити себе та добробут своїх близьких, досягти комфортного рівня в фінансовому плані;

- *можливість ні в чому собі не відмовляти* (10 відповідей – 4,6%) – досягти бажаного або ж високого рівня матеріальних благ;

- *інші відповіді* (*щастя* – як стан найбільшого внутрішнього задоволення умовами свого буття, повноти та осмисленості життя, *мотивація* як можливість досягти вищого рівня розвитку, рухатися вперед, виконувати поставлені цілі, бути задоволеним собою, здійснити свої мрії та бажання, *здатність самореалізації, розвитку*, здійснення своїх мрій та бажань, *безпека* як матеріальна спроможність захистити себе в разі небезпеки) виявились несуттєво навантаженими, на них припадає 3,8% від усіх відповідей.

Водночас у частині відповідей зауважено негативний вплив на людину підвищення рівня матеріального добробуту. Їх можна об'єднати тезою *«Людина нічого не отримує, так як у неї немає «стелі» у підвищенні рівня матеріального добробуту; їй завжди хочеться більшого», тобто гроші – це зло для людини, вони її псують* (23 відпо-

віді –10,6%). Респонденти зазначали це такими думками: «Грошей ніколи не буває вдосталь; людина на деякий час заспокоюється, а згодом прагне більшого; при збільшенні рівня матеріального добробуту все одно з'являється відчуття нестачі чогось; заради статків людина може «йти по головах», отримує серйозні проблеми у спілкуванні, невірних друзів, зменшення кола спілкування, «головний біль»; людина стає рабом своїх статків через страх втратити їх тощо».

Підсумовуючи отриману інформацію щодо уявлень студентської молоді про досягнення бажаного рівня матеріального добробуту, можна відмітити, що вона розглядає його, з одного боку, як розширення соціального спектру своїх можливостей, розвиваючи здібності, наповнюючи своє життя позитивним змістом, як наявність свободи вибору, впевненість в собі і майбутньому, здатність досягти більш високого рівня життя, можливості перейти до задоволення потреб вищого порядку, творчості, забезпечити не лише себе, а й добробут своїх рідних/близьких/знайомих тощо. Усе це дасть змогу підвищити свою соціальну активність і стати успішним у досягненні поставлених цілей, реалізувати прагнення до саморозвитку. Водночас відмічався негативний вплив на людину підвищення рівня матеріального добробуту.

Зважаючи на те, що нестача матеріальних ресурсів може позначитися на емоційному стані молодих людей, мотивувати або ж демотивувати їх на самозабезпечення, в анкету було вміщено відкрите запитання: «*Коли перед вами постає питання нестачі матеріальних ресурсів, що Ви відчуваєте, як переживаєте цей факт?*». Усього отримано 99 різнопланових відповідей (кожна з яких повторювалася не менше 5 разів), які можна об'єднати у такі групи, користуючись методом якісно-кількісного контент-аналізу:

- *негативні переживання* (57 відповідей, 57,6% від усього загалу) – спектр переживань досить великий; найчастіше респонденти зазначали такі стани: дискомфорт, знервованість, тривога, фрустрація, невпевненість, депресія, спустошення, стрес, розпач, незадоволеність, страх, відчай, наляканість, злість (на себе і на державу), пригніченість, безпомічність, неповноцінність; узагальнена оцінка такого стану – важкість переживання;

- *поява мотивації, щоб вирішити питання нестачі матеріальних ресурсів* (25 відповіді – 25,3%) – пошук шляхів, можливостей,

обдумування варіантів для вирішення цієї проблеми, прагнення діяти, намагання якомога швидше вийти з цієї ситуації, бажання більше працювати, діяти, підвищувати свою кваліфікацію;

- *спокійне реагування на нестачу матеріальних ресурсів і намагання контролювати свої витрати (12 відповідей – 12,1%)* – спокійне реагування, оскільки деякі речі зараз просто неможливо придбати, розуміння тимчасовості такої ситуації, необхідності економії, контролю, правильного та раціонального розпорядження своїми матеріальними ресурсами;

- *намагання опанувати свої негативні переживання та емоції, щоб знайти вихід із скрутної ситуації (5 відповідей – 5,1%)* – намагання втриматися від негативних емоцій, заспокоїтися, щоб зрозуміти, як діяти надалі, без витрат часу на переживання, невелике хвилювання і роздуми над подальшими діями.

Аналіз відповідей (методом кількісно-якісного контент-аналізу) щодо переживання факту нестачі матеріальних ресурсів засвідчує, що це доволі болісно позначається на самопочутті молодих людей. Переважальним є афективний компонент переживань – поява негативних емоцій (від найслабкіших – дискомфорт, невпевненість до найсильніших – стрес, відчай, депресія тощо). Як відомо, негативні емоції теж можуть стимулювати активність людини, спрямовуючи її на подолання перешкод. Саме тому у частини опитаних студентів ситуація нестачі матеріальних ресурсів стимулює появу мотивації, прагнення діяти в пошуку шляхів і можливостей для вирішення цієї проблеми (когнітивний компонент переживань). Ще частина молодих людей раціонально осмислює ситуацію, тому спокійно реагує на нестачу матеріальних ресурсів, намагається контролювати витрати, правильно та раціонально розпоряджатися своїми матеріальними ресурсами (когнітивний компонент переживань). І зовсім невелика частина відповідей відзначає намагання втриматися від негативних емоцій, реагувати спокійно, щоб зрозуміти, як діяти надалі, не витрачаючи час на переживання.

Опитування з'ясувало міркування студентської молоді щодо того, від яких чинників в економічному самозабезпеченні залежить вирішення питання нестачі матеріальних ресурсів. Результати наведені в таблиці 3. 14.

Таблиця 3. 14.

Відповіді на запитання «На Вашу думку, від чого залежить вирішення питання нестачі матеріальних ресурсів для більшості молодих людей (оберіть до 3-х варіантів відповіді)?»

	<i>Вирішення питання нестачі матеріальних ресурсів для більшості молодих людей залежить від:</i>	У %
1	Наявних у людини здібностей і професійних навичок	67,1
2	Того, як складуться обставини	30,3
3	Оточення, команди, однодумців	23,7
4	Якостей самої людини	46,1
5	Наявності престижної посади	14,5
6	Зусиль самої людини	73,7
7	Потрібних зв'язків, підтримки впливових осіб	22,4
8	Освіченості	21,1
9	Від наявності робочих місць	1,3

З таблиці видно, що вирішення питання економічного забезпечення переважна більшість студентів пов'язує із особистісними якостями людини – її зусиллями, наявністю у неї необхідних якостей, здібностей і професійних навичок (46,1–73,7%). Третина опитаних – з обставинами ситуації, п'ята частина – з наявністю потрібних зв'язків, підтримкою впливових осіб, освіченістю людини. І зовсім незначна частина (1,3%) – з наявністю робочих місць.

Самовизначилися опитувані з основними джерелами свого доходу в сьогоденні та в майбутньому. Результати таблиці 3.3.

Аналізуючи дані таблиці 3.15, доходимо висновку, що основними джерелами доходу в сьогоденні для більшості студентської молоді є допомога інших людей (родичів, знайомих – 64,5%), заробітна плата (53,9%), стипендія (35,5%), тимчасові підробітки (32,9%). У майбутньому – заробітна плата (71,1%), доходи від власного бізнесу (72,4%), приватна практика (34,2).

У сьогоденні в економічному самозабезпеченні переважають зовнішні джерела матеріального забезпечення (допомога інших людей) і частково заробітна плата (для студентів, які працюють), у майбутньому – внутрішні (заробітна плата, доходи від власного бізнесу).

Зіставляючи ці відповіді, можна відмітити зміну пріоритетів у сьогоденні та майбутті молодих людей щодо основних джерел доходу. Так, у майбутньому зросли сподівання на заробітну плату (з 53,9 до 71,1%), на доходи від власного бізнесу – в 5,5 разів, приватну прак-

тику – майже вдвічі, значно зросли сподівання на дивіденди з цінних паперів (акцій, облігацій) – у 12 разів, відсотки з грошових внесків – у 7,6 разів, від здачі квартири (будинку) в оренду – у 8 разів. Натомість знизилися сподівання на соціальну допомогу від держави, допомогу інших людей (родичів, знайомих) – у 7 разів, тимчасові підробітки та стипендію – втричі.

Зважаючи на пандемію COVID-19, локдауни, молоді люди по-різному оцінюють рівень свого матеріального забезпечення. До пандемії його *оптимістичне сприйняття* цього рівня відмітили 29,3% респондентів, в умовах пандемії – оптимістичність знизилася до 10,7%, а очікування в майбутньому, по закінченню економічних негараздів, викликаних пандемією, зросло до 58,7%.

Таблиця 3.15

Відповіді на запитання щодо основних джерел свого доходу в сьогоденні та в майбутньому

	Основними джерелами Вашого доходу в сьогоденні є (вказіть номери трьох відповідей):	У %	Якими Ви бачите реальні джерела забезпечення в майбутньому бажаного рівня матеріального благополуччя (оберіть максимум три відповіді):	У %
1	Заробітна плата	53,9	Заробітна плата	71,1
2	Стипендія	35,5	Стипендія	2,6
3	Дивіденди з цінних паперів (акцій, облігацій)	1,3	Дивіденди з цінних паперів (акцій, облігацій)	15,8
4	Відсотки з грошових внесків	2,6	Відсотки з грошових внесків	19,7
5	Здача квартири (будинку) в оренду	2,6	Здача квартири (будинку) в оренду	21,1
6	Доходи від власного бізнесу	13,2	Доходи від власного бізнесу	72,4
7	Соціальна допомога	9,2	Соціальна допомога	1,3
8	Допомога інших людей (родичів, знайомих)	64,5	Допомога інших людей (родичів, знайомих)	5,3
9	Приватна практика	18,4	Приватна практика	34,2
10	Тимчасові підробітки	32,9	Тимчасові підробітки	10,5
11	Відкладені раніше кошти	1,3	Власний прибутковий бізнес	1,3
12	Допомога батьків	1,3	Допомога батьків	1,3

Соціально-економічні зміни, розбудова соціально-орієнтованої економіки поставили перед українським суспільством завдання сформувати ринкову економічну культуру студентської молоді, яка б сприя-

ла здійсненню ефективної економічної діяльності й уможлиблювала б оцінювання цієї діяльності з позиції не лише економічної доцільності, але й соціальної спрямованості та моральної цінності.

Сучасні події в нашій країні підносять роль прагматичних досягнень зростаючої особистості та одночасно нівелюють роль її морально-духовних потенціалів. Це сприяє розвитку індиферентного ставлення молодих людей до дотримання етичних норм і принципів, вироблених людством. При цьому помітною стає деформація системи цінностей молоді особистості, активізуються егоїстичні прагнення в ієрархії цінностей, спостерігається нерозвиненість моральних почуттів, відсутність патернів поведінки, пов'язаних з моральним вибором. Усе це призводить до бездуховності та росту делінквентних форм поведінки серед частини молодого покоління.

Важливість моралі як потужного інструменту досягнення людиною успіху, зокрема й в економічній сфері, підкреслює Даріо Салас Соммер, видатний чилійський філософ та письменник, прихильник відродження духовності та моральності в сучасних умовах. Він зазначає, що людина постійно зіштовхується з ситуаціями, коли вона має зробити правильний вибір з точки зору моралі, але не може, так як у неї немає ясного уявлення про те, що насправді є правильним. Коли межі моралі стираються, то правила поведінки стають хиткими, непостійними і є предметом маніпуляцій.

Зазначимо, що погляд на етичну регуляцію економічної активності особистості як на вторинну зберігався до середини ХХ ст., що частково було обумовлено домінуванням теорії «економічної людини». Сьогодні у відповідності з теоретичними моделями моральної регуляції економічної активності етика визнається однією із найважливіших детермінант. Первісна економічна мета – задоволення потреб – декларується як моральна, етична такою ж мірою, як і економічно вигідна, адже «жорсткий контроль над бізнесом в умовах гострої конкурентної боротьби призводить до того, що порушення моральних норм стає економічно недоцільним» [54].

Тому особливу увагу психологи приділяють дослідженню моральності особистості як значущого чинника її соціального становлення та економічного самовизначення. Останнє ми розуміємо як поетапний процес залучення особистості в економічну сферу суспільного життя, досягнення відносно рівноважного стану в соціально-стратифікаційній

структурі суспільства, як процес усвідомлення, осмислення і реалізації особистістю своєї позиції в просторі економічних відносин на основі уявлень про себе як активного суб`єкта економіки, ставлення до себе у цьому статусі. У результаті цього в особистості формується власна стратегія усвідомленої економічної поведінки, в процесі якої вона реалізує свої економічні інтереси, задовольняє свої потреби з орієнтацією на моральні настановлення та цінності, вироблені в суспільстві [73; 99].

Характерною рисою морального розвитку молодих людей віку пізньої юності – ранньої дорослості є посилення свідомих мотивів поведінки, орієнтація на егоцентричні чи на соціоцентричні мотиви в процесі економічного самозабезпечення. Помітно укріплюються ті якості, яких не вистачало повною мірою у старших класах загальноосвітньої школи – цілеспрямованість, рішучість, настирливість, самостійність, ініціатива, уміння володіти собою. Підвищується інтерес до моральних проблем (мети, справедливості, образу життя, обов`язку, любові, вірності тощо). Разом з тим спеціалісти в області вікової психології відмічають, що в цьому віці здатність людини до свідомої регуляції своєї поведінки розвинута ще не повною мірою. Нерідко має місце немотивований ризик, невміння передбачити наслідки своїх вчинків, в основі яких можуть бути не завжди гідні мотиви. Це вік безкорисних жертв, повної самовіддачі та водночас і негативних проявів. Більш посиленою є увага до цінностей матеріального благополуччя, зважаючи на зростання економічних кризових явищ. Трансформація суспільного життя вивела на перші місця цінності особистісного рівня, які забезпечують власні потреби, комфортне існування. Проблеми мікрорівня, сприйняття навколишнього світу крізь призму особистих інтересів посідають головну роль у життєвому світі молодих людей. За багатьма дослідженнями, насамперед їх турбує сім`я, власне здоров`я, кар`єра, матеріальні блага, житлові умови, освіта. Це важлива тенденція, що характеризує зміни ціннісних орієнтацій молоді – відверта перевага індивідуалізму, акцент на особистісно-сімейних інтересах.

Для дослідження характеру орієнтації на егоцентричні чи соціоцентричні мотиви в процесі економічного самозабезпечення респондентам запропонували зробити вибір між двома дихотомічними судженнями. Результати вибору наведені в таблиці 3.16.

Таблиця 3.16

Результати орієнтації студентської молоді на егоцентричні (ЕЦ) чи соціоцентричні (СЦ) мотиви в процесі економічного самозабезпечення

	Судження А		Судження Б	
1	Передусім мають бути враховані мої інтереси, а вже потім – інтереси інших людей, суспільні (ЕЦ)	55,0%	Треба завжди захищати інтереси моїх друзів, навіть якщо це обмежує інтереси сторонніх людей (СЦ)	45,0%
2	Я прагну підтримувати тих людей, котрі мені корисні (ЕЦ)	65,0%	Не варто турбуватися про тих людей, котрі не входять в коло мого близького оточення (СЦ)	35,5%
3	Якщо не потурбуєшся сам про себе, то ніхто не потурбується про тебе (ЕЦ)	64,0%	Треба завжди турбуватися про благо суспільства, мого оточення, колективу (СЦ)	36,0%
4	Іноді заради досягнення бажаного можна знехтувати інтересами інших людей (ЕЦ)	67,0%	Своїм людям треба допомагати в будь-якій ситуації (СЦ)	33,0%

Соціоцентрична орієнтація вважає врахування своїх і чужих інтересів найважливішими, вона формується на пріоритеті суспільних цінностей над приватними, корисливими інтересами, фокусується на тих мотивах і патернах поведінки, що обумовлені процесами економічної соціалізації. Система таких ціннісних орієнтацій не є сталою протягом усього життєвого циклу людини. За певних обставин, змін у суспільному житті вона теж зазнає змін.

Оцінюючи природу суб'єкта підприємницької діяльності, такий дихотомічний поділ орієнтацій на егоцентричні та соціоцентричні М. Грановеттер, автор теорії соціальної вкоріненості (*embeddedness*), називає теоретичними крайнощами, недосоціалізованими і пересосоціалізованими поглядами, однак він дає можливість зрозуміти пріоритетність мотивацій людини у процесах і станах економічного самовизначення [38].

Як видно з таблиці 3.4, на сучасному етапі студентського життя у молоді переважає егоцентрична орієнтація в економічному самовизначенні, оскільки за кількісними показниками більшість опитаних надала перевагу твердженням А (55,0–67,0%). Це, очевидно, може бути викликано прагненням молоді орієнтуватися в матеріальному самозабезпечення на власні сили («якщо не потурбуєшся сам про себе, то ніхто не потурбується про тебе» – 64,0%), навіть якщо для цього «заради досягнення бажаного доведеться знехтувати інтересами інших людей» – 67,0%.

Одне із запитань анкети мало на меті виявити уявлення респондентів **про роль морального підґрунтя вчинків людей в процесі їх економічного самовизначення**. Для цього студентам пропонували зазначити 3–5 якостей людини, які спонукають її здійснювати і підтримувати неетичні дії, вчинки в економічній сфері.

Якісно-кількісний контент-аналіз відповідей респондентів показав, що вони виокремили 81 якість (кожна з яких повторювалася у відповідях 5 і більше разів). Зокрема, це: відсутність моральних принципів, жага наживи, бажання швидко стати багатим, жадібність, нездоровий егоїзм, зажерливість, хтивість, схильність до афер, шахрайства, відсутність совісті, хитрість тощо. Найбільш частотними з них виявилися: жадібність (42, що є 51,9% від усього масиву відповідей), нездоровий егоїзм (33–40,7%), жага наживи, бажання швидко і легко збагатитися (19–23,5%), відсутність моральних принципів, аморальність (15–18,5%), невихованість (15–18,5%), малозабезпеченість, бідність сім'ї (12–14,8%).

Умовно усі виділені студентами якості та зазначені афективні переживання можна скомпонувати в декілька груп:

1. *Якості, які передбачають ознаку аморальності* (усього виділено понад 30 якостей). Найбільш часто у відповідях є: жадібність (42 рази), нездоровий егоїзм (33 рази), бажання швидко і легко стати багатим (19 разів), аморальність (15 разів), прагнення та жадоба влади (6 разів), прагнення до мети за будь-яку ціну (5 разів), лицемірство (6 разів), а також прагнення до наживи, пихатість, зажерливість, відсутність моральних принципів, хабарництво, схильність до афер, схильність до шахрайства, бажання збагатитися за рахунок інших людей, хитрість, підступність, пихатість, цинізм, хтивість, нечесна конкурентна боротьба, розбещеність, захланність, нахабство, агресивність та злість, продажність, брехливість, корисливість, авантюризм, зухвальство та ін..

2. *Якості моральної самосвідомості* (усього 12 якостей): найбільш часто відмічені: самовпевненість (11 разів), невпевненість в собі (4 рази), а також непорядність, відсутність совісті, нечесність, підлість, поблажливість до себе, самозакоханість, нездорові амбіції, відчуття власної нікчемності, слабкість сили волі, закомплексованість.

3. *Особистісні якості, які сприяють вигоді* (усього 4 якості): корисливість (прагнення власної вигоди, наживи, зажерливість, грошолюбність, шкурність), власна вигода (отримання користі, зиску, прибутку

в будь-яких економічних діях), меркантильність (дріб'язковість, ощадливість, корисливість для себе), страх перед майбутнім.

4. *Якості браку освіченості* (усього 7 якостей): неосвіченість, необізнаність в економічних питаннях (6 разів), фінансова неграмотність (6 разів), невміння аналізувати економічні проблеми (5 разів), невміння зберігати і витратити гроші, нерозсудливість, нерозумність при прийнятті економічних рішень (4 рази).

5. *Якості, пов'язані з браком соціалізованості* (усього 8 якостей): невихованість (15 разів), «так роблять всі» (5 разів), наслідування поведінки батьків (4 рази), відсутність планів та цілей в житті (4 рази), байдужість до думки інших (3 рази), а також неповага до інших, співчуття до жертв обману (3 рази), соціальна незрілість (2 рази).

6. *Афективні переживання процесу самовизначення, пов'язані із соціальним статусом* (усього 10 якостей): страх бути біднішим за оточення (5 разів), страх малозабезпеченості (8 разів), страх фінансової нестабільності сім'ї (4 рази), любов до грошей (7 разів), а також кримінальні зв'язки, корупційність, владність як здатність і схильність нав'язувати свою волю іншим, підкорювати їх собі, бажання отримати адреналін, переживання залежності від інших.

7. *Афективні переживання процесу самовизначення, пов'язані з соціально-економічними процесами в суспільстві* (усього 6 якостей): неспроможність досягти мети законним чином (7 разів), неспроможність досягти мети моральними засобами (6 разів), відчуття безкарності (2 рази), відчай (4 рази), безпорадність (3 рази), психічний розлад (3 рази).

Підсумовуючи отриману інформацію щодо уявлень про етичні якості людей, які спонукають їх здійснювати і підтримувати неетичні дії, вчинки в економічній сфері, можна відмітити, що студентська молодь добре усвідомлює і розуміє значущість і роль морального підґрунтя в процесі економічного самовизначення. Особливий акцент опитані зробили на якостях, які передбачають ознаку аморальності і спонукають людей до неетичних дій та вчинків в економічній сфері: жадібність, відсутність моральних принципів, жага наживи, бажання швидко стати багатим, нездоровий егоїзм, зажерливість, хтивість, схильність до афер, шахрайства, відсутність совісті, хитрість. Відсутність моральних орієнтирів в економічній діяльності і поведінці людини як суб'єкта економічних відносин може поглиблювати і без того

складну соціально-економічну ситуацію в суспільстві, породжувати конфлікти між людьми.

Морально-психологічні компоненти економічного самовизначення (оцінки, відносини, уявлення, мотиви) детермінують економічну активність особистості як безпосередньо – обмежують вибір допустимих їй форм (через оцінки етичності чи неетичності тих чи інших способів економічного самозабезпечення, ділової поведінки тощо), так і опосередковано – впливають на рівень домагань та цілі економічної діяльності (через ставлення до економічних об'єктів та явищ: власності, грошам, багатству, бідності, рекламі, позикам тощо).

Характерною рисою морального розвитку студентської молоді у цьому віці є посилення свідомих мотивів поведінки. Підвищується інтерес до моральних проблем (мети, справедливості, образу життя, обов'язку, любові, вірності тощо). Разом з тим спеціалісти в області вікової психології відмічають, що в цьому віці здатність людини до свідомої регуляції своєї поведінки розвинута ще не повною мірою. Нерідко має місце немотивований ризик, невміння передбачити наслідки своїх вчинків, в основі яких можуть бути не завжди гідні мотиви. Це вік безкорисних жертв, повної самовіддачі та водночас і негативних проявів.

Разом з тим молоді притаманна характерна для такого віку переоцінка цінностей, їхні моральні погляди ще складаються і структуруються. В аналізі складних явищ навколишньої дійсності їм часто не вистачає гнучкості і життєвого досвіду старших поколінь. Саме тому відсутність достатнього досвіду, юнацький максималізм, велика емоційна збудженість роблять цей період у житті досить складним, проте саме він формує моральні позиції та ціннісні орієнтації особистості. Трансформація суспільного життя вивела на перші місця цінності особистісного рівня, які забезпечують власні потреби, комфортне існування.

Морально-психологічні компоненти економічного самовизначення особистості детермінують її економічну активність як безпосередньо (обмежуючи вибір допустимих норм поведінки – через оцінки етичності чи неетичності тих чи інших способів економічного самозабезпечення, ділової поведінки тощо), так і опосередковано – здійснюючи вплив на рівень домагань і цілі економічної діяльності (через ставлення до економічних об'єктів і явищ – власності, грошей, багат-

ства, бідності, безробіття, реклами, позик тощо). Цей вплив може бути як усвідомленим, так і неусвідомленим. Тобто, економічна активність суб'єкта, її результати, умови визначають морально-психологічну складову економічного самовизначення особистості.

Сьогодні очевидно, що для формування морального імунітету до негативних проявів в економічній діяльності, економічній культурі особистості як культурі ринкових взаємин недостатньо домінуючої теоретичної та вузькоспеціалізованої професійної підготовки молоді. Підвищення економічної культури студентської молоді потребує ефективного комплексного підходу. За умов ринкових відносин від закладів вищої освіти вимагають швидкого реагування на зміни в суспільному житті, тому основною вимогою до випускників є здатність швидко адаптуватися до нових ринкових реалій.

Самовизначаючись в економічному середовищі, суб'єкт наділяє матеріальні ресурси тими смислами і символічними значеннями, які характерні його найбільш значущим потребам, інтересам, цінностям, ідеалам тощо, що розмірні з реальними можливостями їх досягнення. Ці значення можуть змінюватися на різних етапах життя в різних умовах. Ключову роль в приписуванні матеріальним ресурсам певних значень відіграють ціннісні орієнтації особистості та моральні чинники. Вони, за визначенням Н. А. Журавльової (2004), є одним із основних змістових елементів економічного самовизначення, тому за особливостями їх структури та динаміки можна робити висновки про спрямованість розвитку суб'єкта та його самовизначення в економічному просторі.

Соціально-економічні зміни, розбудова соціально-орієнтованої економіки поставили перед українським суспільством завдання сформувати таку ринкову економічну культуру молоді, яка б сприяла здійсненню ефективної економічної діяльності й уможливила б оцінювання цієї діяльності з позиції не лише економічної доцільності, але й соціальної спрямованості та моральної цінності. Увага до моральної складової економічної культури і активності особистості пов'язана також і з тим, що спільні інтеграційні процеси у всьому світі обумовили більш тісну безпосередню взаємодію людей з різних культур з різним світоглядом, ментальністю, етичними цінностями і нормами. Громадська думка останнім часом стала надавати все більше уваги і значення моральності економічних суб'єктів у зв'язку з тим, що все більше

зростає вплив крупних виробників, фінансових інститутів і торговельних компаній на добробут, безпеку і здоров'я великих груп людей, і, особливо, студентської молоді.

Важливим аспектом процесу економічної соціалізації індивіда є моральнісний. Оскільки саме норми суспільної моралі задають стрижневий вектор формування соціальних якостей особистості, яких очікує і потребує ринкова економіка.

Соціально-економічні ринкові перетворення, які відбуваються в нашій країні, висувають низку вимог до суб'єктів цих процесів, зокрема, низку вимоги морального плану. Адже в будь-яких відносинах між людьми (політичних, економічних, релігійних, етнічних тощо) завжди наявний моральний феномен, тому що мораль характеризує людину з точки зору її здатності жити серед людей.

Правила цивілізованого ринку діють лише тоді, коли суб'єкти економічної, фінансової діяльності дотримуються моральних орієнтирів. Відсутність цих орієнтирів або нехтування ними ускладнює (може ускладнювати) складну соціальну ситуацію в суспільстві, породжує (може породжувати) конфлікти між людьми.

Індикаторами *моральнісної позиції економічного самовизначення особистості* є: уявлення про моральні регулятори в економічній сфері; моральнісна оцінка сучасних економічних явищ та суб'єктів; ставлення до дотримання моральних норм в ділових, міжособистісних взаєминах; ставлення до грошей, різних способів економічного самозабезпечення (фінансові піраміди, багаторівневий маркетинг, шлюб за розрахунком, неетична реклама, виробництво і торгівля продуктами, шкідливими для екології та людей тощо); економічна ідентичність особистості, її суб'єктивний економічний статус.

Подальше наше дослідження ми спрямували на отримання оцінки респондентами *основних причин*, які підштовхують молодих людей до протиправних, аморальних дій в процесі економічного самозабезпечення (табл. 3.17).

Як засвідчують дані таблиці 3.17, респонденти вважають, що основними причинами, що підштовхують молодих людей до протиправних, аморальних дій в економічній сфері, є такі: переважна більшість виділяє «можливість отримання легкої здобичі, легких грошей» (75,0%); а також «безкарність правопорушень в економічній сфері» (34,2%); «низький рівень доходів у сім'ї» (36,8%). «Недієвість мораль-

ної перестороги всередині себе», «правова необізнаність» в оцінці студентства не є тими дієвими чинниками, які мали би запобігти аморальним діям, вчинкам людини в економічній сфері (їх зазначили усього 22,4% та 19,7% респондентів). Мабуть, цьому сприяють численні факти безкарності порушень в економічній сфері, різке погіршення економічного стану в країні, втрата сталих джерел доходів багатьма сім'ями, відсутність ефективних механізмів забезпечення законності, правопорядку, боротьби із протиправною економічною діяльністю, тенденції моральної та духовної деградації в суспільстві, недостатній моральний осуд фактів аморальних дій з боку громадянського суспільства. Кредо, що «гроші вирішують все» підтримує чверть опитуваних.

Таблиця 3.17

Оцінка основних причин, які підштовхують молодих людей до протиправних, аморальних дій в процесі економічного самозабезпечення (%)

	<i>Причини (оберіть максимум три відповіді)</i>	<i>Кількість відповідей (%)</i>
1	Правова необізнаність	19,7
2	Безкарність правопорушень в економічній сфері	34,2
3	Можливість отримання легких грошей, швидко збагатитися	75,0
4	Низький рівень доходів у сім'ї	36,8
5	Недієвість моральної перестороги всередині себе	22,4
6	Бажання жити як «золота молодь»	22,4
7	Страх перед бідністю	22,4
8	Кредо, що «гроші вирішують все»	25,0
9	Пропаганда успіху і самореалізації	1,3
10	Неможливість законним способом заробити гроші	22,4

Досліджуючи значущість морального чинника в економічному самозабезпеченні, одне із до питань анкети мало на меті дослідити ставлення студентства до неетичних способів матеріального самозабезпечення; для цього було використано опитувальник А. Б. Купрейченко (2010). За ним виявлено такі результати (табл. 3.18).

Таблиця 3.18

**Ставлення до неетичних способів матеріального самозабезпечення
(у % від загального числа)**

Спосіб матеріального самозабезпечення	<i>Цілком етичний спосіб</i>	<i>Для мене неприйнятно, тому що аморально</i>	<i>Допустимо для мене лише в критичній ситуації</i>	<i>Допустимо, якщо моя роль в цій справі цілком законна та моральна</i>
Розважальний бізнес, що експлуатує сексуальність	5,2	65,8	5,2	23,8
Фінансові піраміди	7,9	53,9	17,1	21,1
Шлюб за розрахунком	10,5	55,3	17,1	17,1
Ворожіння, магія	6,6	78,9	3,9	10,6
Екстрасенси	5,2	78,9	3,9	12,0
Діяльність в релігійних сектах	5,2	85,5	0,1	9,2
Виробництво і торгівля шкідливих для екології та людей продуктами	3,9	76,3	13,2	6,6
Неетична реклама	5,2	67,2	7,9	19,7

Аналізуючи отримані дані, можна констатувати, що студенти найбільш поширені в суспільстві неетичні способи матеріального самозабезпечення суб'єкта оцінюють як «неприйнятні, тому що аморальні» (53,9–85,5%).

Однак за окремими способами матеріального самозабезпечення оцінки їх неетичності для певної частини респондентів не є однозначно неприйнятними. Так, оцінюючи духовне спустошення для особистості *розважального бізнесу, що експлуатує сексуальність* (видовищні заходи, обіг продукції сексуального та порнографічного характеру, клуби за сексуальною ознакою тощо), 65,8% респондентів оцінюють його як «неприйнятний спосіб матеріального самозабезпечення з мотивів аморальності». Однак майже чверть студентів (23,8%) вважає цей розважальний бізнес цілком допустимим способом економічного самозабезпечення за умови, що «моя роль в цій справі є цілком законною та моральною». 5,2% опитаних вважають його цілком етичним способом або ж допускають його використання лише в критичній ситуації.

Розважальний бізнес – один із наймасштабніших на нашій планеті. Кожен підприємець мріє знайти такий бізнес, який би не вимагав наявності спеціальних знань, щоб не було потреби вирішувати проблеми з постачальниками, заборгованостями тощо. Саме таким вимогам відповідає розважальний бізнес, що експлуатує сексуальність людини. Його індустрія теж може стати одним із способів матеріального забезпечення. Експерти зауважують, що з початком пандемії значно зріс ризик потрапити у тенета торгівців людьми, адже багато громадян, молодих людей, що мали тимчасові підробітки, їх втратили і ладні погоджуватися на будь-які сумнівні пропозиції. Очевидно, що частина опитаних студентів ще не до кінця усвідомлює, що за розважальним сексуальним бізнесом завжди криється один і той же злочин – торгівля людьми, що цей бізнес руйнує особисте життя людини, її майбутнє, сімейні взаємини.

Більше половини студентів оцінюють небезпеку *фінансових пірамід* як одного з можливих способів економічного самозабезпечення, вважаючи їх неприйнятними з точки зору аморальності (53,9%). Водночас п'ята частина опитаних (21,1%) вважає ці піраміди допустимим способом економічного самозабезпечення за умови, якщо «моя роль в цій справі є цілком законною та моральною». 17% допускають використання цього способу лише в критичній ситуації, а майже 8% вважають їх цілком етичними.

Зараз кількість таких пірамід величезна, особливо в мережі Інтернет, активними користувачами є студентська молодь, і не менш великою є небезпека фінансового розорення, яку піраміди уособлюють. Учасниками фінансових пірамід, пропозиції про вступ до яких приходять на поштову скриньку, в соціальні мережі практично щодня, часто стає молодь, до того ж із вищою освітою, подекуди навіть економічною; усі вони свідомо йдуть на ризик, не усвідомлюючи при цьому як неетичність цієї системи, так і неодмінні фінансові втрати.

На території України останнім часом особливо популярні чинні проекти фінансових пірамід «B2B Jewerly», «Меркурій», «МММ Глобал». є фірми, які працюють винятково з пенсіонерами й студентами. Так, організаторам фінансової піраміди «B2B Jewerly» (2020 р.) потрібен був механізм, який би дозволяв приймати безготівкові платежі. Для цього О. Гонтою був заснований благодійний фонд «Зимородок», на рахунок якого надходили кошти від вкладників за

сертифікати, золото та срібло. Засновники фонду переказували ці кошти на власні рахунки і купували земельні ділянки та автомобілі. З отриманих фондом 80 млн. грн. на благодійність пішло лише 3 млн. грн. Після арешту активів «Зимородка» організатори знайшли інший спосіб залучення безготівкових коштів. Вони зареєстрували 43 ФОПи, через кожного з них проводили річний дозволений на той час максимум – 5 млн. грн. ФОПами були вінницькі студенти. Реєстрація відбулася в гуртожитку, після якої у студентів відібрали ключі й паролі від клієнт-банку. За реєстрацію кожен із них отримав по 1 тис. грн., зараз дехто з них за це шахрайство має 12 тис. грн. податкового боргу. Жертвами бізнесових шахраїв часто молоді люди, яким хочеться мати гідні статки для забезпечення своїх різноманітних потреб. Вони не дають собі звіту, що фінансова піраміда експлуатує одну з головних людських вад – жадібність, прагнення до швидкого збагачення, до «халяви».

По-різному респонденти сприймають *шлюб з розрахунку* як спосіб матеріального самозабезпечення. Це є одним із найдавніших видів шлюбу, який сьогодні став доволі буденним явищем. Очевидно, для молодих людей одруження з матеріально забезпеченою особою може стати тим каналом, який дасть змогу покращити не лише своє матеріальне становище, а й дати основу для підвищення свого статусу у суспільстві, для налагодження отримання «потрібних, вигідних зв'язків», можливість влаштуватися на престижну і високооплачувану роботу, або не працювати зовсім, зайняти певне соціальне становище. Багато хто прагне забезпечити безбідне існування не тільки собі, а й своїм потенційним дітям.

55,3% студентів вважають «шлюб з розрахунку» для себе неприйнятним як аморальний за своєю суттю. Водночас кожен десятий (10,5%) схильний вважати його цілком етичним способом матеріального самозабезпечення. А 17,1% допускають такий шлюб лише в критичній ситуації чи за умови законності та моральності. Можливо, в розрахунок йде психологічний та моральний аспекти (люди одружуються і виходять заміж через острах залишитися на самоті або через бажання мати дітей; намагаються знайти в партнерові певну підтримку, однострумність; відповідально підходять до вибору партнера).

Здебільшого етично негативно оцінюють респонденти діяльність різного роду «*віщунів майбутнього*» (астрологів, знахарів, ворожок,

хіромантів тощо) – 78,9% опитаних позначили цей спосіб матеріального самозабезпечення як морально неприйнятний. Водночас 6,6% визнають діяльність таких «віщунів» цілком етичною. 3,9% оцінюють їх діяльність як «допустиму лише в критичній ситуації», а 10,6% – як «допустиму, якщо моя роль в цій справі цілком законна та моральна». Все ж таки невелика частина респондентів недооцінює згубний вплив екстрасенсів, астрологів, знахарів, ворожок, хіромантів на фізичний, інтелектуальний та духовний стан людей, особливо неповнолітніх, що здійснює замах на їх культурні права, порушує законодавство України у сфері захисту суспільної моралі. Не повною мірою усвідомлюється також та обставина, що ця категорія «віщунів» має на меті перш за все власне збагачення та заволодіння коштами осіб, що звертаються до них, через сумнівні схеми виманювання грошей. Надання послуг з передрікання майбутнього здійснюється безконтрольно та на власний розсуд надавачів послуг, що призводить до масових зловживань у цій сфері, нанесення тяжких психічних травм, обману громадян.

Подібним чином респонденти оцінили *діяльність екстрасенсів* як один із способів матеріального самозабезпечення, 78,9% вважають її аморально неприйнятною. Сьогодні друковані та електронні ЗМІ, телебачення заповнили різноманітні комерційні програми, відеосюжети, де пропонують платні послуги сумнівного змісту, щодо передрікання майбутнього (долі), різноманітні телевікторини, конкурси, які надають послуги, зокрема через платні номери та СМС. Водночас 5,2% респондентів визнають діяльність екстрасенсів цілком етичним способом матеріального самозабезпечення. Це можна пояснити тим, що, враховуючи скрутність матеріального становища більшості населення країни, звернення до екстрасенсів дає людині хоч якусь моральну та психологічну підтримку і сподівання на краще в майбутньому. Лише невелика частина опитаних (3,9%) оцінюють діяльність екстрасенсів як «допустиму лише в критичній ситуації», а 12% – як «допустиму, якщо моя роль в цій справі цілком законна та моральна».

Ще одним способом матеріального самозабезпечення є *діяльність в релігійних сектах*. Однак цей спосіб може бути реалізований, якщо людина є одним із керівників секти чи її підрозділів. Якщо ж вона є звичайним членом секти, адептом, то її матеріальні статки стають джерелом прибутку і збагачення керівників. Діяльність секти, як і будь-якого громадського об'єднання, потребує значних фінансових

ресурсів. Нерідко секти стають прибутковим підприємствами. Усвідомлюючи комерційний характер такого способу матеріального самозабезпечення, лише незначна частина респондентів позначила його як цілком етичний (5,2%), основна частина визнала його як неприйнятний, тому що аморальний (85,5%). І досить незначна частина (0,1%) допускають його використання для себе лише в критичній ситуації, а 9,2% – «якщо моя роль в цій справі цілком законна та моральна».

Переважна більшість респондентів (76,3%) вважають *виробництво і торгівлю шкідливими для екології та людей продуктами* неприйнятним способом матеріального самозабезпечення з мотивів аморальності. 13,2% допускають його використання для себе лише в критичній ситуації, 6,6% – за умови законності та моральності своєї ролі в цій справі. І лише майже 4% вважають такий спосіб матеріального самозабезпечення цілком етичним.

Екологічна безпека продуктів харчування сьогодні – це глобальна проблема, оскільки зачіпає не лише здоров'я людини, але й впливає на всю економіку країни. Якість продуктів харчування позначається на рівні життя, соціальній активності людини, демографічному аспекті її існування. Статистика свідчить, що з усієї кількості шкідливих речовин, які надходять в організм людини, понад 80% в продуктах харчування і напоях. Однак гонитва виробників за наживою при виробництві продуктів харчування призвела до нехтування їх безпекою для людини і надала цій проблемі статусу моральності.

Ставлення до неетичної реклами. Сучасний світ сьогодні неможливо уявити без реклами, якою просякнуті всі сфери життя. У рекламному світі перетинаються соціальні, культурні, економічні, моральні, екологічні, політичні, правові та інші аспекти життєдіяльності людини. Водночас реклама є могутнім засобом впливу і маніпуляції людиною, оскільки здатна формувати і змінювати світогляд і поведінку людей, використовуючи найтонші особливості людської психіки, які впливають не на логічному рівні, не на розум, а на емоції та підсвідомість людини. Порушенням закону є неправдива і прихована реклама, яка навмисне вводить споживача в оману. Багато громадян нашої країни встигли постраждати від недобросовісної і свідомо помилкової реклами. Так, за даними слідства, втрата великих грошових сум у зв'язку з крахом фінансової піраміди МММ коштували життя 52 вкладникам. Це приклад завідомо неправдивої реклами. Неетична реклама

(з натяками на інтимну сферу людини, де жінок вважають за шматок м'яса, а чоловіків – за шалених звірів, «готових накинутися на свіжину», із закликами до участі в фінансових пірамідах тощо) – явище доволі поширене. Усвідомлюючи це, 67,2% респондентів вважають її неприйнятною як таку, що є аморальною. Водночас майже кожен п'ятий (19,7%) допускає її використання за умови, «якщо моя роль в цій справі цілком законна та моральна». Майже 8% – допускають використання неетичної реклами для матеріального самозабезпечення лише в критичній ситуації, і лише 5,2% вважають її цілком етичним способом.

Утвердження та тотальне домінування масової культури формує з допомогою неетичної реклами базовий тип особистості – споживача, який свою самодіяльність здійснює лише на основі рекламних настановлень, що може призвести до витіснення етичної компоненти з його свідомості.

Отже, проблема економічного самовизначення студентської молоді є актуальною у соціально-психологічній науці, оскільки сучасні соціально-економічні та політичні умови вимагають від особистості життєвої активності, здатності до самоствердження та саморозвитку, вміння використовувати свої можливості та здібності в різних ситуаціях життєдіяльності. Дослідження встановило, що особливостями економічного самовизначення в пізній юності – ранній дорослості (в студентські роки) є факт поляризації в оцінці свого рівня матеріального добробуту сьогодні (39,5% опитаних теперішній рівень матеріального добробуту не влаштовує, і майже такий самий відсоток – 40,8% влаштовує); студентство менше сподівається на державу, її допомогу і більше розраховує батьків, себе чи своє найближче оточення, у нього зовнішні джерела матеріального самозабезпечення переважають над власними. В оцінці свого матеріального добробуту воно відносить себе ближче до середнього класу, ніж до переважаючого низькодохідного.

Досягнення бажаного рівня матеріального добробуту студентська молодь розглядає як розширення соціального спектру своїх можливостей, розвиваючи здібності, наповнюючи своє життя позитивним змістом, як наявність свободи вибору, впевненість в собі і майбутньому, здатність досягти більш високого рівня життя, можливості перейти до задоволення потреб вищого порядку, творчості, забезпечити не

лише себе, а й добробут своїх рідних/близьких/знайомих тощо. Усе це дасть змогу підвищити свою соціальну активність і стати успішним у досягненні поставлених цілей, реалізувати прагнення до саморозвитку.

Переживання факту нестачі матеріальних ресурсів болісно позначається на самопочутті молодих людей. Панівним є афективний компонент переживань – поява негативних емоцій (від найслабкіших – дискомфорт, невпевненість до найсильніших – стрес, відчай, депресія тощо). Водночас ситуація нестачі матеріальних ресурсів стимулює появу мотивації, прагнення діяти в пошуку шляхів і можливостей для вирішення цієї проблеми (когнітивний компонент переживань), спробу контролювати витрати, правильно та раціонально оцінювати ситуацію та розпоряджатися своїми матеріальними ресурсами (когнітивний компонент переживань).

Вирішення питання економічного забезпечення переважна більшість студентів пов'язує із особистісними якостями людини – її зусиллями, наявністю у неї необхідних якостей, здібностей і професійних навичок, третина опитаних – з тим, якими будуть обставини, п'ята частина – з наявністю потрібних зв'язків, підтримкою впливових осіб, освіченістю людини.

У сьогоднішньому економічному самозабезпеченні студентської молоді переважають зовнішні джерела матеріального забезпечення (допомога інших людей) і частково заробітна плата (для студентів, які працюють), у майбутньому – внутрішні (заробітна плата, доходи від власного бізнесу).

Зважаючи на пандемію COVID-19, локдауни, молоді люди по-різному оцінюють рівень свого матеріального забезпечення. До пандемії *оптимістичне сприйняття* цього рівня відмітили 29,3% респондентів, в умовах пандемії – оптимістичність знизилася до 10,7%, а очікування в майбутньому, по закінченню економічних негараздів, викликаних пандемією, зросло до 58,7%.

На сучасному етапі студентського життя у молоді переважає егоцентрична орієнтація в економічному самовизначенні (прагнення молоді орієнтуватися в матеріальному самозабезпеченні на власні сили), ніж соціоцентрична.

Студентська молодь добре усвідомлює і розуміє значущість і роль морального підґрунтя в процесі економічного самовизначення. Вона

зазначає, що переважаючими етичними якостями людей, які спонукають їх здійснювати і підтримувати неетичні дії, вчинки в економічній сфері, є: жадібність, відсутність моральних принципів, жага наживи, бажання швидко стати багатим, нездоровий егоїзм, зажерливість, хтивість, схильність до афер, шахрайства, відсутність совісті, хитрість.

Основними причинами, що підштовхують молодих людей до протиправних, аморальних дій в економічній сфері, на думку опитаних, є: можливість отримання легкої здобичі, легких грошей, безкарність правопорушень в економічній сфері, низький рівень доходів у сім'ї. Водночас недієвість моральної перестороги всередині себе, правова необізнаність в оцінці студентства не є тими дієвими чинниками, які мали би запобігти аморальним діям, вчинкам людини в економічній сфері.

Оцінюючи різні неетичні способи матеріального самозабезпечення (*розважальний бізнес, що експлуатує сексуальність, фінансові піраміди шлюб за розрахунком, воровжіння, магія, екстрасенси, діяльність в релігійних сектах, виробництво і торгівля шкідливими для екології і людей продуктами, неетична реклама – в межах від 53,9% до 85,5%*) як неприйнятні з мотивів аморальності, водночас студенти недооцінюють небезпеку з точки зору моралі неетичної реклами, шлюб з розрахунку, розважального бізнесу, що експлуатує сексуальність, діяльність фінансових пірамід.

3.4. Особливості економічного самовизначення студентів, що працюють

Реалії сьогодення та соціально-економічні відносини в суспільстві не могли не вплинути на процес формування ставлення студентської молоді до економічних явищ та їх самовизначення в системі економічних відносин. Самовизначення особистості – складна наукова проблема, що має як мінімум, психологічний, педагогічний, соціологічний, моральний і філософський аспект. Різні системи економічних цінностей суспільства сприяють економічній соціалізації індивіда, наштовхують на досить глибокі роздуми щодо самовизначення та стимулюють його особистісні властивості. Система економічних

цінностей суспільства визначається його історією, ідеологією, способом життя людей, рівнем їх економічних взаємин й особливо рівнем розвитку, освіченості та активності молоді.

Сучасна техногенна цивілізація дала людству значну кількість досягнень. Науково-технічний прогрес та економічне зростання зумовили нову якість життя, забезпечили зростання рівня споживання, нові сфери обслуговування та споживчих послуг, а тому і нові потреби населення, зокрема молоді. З кожним роком із розширенням можливостей потреби молоді змінюються у напрямку здороження та покращення. Сьогодні студентська молодь прагне до розширення кругозору за межами країни проживання, подорожей, проведення навчання дистанційно та у різних країнах світу. Досить значна кількість студентів одночасно вступає на декілька факультетів за різними спеціальностями та у різні ВНЗ, у різні країни світу, одночасно здобуваючи декілька професій, навіть не пов'язаних між собою. Тому досить актуальним постає питання більш детального вивчення економічного самовизначення студентської молоді, зокрема у сфері зайнятості.

Становлення професіонала та пов'язане з цим професійне самовизначення – це процес формування індивідуального стилю життя, реалізація особистістю творчого потенціалу, визначення власного місця у складній системі різноманітних відносин, вибіркова спрямованість на засвоєння соціального досвіду, свідома постановка цілей тощо. Тому природно, що у процесі професійного самовизначення в центрі перебуває особистість з її індивідуальними та психофізіологічними особливостями, здібностями, інтересами, професійними планами. Професійне самовизначення – це не тільки процес, а й певний період життя, який необхідно розглядати у контексті всієї біографії людини. «Студент» у перекладі з латинської означає «той, що сумлінно працює, бажає знання». За визначенням А. С. Власенко, «студентство – це особлива соціальна група, що формується з різних соціальних утворень суспільства і характеризується особливими умовами життя, праці, побуту, особливою суспільною поведінкою і психологією, для якої набуття знань і підготовка себе для майбутньої роботи у суспільному виробництві, науці і культурі є головним і здебільшого єдиним заняттям». У соціально-психологічному аспекті студентство, порівняно з іншими групами населення, відрізняється більш високим освітнім, культурним та пізнавальним рівнями. Водночас ця соціаль-

на спільнота характеризується високим рівнем соціальної активності з досить гармонійним поєднанням інтелектуальної.

Студентський вік, як і будь-яка інша стадія життєвого циклу людини, має свою неповторну специфіку. Ще К. Д. Ушинський вважав період від 16 до 22–23 років «найрішучішим», вказуючи на те, що саме тут визначається спрямованість у способі думок людини і в її характері. На думку Б. Г. Ананьєва, який зробив великий внесок у вивчення студентства, «перетворення мотивації, всієї системи ціннісних орієнтацій, з одного боку, інтенсивне формування спеціальних здібностей у зв'язку з професіоналізацією, з іншого, виділяють цей вік як центральний період формування характеру та інтелекту» [186].

Дослідженню проблем економічного самовизначення та економічної свідомості приділяли увагу зарубіжні вчені М. Вебер, Е. Дюркгейм, Дж. Катона, С. Московічі, А. Сміт, А. Журавльов, Н. Журавльова, А. Купрейченко та ін. Теоретико-методологічною основою дослідження є системний підхід (Є. А. Аркін, А. Л. Журавльов, Л. Б. Ельконін, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, В. В. Москаленко, К. К. Платонов, А. Рапопорт, та ін.), згідно з яким економічна соціалізація може розглядатись як складний, багаторівневий процес входження індивіда в економічну сферу суспільства, і, водночас, як складова більш загального процесу соціалізації особистості [59; 175; 188].

Активну позицію особистості в самовизначення підкреслював і О. М. Леонт'єв, стверджуючи, що на кожному повороті життєвого шляху людині необхідно від чогось звільнитися, щось стверджувати в собі, і все це потрібно робити, а не тільки піддаватися впливам середовища. В його розумінні самовизначення – це глибоке індивідуальне заломлення норм і цінностей навколишньої дійсності, основним наслідком якого є вибіркоче ставлення до світу, вибір тих видів діяльностей, які особистість робить своїми та які приносять для неї відповідні блага, зокрема економічні. [107; 142].

Становленню загально-психологічних уявлень про професійний розвиток особистості загалом, у процесі професійного самовизначення, під час навчання у закладі вищої освіти приділяли значну увагу, зокрема Ж. Вірна, Є. Головаха, Л. Карамушка, О. Лактіонов, В. Сич, О. Савчук, В. Хащенко, Н. Хащенко, Л. Хитрош, Т. Щербакова та ін. [83; 175; 211; 213; 222]. Їх дослідження мають велике значення для теорії і практики вивчення професійного спрямування студентської

молоді і зокрема їх економічного самовизначення. Розроблені підходи до дослідження психології економічного суб'єкта, виявлені закономірності його формування та розвитку дозволяють визначити психологічні взаємозв'язки, що необхідні під час формування майбутнього фахівця певної сфери діяльності та аналізу економічного самовизначення студентської молоді.

Фактори психологічного характеру, що впливають на процес професійного самовизначення, вивчалися багатьма авторами. На думку М. Тітми [196], це: потреби, інтереси, якості індивіда. Дослідженню проблем економічного самовизначення та економічної свідомості приділяли увагу зарубіжні вчені М. Вебер, Е. Дюркгейм, Дж. Катона, С. Московічі, А. Сміт, А. Журавльов, Н. Журавльова, А. Купрейченко та ін. Перші дослідження в галузі вітчизняної економічної психології та економічної соціалізації, розвитку монетарної культури належать таким вченим, як Г. Авер'янова, О. Винославська С. Максименко, В. Москаленко, Л. Карамушка, Н. Дембицька, І. Зубіашвілі, О. Лавренко, Т. Мельничук [52; 188] та ін.

У наших дослідженнях неодноразово наголошувалось, що самовизначення студентської молоді є найважливішою складовою процесу її успішної соціалізації, яке диктується вимогами сучасної суспільної практики, необхідністю проявів усе вищих рівнів культури економічних взаємодій. Тому економічне самовизначення правомірно розглядати як найважливіший психологічний чинник успішної професіоналізації молоді людини [52; 61].

Проблема самовизначення, і кожного додаткового слововживання до нього, відображає різні явища і потребує наукового тлумачення. Особливої уваги заслуговує дослідження саме економічного самовизначення студентської молоді у сфері зайнятості. Однак наявний в сучасній психологічній літературі матеріал з вивчення економічної свідомості, економічної культури особистості не відображає достатньою мірою соціально-психологічні проблеми формування економічного самовизначення студентської молоді, що працює.

У дослідженнях А. Маркової [115, с. 86–103] та інших дослідників було доведено вплив ціннісно-мотиваційної сфери на процес професійного самовизначення. Зокрема, П. Шавір виокремлює два ключових особистісних чинників, що визначають професійне самовизначення і належать до мотиваційної сфери: потреба в професійному самовизначенні і потреба в набутті сенсу життя [215; 216].

Кожна людина здійснює у своєму житті різні види самовизначення: особистісне (визначає себе як особистість), сімейне (визначає себе як член сім'ї), напряму підготовки (бакалавр, магістр визначає себе як професіонала) тощо. Оскільки всі ці різновиди перебувають в тісному взаємозв'язку, а на вищих рівнях свого прояву мають дуже багато спільного, і навіть ніби проникають один в одного, необхідно, хоча б умовно, їх розмежувати. Але перш за все зазначимо те, що їх об'єднує.

На думку М. Р. Гінзбурга, самовизначення як особистісне, так і будь-яке інше, суттєвим чином детерміновано потребами суспільства, але також зумовлено внутрішньою логікою психічного розвитку особи і пов'язано з потребою в самореалізації та відповідною соціалізацією, яка загострюється в юнацький період, особливо це є актуальним у роки студентства. Студентам, окрім отримання нових знань потрібно думати про економічну стабільність, про соціалізацію у новому для них середовищі, про вибір та пошук певної роботи, відповідно професії, що може забезпечити певну стабільність. Тобто молодь має в період студентства самовизначитись: професійно, економічно, сімейно, соціально тощо [32].

Проведений різними науковцями аналіз чинників професійного самовизначення студентів дозволив визначити соціально-психологічну обумовленість цього процесу, що передбачає його показники і систему внутрішніх (психологічних) і зовнішніх (соціальних) умов, які їх артикулюють. До них належать: особливості процесу вибору професії (час початку процесу професійного самовизначення, джерела отримання інформації про обрану професію, впевненість/невпевненість в правильності її вибору); уявлення про обрану професію (її затребуваність в сьогоденні і майбутньому; динаміку престижності; інформованість про місце роботи; образ професіонала в професії, особистісні якості, якими він має володіти, а також оцінка рівня відповідності обраному фаху); професійні наміри і плани (В. Водзинська, І. Кон, Г. Хмара, Т. Щербакова та ін. [28; 91; 222]).

Швейцарський психолог, засновник аналітичної психології Карл Юнг вважав, що перехід на кожен нову визначену стадію життя пов'язаний зі здійсненням вибору, самовизначенням особистості в нових умовах життя, що вимагає перебудови її свідомості та самосвідомості. Найбільш інтенсивно самовизначення особистості здійснюється

в юнацькому віці – на стадії розвитку її Его, а також у зрілому віці – на стадії побудови ще більш глибокої свідомості. На думку психолога, у юнацькому віці самовизначення особистості не завершується, завдання побудови самосвідомості повністю не вирішується у зв'язку з панівно в суспільстві орієнтацією на досягнення успіху, що спонукає молоду людину обмежуватись досягнутим і відмовлятися від інших своїх потенційних можливостей, від досягнення та вияву власної індивідуальності. Отже, К. Юнг розглядає самовизначення як безперервний процес, як основну умову особистісного зростання, розширення і поглиблення самосвідомості особистості [225].

Отже, здійснюючи теоретико-методологічний аналіз, в межах вже проведених теоретичних досліджень виокремлено та підтверджено, що економічна соціалізація має певну структуру, форми, етапи та механізми реалізації. Структурними елементами економічної свідомості є усвідомлювані елементи психологічного ставлення особистості до економічного середовища: когнітивні (соціальні уявлення, знання, рефлексія), конативні (мотиваційно-потребові стани свідомості – готовність, наміри, переваги, інтереси), емотивні (переживання, оцінки, відчуття). Когнітивна складова економічної соціалізації відображає низький, середній, та високий рівні сформованості економічних уявлень особистості [211].

Низький рівень сформованості економічних уявлень характеризується відсутністю уявлень про основні економічні явища або фрагментальними уявленнями, які відображають несуттєві якості. *Середній рівень* вказує наявність уявлень про окремі економічні явища, які базуються на конкретних проявах, а також на функціональних або змістовних особливостях цих явищ. *Високий рівень* засвідчує наявність економічних уявлень, заснованих на розумінні сутності, змісту та функціональних особливостей економічних явищ. *Афективна складова* висвітлює наявність емоційного ставлення індивіда до економічної дійсності (ставлення до багатства і бідності, приватної власності, проблеми праці та зайнятості, співвідношення винагороди та виконаної роботи, інфляції, зміни курсу валют). *Конативна складова* характеризується різними формами економічної поведінки (споживчої, виробничої, обмінно-розподільчої, зберігальної, інвестиційної).

Варто зазначити, що професійне самовизначення студентської молоді характеризується як процес оволодіння професією та форму-

вання професійних мотивів, якостей особистості, прийомів і способів виконання професійної діяльності, як процес її входження в сферу професійної діяльності на основі самопізнання, співставлення своїх можливостей з вимогами професії з метою самореалізації та усвідомлення себе як професіонала певної сфери. Цей феномен є найважливішою умовою особистісного зростання фахівців та їх соціалізації у певній обраній сфері.

У кожної людини формується суб'єктивне сприйняття економічної реальності. Воно зумовлене рівнем економічних знань та культури мислення. За відсутності наукових знань і уявлень особистість у своїх діях керується повсякденною свідомістю. Тому, економічна свідомість може формуватися емпіричним шляхом (із особистого досвіду, повсякденних уявлень), а також на науковій основі, шляхом вивчення і пізнання економічних явищ та процесів. У наших дослідженнях ми зазначили, що основними факторами формування економічної свідомості, зокрема студентської є: соціально-економічні умови трудової діяльності та життєдіяльності суб'єктів економічної активності; характеристики тих соціальних груп, до яких залучені суб'єкти економічної активності; індивідуально-психологічні характеристики окремих осіб як суб'єктів економічної активності; їх ціннісні та моральні якості; економічна культура особистості, що визначає її мислення, вчинки, дії в економічній сфері тощо; гендерні особливості осіб як суб'єктів економічної активності [44; 97; 121].

Зазначимо, що професійне становлення особистості як своєрідний динамічний процес проходить у своєму розвитку чотири основні стадії: формування професійних намірів, професійне навчання, професійна адаптація й часткова або повна самореалізація особистості у професії, а також, що досить важливо для сучасної молоді, перспектива подальшого економічного забезпечення себе та реалізація своїх амбіцій.

Професійна спрямованість особистості передбачає розуміння і внутрішнє прийняття нею цілей і завдань професійної діяльності, а також співзвучних з нею інтересів, настанов, переконань і поглядів. Усі ці ознаки і компоненти професійної спрямованості виступають показниками рівня її сформованості в студентів. Також професійна спрямованість характеризується стійкістю (нестійкістю), домінуванням соціальних або вузькоособистісних мотивів, далекою чи близькою перспективою життєдіяльності.

Для реалізації поставлених завдань у нашому дослідженні використано такі методи дослідження: *теоретичні* (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, систематизація та узагальнення одержаної наукової інформації) з метою теоретико-методологічного вивчення означеної проблеми; *організаційні* (метод порівняння, метод зрізів), розроблена та складена анкета для визначення критеріїв економічного самовизначення у студентів, що працюють. Студентів обрано з різних закладів вищої освіти України. Ринкова економіка сприяє формуванню таких економічних цінностей як: «Приватна власність», «Вартість результатів економічної діяльності», «Право власника вільно розпоряджатися створеним продуктом», «Незалежність», «Відповідальність за себе», «Захист власних інтересів», «Ініціатива», «Самоорганізація». Оскільки орієнтація на матеріальне самозабезпечення є однією з іманентних характеристик економічного самовизначення особистості, то у дослідженні використано методикау «Економічні цінності» (за методикою Ціннісні орієнтації М. Рокича, модифікація Т. І. Мельничук).

Особливо важливим щаблем у процесі економічного самовизначення студента, особистісного зростання майбутнього фахівця є навчально-виробнича практика чи робота під час навчання. Саме під час неї студент починає самостверджуватися в новій статусно-рольовій позиції фахівця, ідентифікувати себе з професійною моделлю свого майбутнього; активізується вчинок самобачення – пошук відповідей на непрості запитання «Хто я є?», «Що я хочу й можу?», які за своїм змістом набувають характеру професійного самовизначення. Праця під час навчання – це реальне соціально-психологічне поле, де інтенсивно здійснюється процес утвердження і розвитку професійного «Я», осмислюються перспективи майбутньої професії, закріплюються знання, отримані на лекціях, та йде процес становлення самовизначення. Проте досить значна кількість студентів працює не за тією спеціальністю, що отримують вищу освіту.

Під час нашого дослідження студентам, що працюють поставили запитання: «Чи знайома Вам робота за обраною спеціальністю?». Розподіл результатів аналізу анкет студентів виявився таким: 42,4% опитаним подобається обрана спеціальність, але вони не в змозі працювати за нею під час навчання, 25,1% респондентів мають уявлення про зміст майбутньої професійної діяльності, але не працюють за нею та не бажають за нею надалі працювати, 17,3% – працюють за напрямом

свого навчання і з роботою добре ознайомлені. Працювати за обраною спеціальністю мріяли з дитинства 12,3% респондентів, а 2,88% – не уявляють змісту обраної професії. Отже, 17,3% опитаних зіставили власні можливості та вимоги професії, решта – захопились зовнішньою стороною професії.

Обираючи професію, 50,2% респондентів пріоритетним вважають принцип свідомості у виборі професії як такий, що виражає прагнення задовольнити особисті потреби та принести користь суспільству. Принцип відповідності своїх здібностей та інтересів обраній професії обрали 30% респондентів, стану здоров'я – 3,29%. Вибір професії здійснили з врахуванням ринку праці – 5,35% респондентів. Принцип активності як такий, що характеризує активний пошук професії самою особою, здатність до самостійного вибору, а отже і належний рівень відповідальності, обрали 11,1% респондентів. Отримані результати свідчать, що 83,6% опитаних проявили низьку активність щодо власного професійного вибору та не врахували потребу регіону в кадрах. Ще досить цікавий факт щодо студентської молоді, що працює: 75% студентів зазначили, що обирали роботу під час навчання за кількістю коштів, що можна заробити, а не за можливістю отримати практичний досвід.

Для визначення ставлення молоді до грошей ми використали методику «Незавершені речення» (модифікація М. Семенова) [181], створену за аналогією до методики «Завершення речень» або «Незакінчені речення» (в англійському оригіналі – «Sentence – Completion Techniques»), що належить до групи проєктивних методик дослідження особистості. Перевагою методики є гнучкість, можливість пристосування до різноманітних дослідницьких завдань. За оцінкою зарубіжних фахівців, валідність і надійність цих методик досить висока [40]. Методика широко використовується для вивчення соціальних настановлень. Також вже є досвід застосування цієї методики для дослідження монетарних настановлень у вітчизняній психології [110].

Для вивчення змісту економічної свідомості в нашому дослідженні ми використовували спеціально розроблений опитувальник, що передбачає вісім основних параметрів (і, відповідно, блоків показників): суб'єктивний економічний статус особистості, задоволення економічних потреб і економічні домагання, ставлення до власності, ставлення до багатства і бідності, ставлення до грошей, ставлення

до економічного ризику, ділова і економічна активність особистості, мотивація вибору професії та взаємозв'язок показників економічного свідомості студентів з їх особистісними характеристиками: суб'єктивним рівнем контролю, мотивацією досягнення і уникнення невдач.

85 представників студентства (у віці 18–23 років) різних закладів вищої освіти України. Дослідження проведене у межах наукової теми: «Соціально-психологічні закономірності економічного самовизначення молоді в умовах суспільних змін» (2019–2021 рр.), форма проведення онлайн. Результати дослідження свідчать, що більшість студентів (72%) мають досить розвинену самосвідомість, доволі адекватно оцінюють свій рівень професійної та моральної зрілості. Майже 70% студентів зазначили, що мотивом до навчання став вибір майбутньої професії, але через загальну пандемію та карантин 35% з них вирішили змінювати професійну спрямованість на інші спеціальності. 20% студентів зазначили, що вступити до ВНЗ їх спонукало бажання підвищити свій інтелектуальний рівень для подальшого пошуку іншої професії (не за освітою). Варто зазначити, що 67% опитаних студентів свідчать, що розгублені у виборі професії, оскільки не впевнені у завтрашньому дні. Також встановлено, що 75% студентів зазначили, що при виборі професії керуються тільки фінансовою стороною (високою заробітною платою), а не «задоволенням від роботи», та готові йти на будь-яку роботу. Така невпевненість молоді у майбутньому призводить до «запрограмованого» негаразду. Агресивність, з одного боку, соціальна інфантильність, з іншого, – ці риси все частіше вирізняються у студентському середовищі. Романтизм змінюється скептицизмом і цинізмом, прагнення до високих ідеалів – споживацтвом. Труднощі у підтримці бажаної структури ціннісних орієнтацій у студентській молоді породжені вже тим, що навчально-виховний процес у ЗВО все ще ведеться без урахувань впливу зовнішніх чинників, що впливають на свідомість і поведінку (як у сфері засобів масової комунікації, у міжособистісних взаєминах, так і у сфері соціально-економічній). Предмети викладаються та робота ведеться без врахування індивідуальних особливостей та потреб групи, курсу, цінностей, моральних якостей студентів. Не враховується і посилений вплив суспільної думки на мотиваційну сферу свідомості молоді тощо.

Також наші дослідження показують, що 65,8% старшокурсників саме в процесі суміщення роботи та навчання вперше починають

ідентифікувати себе з соціальною роллю «робітник», «виконавець», «економічно незалежна особистість» (порівняно з 18,2% студентів 2–3 курсів). Після цього підвищилася самооцінка готовності до самостійної роботи у 81,4% студентів.

Саме у руслі особистісно-діяльнісного підходу студент розглядається як активний, самостійно організовуючий свою діяльність суб'єкт педагогічної взаємодії. Йому властива специфічна спрямованість пізнавальної й комунікативної активності на розв'язання конкретних професійно-орієнтованих завдань. Крім того, цей етап життя людини пов'язаний з формуванням відносної економічної самостійності, відходом від рідної домівки й утворенням власної сім'ї. Важливою особливістю студентства є те, що активна взаємодія з різними соціальними утвореннями суспільства, а також специфіка навчання у закладі вищої освіти створюють для студентів великі можливості для взаємин. Тому досить висока інтенсивність різних видів міжособистісної взаємодії – це специфічна риса студентства. Соціально значущою рисою студентства є також напружений пошук сенсу життя, прагнення до нових ідей. Проте має місце недостатність життєвого досвіду, поверхневність в оцінюванні явищ життя, тому деякі студенти від справедливої критики переходять до критицизму і навіть до нігілізму. Психолог Ю. А. Самарін виділяє суперечності, притаманні студентському віку:

- між розвитком інтелектуальних і фізичних сил студента та жорстким лімітом часу, економічними можливостями для задоволення підвищених потреб (соціально-психологічна);

- між прагненням до самостійності у доборі знань і досить жорсткими формами, методами підготовки спеціаліста певного профілю (дидактична);

- між великою кількістю інформації, що надходить різними каналами та розширює знання студентів, й відсутністю часу, а іноді бажання розумової переробки, що призводить до поверховості у знаннях і мисленні та вимагає спеціальної роботи викладачів щодо поглиблення знань, вмінь студентів загалом (психолого-педагогічна) [195].

Наголосимо, що якраз наявна професійна освіта, яка тісно переплітається із практикою, обумовлює неоднорідний доступ до економічних знань, передбачає різний рівень практичної підготовки в фінансовій грамотності для подальшої економічної соціалізації особистості.

Згідно з традиціями соціальної психології, економічну соціалізацію можна розглядати як взаємодію когнітивного, афективного та конативного компонентів. Враховуючи дані багатьох досліджень, на наш погляд, доцільно введення в структуру економічної соціалізації студентської молоді поняття та розуміння монетарних уявлень, що належать до формування монетарної культури особистості. Монетарні уявлення характеризується потужним впливом на всі інші компоненти й відповідають за гнучкість когнітивної сфери в пізнанні законів функціонування монетарної сфери суспільства, визначають позитивну чи негативну емоційну оцінку грошей особистістю і суттєво регулюють монетарну поведінку [61; 74; 76; 181].

Досліджуючи вплив фактору професіоналізації на формування монетарних уявлень у студентів, А. Купрейченко і А. Журавльов встановили, що для студентів спеціальностей, де професійно здобуваються економічні знання, значущість грошей набагато вища, ніж у студентів гуманітарних спеціальностей: лікарського та інженерного факультету. Аналізуючи монетарні уявлення у студентів в динаміці професіоналізації, автори визначили, що на третьому курсі у студентської молоді значущість грошей знижується, але до кінця п'ятирічного періоду навчання у ЗВО гроші в свідомості студентів набувають більш позитивного змісту [61].

Афективний компонент монетарної соціалізації є почуттями та переживаннями людини щодо такого явища економічної дійсності як гроші. Емоції та переживання щодо грошей тісно пов'язані з реалізацією монетарних потреб. Цей термін введений М. Семеновим, оскільки потреба в грошах є не лише матеріальною потребою, а й соціальною чи духовною. Тобто гроші є засобом вирішення різноманітних проблем, і ці проблеми можуть мати як соціальний, так і духовний характер. Оскільки існує поняття «монетарні потреби», то ці потреби можуть бути задоволеними або ні. Звідси і виникає поняття «монетарної задоволеності» («задоволеності в грошах»). Зазвичай в монетарну задоволеність вкладають зміст поняття забезпеченості грошима. М. Семенов розробив такі типи емоційного реагування щодо грошей: «грошове занепокоєння» – відчуття страху та хвилювання у зв'язку з грошима; «грошове заперечення» – негативні емоції щодо грошей (гнів, злість); «грошова розслабленість» – нейтральне емоційне реагування; «грошова розрядка» – відчуття напруження через гроші та радість й розслаблення через їх витрачання [194].

На переживання щодо грошей впливають також різновиди монетарної поведінки, які належать до **конативного компоненту** монетарної соціалізації. Монетарна поведінка – це модифікація соціально-економічної поведінки, що визначає особливості поводження з грошовими ресурсами суб'єкта монетарних відносин [11].

Монетарна поведінка, з одного боку, обумовлена механізмом самої монетарної сфери, з другого боку, детермінована індивідуально-психологічними характеристиками особистості. Отже, можливе виокремлення таких підходів в дослідженні монетарної поведінки: утилітарного, адаптаційного, динамічного.

Досить важливим у монетарній поведінці є демографічний показник. Ми виокремлюємо ті значущі, що показали різницю між студентами з невеликих міст та студентами великих мегаполісів. Встановлено, що практично 90% студентів мегаполісу на останніх курсах навчання працюють чи мають досвід роботи, але студенти маленьких міст показали професійну активність тільки 35%. Це спричинено значним безробіттям у маленьких містах.

Розподіл відсоткового співвідношення типів монетарних уявлень за демографічним показником має такий вигляд (рис. 3.13).

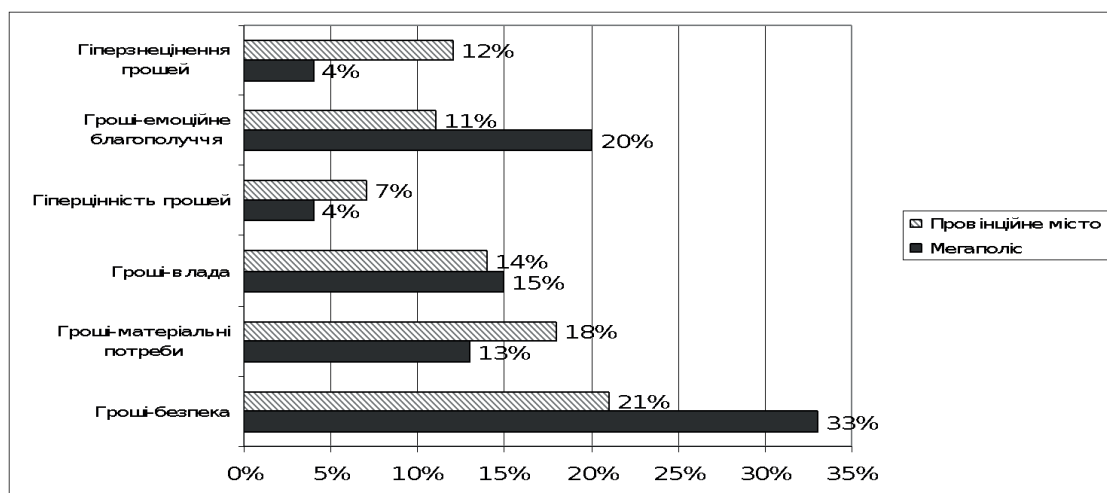

Рис 3.13. Порівняльна характеристика типів монетарних уявлень студентської молоді за територіально-адміністративним фактором (у % дисперсії)

У студентів зі столичного мегаполісу більш виражений тип монетарних уявлень «Гроші – безпека», ніж у студентів з невеликого міста (33% дисперсії та 21% дисперсії).

Цей тип монетарних уявлень посідає місце першого фактора (F1) в обох вибірках. Отже, студенти зі столичного мегаполісу більше прагнуть до матеріальної захищеності, убезпечити себе від фінансових труднощів завдяки економії та накопичення коштів. Ця особливість пов'язана з тим, що вони вже з 2–3 курсу, а іноді з 1-го починають підробляти, займаються додатковою діяльністю, що приносить дохід.

Тому представники студентської молоді зі столиці є більш відповідальними в фінансовому плані в порівнянні зі студентами з невеликих міст, які часто існують за рахунок грошей батьків. За даними дослідників, прагнення до успіху та демонстрації високого соціального статусу у студентів зі столиці вище, ніж у студентів з регіонів. Другим фактором (F2) у вибірці студентів зі столиці є тип монетарних уявлень «Гроші – емоційний добробут» – 20% дисперсії. Натомість у вибірці студентів з провінції цей тип монетарних уявлень отримав місце лише п'ятого фактору (F5) – 11% дисперсії. По-перше, ця відмінність, на нашу думку, пояснюється нерівномірними економічними та соціальними умовами, в яких перебувають жителі столиці та провінції. По-друге, значне поширення серед студентів з мегаполісу уявлення про те, що «гроші – засіб досягнення емоційного гаразду» призводить до спонтанного витрачання грошей на велику кількість покупок. У такий спосіб молоді люди можуть презентувати себе як успішну людину в групі однолітків-студентів. Також за даними досліджень зарубіжних та вітчизняних вчених, жителі багатомільйонних міст відчувають більшу кількість стресів, для них характерний розвиток емоційного відчуження від навколишніх у порівнянні з жителями невеликих містечок.

Більш поширене серед досліджуваних з невеликих міст є уявлення про те, що «Гроші – задоволення матеріальних потреб» (18% дисперсії, другий фактор (F2) у вибірці респондентів з провінції). Цей тип монетарний уявлень серед студентів мегаполісу посідає лише місце четвертого фактору (F4) та отримав 13% дисперсії у їх вибірці.

Отже, для студентської молоді з невеликих міст більш характерні нейтральні уявлення про гроші, що є лише засобом задоволення матеріальних потреб. Це свідчить про меншу залежність від матері-

альних ресурсів та меншу схильність до фрустрації у зв'язку з відсутністю грошей. Цей феномен пояснюється загальним рівнем бідності верств населення в маленьких містах, на відміну від столиці, де розширення населення за матеріальним чинником більш виражене, існує середній та вищий клас.

Відмінностями в соціально-економічних умовах можна пояснити й те, що у когнітивній сфері студентської молоді з невеликих міст більшою мірою проявляється гіперзнецінення функцій грошей в суспільстві та їх ролі в житті людини. Так, тип монетарних уявлень «Гіперзнецінювання грошей» є третім фактором у вибірці студентів з невеликих міст (12% дисперсії) та лише шостим фактором у вибірці студентів зі столиці (4% дисперсії). Найбільше факторне навантаження у вибірці студентів з невеликих міст отримало висловлювання: «Я вважаю, що всі біди у світі трапляються через гроші» (0,78). Тому можна стверджувати, що студенти з провінції більш схильні пов'язувати поняття «гроші» з моральними поняттями «зло», що, на нашу думку, свідчить про підсвідоме почуття соціальної несправедливості, у зв'язку з високим рівнем бідності в регіонах, нерівномірним розподілом матеріальних ресурсів в Україні загалом.

Важливим для нашого дослідження є аналіз результатів за фактором професіоналізації, оскільки цей фактор суттєво впливає на монетарну соціалізацію студентської молоді. З досліджуваних студентів ми виділили 2 спрямованості на різні галузі: студенти тих факультетів, де переважно отримують більше економічних знань (умовно назвемо їх «економісти» та студенти з гуманітарною спрямованістю (умовно назвемо їх «педагоги»).

Студенти спеціальності «економісти» більше за інших пов'язують поняття «гроші» з поняттям «влада» (перший фактор вибірки, 30% від загальної дисперсії), «безпека» (другий фактор у вибірці, 24% від загальної дисперсії). Очевидно, що ці особливості формуються під впливом професійних знань. Особливістю студентів-економістів є також прагнення до високого соціального статусу, досягнення якого вони пов'язують з високим матеріальним статусом, що впливає на їх монетарну соціалізацію.

Монетарна соціалізація студентів-економістів має свої особливості. Внаслідок отримання фінансових та економічних знань виникають вміння та навички планувати свій бюджет, еконити власні

фінанси. Домінуючим уявленням серед таких студентів є уявлення «Гроші – безпека» (перший фактор, що охоплює 35% від загальної дисперсії). Розповсюдженим також є уявлення про те, що гроші потрібно витратити задля задоволення матеріальних потреб (другий фактор «Гроші – матеріальні потреби», 24% від загальної дисперсії). Отже, для студентів-економістів характерне накопичення коштів для подальшого доцільного, економічно обґрунтованого їх витрачання на власні потреби.

Когнітивний компонент монетарної соціалізації студентів-гуманітарних професій («педагогів») характеризується наявністю різнопланових та протилежних монетарних уявлень, таких як «Гроші – безпека» (перший фактор, 25% дисперсії), «Гіперзнецінення грошей» – другий фактор, 23% дисперсії), «Гроші – матеріальні потреби» (третій фактор, 15% дисперсії). Отже, існує невизначеність в уявленнях про гроші студентів гуманітарних спеціальностей. Монетарна соціалізація цієї категорії студентської молоді відбувається не під впливом навчального процесу, а під впливом соціальних, батьківських стереотипів про гроші. Особливістю монетарних уявлень цієї категорії студентів є поширення знецінення функцій грошей. Частково цей феномен можна пояснити філософсько-споглядальними уявленнями про матеріальні речі, які виникають у студентів внаслідок вивчення психологічних дисциплін. Проте знецінення грошей можна пояснити й невпевненістю студентів-психологів у власному майбутньому в плані матеріального забезпечення, оскільки професія психолога одна з найменш оплачуваних в Україні. З огляду на все вищесказане, необхідним є створення програми корекції монетарних уявлень та поведінки в осередку саме студентів-психологів та інших гуманітарних спеціальностей загалом.

Отже, протягом навчання у закладі вищої освіти відбуваються суттєві зміни у когнітивному компоненті монетарної соціалізації студентів. На початку навчання студенти більш схильні приписувати грошам емоційну функцію й до його закінчення відбувається поступовий перехід до розуміння їх соціальної, економічної та захисної функції. Натомість на третьому році навчання у закладі вищої освіти відбувається криза у формуванні монетарних уявлень й, на нашу думку, може характеризуватися появою дезорієнтації в сфері монетарних відносин. Суттєвий вплив чинника напряму професійної підго-

товки підтверджується наявністю кореляційного зв'язку між рівнем економічної поінформованості та типами монетарних уявлень. Згідно з кореляційним аналізом, високі показники економічної поінформованості достатньою мірою пов'язані з такими різновидами монетарних уявлень та поведінки – «Гроші – безпека» ($r = 0,71$ при рівні значущості $p \leq 0,05$); «Гроші – влада» ($r = 0,69$ при рівні значущості $p \leq 0,05$). Зокрема, низький рівень економічної поінформованості пов'язаний з такими деструктивними типами монетарних уявлень як «Гіперзнецінення грошей» ($r = 0,65$, $p \leq 0,01$) та «Гіперцінність грошей» ($r = 0,76$, $p \leq 0,05$). Отже, набуті економічні знання не лише систематизують наявні монетарні уявлення студентів, але й сприяють появі нових більш конструктивних монетарних уявлень, що забезпечують ефективність діяльності в монетарній сфері. Отримання під час навчання професійних навичок досить суттєво впливає на економічну соціалізацію та самовизначення молоді.

Аналіз наукових підходів до процесу професійного самовизначення молоді дає змогу стверджувати, що показником особистості, яка вже самовизначилася, є усвідомлення себе як суб'єкта, готового здійснювати соціально значущу діяльність та самовдосконалення цієї діяльності, здатного організувати власний життєвий шлях, стати дослідником свого минулого, теперішнього та майбутнього. Процес професійного самовизначення не можна розглядати відокремлено від загального шляху розвитку особистості, як не можна визначити специфіку цього процесу у відриві від конкретної діяльності, конкретної професії. Тому на різних етапах самовизначення залежно від діяльності має змінюватися зміст процесу, сукупність цілей, на досягнення яких спрямована активність суб'єкта.

Важливим недоліком навчання у ЗВО є ще й те, що у навчальному процесі, як і в цілому в системі професійної підготовки, значно послаблена системоутворювальна ознака – фактор професійної спрямованості особистості. Це порушує єдність та цілісність процесу професійного формування, маскує складні зв'язки навчальних предметів, не забезпечує умови для формування в студентів адекватної динамічної моделі. Професійна спрямованість – процес складний, який поступово розвивається у часі, динамічний, котрий характеризується, на думку Г. Х. Айсіної, рівнем сформованості. Вищий рівень – це: а) становлення професійної домінанти; б) сформованість способу

життя в індивідуальній свідомості студента; в) повна сформованість образу професії та себе як її суб'єкта. Нижчий рівень профспрямованості характеризується: а) уявленням про професію, тобто наявністю узагальненого образу уявлення про професію, про її специфіку, цілі, про сам процес здійснення професійної діяльності, фактори, що сприяють або перешкоджають цій діяльності [8].

Попри різні підходи щодо професійної спрямованості, з одного боку, її розглядають як спрямованість всього навчального процесу вищої школи на формування висококомпетентної та розвинутої особистості майбутнього спеціаліста та розуміють як оволодіння спеціальними знаннями, навичками, вміннями. З іншого боку, власне з психологічної точки зору, професійна спрямованість – це провідна, інтегральна, соціально зумовлена властивість особистості. Саме спрямованість визначає психологічний склад особистості, саме через неї виявляються потреби, цілі, мотиви особистості, її суб'єктивне ставлення до різних сторін дійсності, трудової діяльності, до її характеристик і якостей. [197].

На нашу думку, не можна акцентувати увагу на виборі професії, бо сам процес вибору – не поодинокий акт і може виникати впродовж життя людини. Вибір професії – це не тільки вибір того чи іншого виду діяльності, а, поряд із визначенням свого покликання, ще й вибір відповідного життєвого шляху, місця у процесі суспільного виробництва, засіб залучення у життя соціального середовища, незалежний від вікових рамок. Сам вибір, хоч і є дуже відповідальним і потребує від людини високого рівня розвитку особистості, рівня її зрілості, не можна назвати професійним самовизначенням тому, що це тільки соціальна орієнтація на конкретний професійний статус, який у майбутньому необхідно буде конкретизувати шляхом вибору спеціальності, місця роботи, отриманням відповідної освіти, яке інколи триває і впродовж всього життя та інше [10.; 177; 215; 219].

Отже, позицію молоді на сучасному етапі значною мірою зумовлює невизначеність життєвої перспективи, суперечливість суспільної атмосфери. Стан хаосу, соціальної, моральної та духовної невизначеності не можна назвати сприятливою основою для самоствердження особистості. Відхід молоді від соціально-історичної творчості, нерезалізованість потенціалу активної творчої діяльності у всіх галузях суспільного життя зумовили суперечливе сплетіння негативізму, іноді в екстремістських формах, із соціальною пасивністю, інфантильністю.

У нашому дослідженні ми проводили анкетування студентів через систему інтернет, онлайн, використовуючи низку запитань, що дали можливість зрозуміти, наскільки у студентської молоді сформовані економічне мислення та економічна свідомість, наскільки вони вважають себе економічно успішними. Ми з'ясували, що матеріальний стан молоді є досить строкатим. Лише 13% її представників вважають себе заможними, хоча у графі: джерела матеріального статку вказали – «інше». 35% молоді вказали на середній рівень достатку і джерелами надходжень вказали власні підробітки, що сумісні із денною формою навчання. 42% студентів зазначили, що працюють на декількох роботах, навчання перенесено на заочну форму, їх можна зарахувати до категорії економічно незалежних. 10% молоді вважають себе особисто бідними, так як не мають власних коштів, не можуть знайти роботу і живуть та навчаються за рахунок батьків. Також варто зауважити, що на запитання: «Як Ви оцінюєте особисто рівень свого матеріального статку», студенти зазначили: 47% – не влаштовує; 5% – не визначилися; 42% – влаштовує.

Гроші – необхідний засіб життєдіяльності в сучасному світі. Відсутність економічної успішності, як правило, формує уявлення про себе як «невдаху», котрий обіймає низьке місце в соціумі. У той же час багато авторів визнає, що збільшення доходу та кількість грошей у гаманці не сприяє підвищенню рівня щастя [210].

В цілому, гроші у молоді найбільше пов'язані з такими поняттями як «засіб до існування» (87,83%) і «влада» (73,54%); водночас гроші – «комфорт» (80,89%) і «розваги» (37%). Для багатьох гроші пов'язані з поняттями «досягнення» (67%) і «розвиток» (78%), «здоров'я» (40,32%). Трохи менше половини молодих людей зіставляють гроші з такими поняттями як «відповідальність» (40%), «інформація» (20,15%), «свобода» (68,62%), «безпека» (50,03%) і «сила» (75%). Поняття «принциповість» (18%), «справедливість» (141%), «любов» (10,58%).

Проведений кореляційний аналіз між задоволеністю економічним, соціальним статусами і сприйняттям грошей як ціннісних категорій виявив такі взаємозв'язки: чим вище задоволеність економічним статусом, тим вище

рівень економічної активності в дійсному часі. За високої оцінки сприятливих умов для підвищення економічного і соціального статусу-

су, зростає економічна активність молоді. Практично молодь більше своє майбутнє бачить не у певній професії, а пов'язує його із тим наскільки буде багато грошей, настільки успішним буде і майбутнє.

У нашому дослідженні студентська молодь також віднесла успішну кар'єру та економічний добробут до числа основних своїх пріоритетів. Успішну професійну самореалізацію вважають важливою 83% української молоді, тоді як 78% опитаних вважають важливим і дуже важливим стати або бути багатими. Ці дані підтверджують висновок про те, що освіта, на думку української молоді, не є єдиною запорукою успішної кар'єри та заможності. Економічні міркування для молоді виявилися також дуже важливими при виборі роботи. Найбільш вагомими чинниками на шляху до економічного самовизначення студентська молодь зазначила професійну орієнтацію. Українські студенти вважають, що найважливішою при виборі роботи є майбутня заробітна плата (96% вважають це важливим), на наступному місці – вибір роботи за спеціальністю, за якою навчаються; останні місця займають такі бажання, як можливість зробити щось для держави чи бути суспільно корисним. Саме період студентства припадає на період реалістичного вибору професії та прагнення молодої людини стати суб'єктом економічних відносин. Однак, як відзначає низка науковців, це можливо лише за умов набуття економічних знань та засвоєння економічних понять (вигода, власність, майнова нерівність, конкуренція, гроші тощо).

Отже, в результаті теоретичного аналізу проблеми самовизначення студентської молоді в сфері зайнятості було визначено:

- самовизначення – відносно самостійний етап соціалізації, сутність якого полягає у формуванні в індивіда усвідомлення мети і сенсу життя, готовності до самостійної життєдіяльності на основі співвіднесення своїх бажань, наявних якостей, можливостей і вимог, що вимагає оточення і суспільство;

- професійне самовизначення є одним із ключових стрижнів економічного самовизначення студентської молоді, що працює;

- особливістю професійного самовизначення на етапі навчання у закладі вищої освіти є формування професійної самосвідомості, основними характеристиками якої є прагнення до відкриття свого внутрішнього світу, виражена спрямованість на майбутнє, відносна стабілізація процесів самосвідомості, висока самокритичність;

– важливою передумовою успішного самовизначення студентів, зокрема і у сфері зайнятості, є усвідомлювані елементи психологічного ставлення особистості до економічного середовища, визначеність у профорієнтації тобто сформованість в особистості професійно-важливих якостей – окремих психічних, психологічних і фізичних властивостей, які чинні вимогам певної професії і сприяють успішному оволодінню нею під час навчального процесу;

– засвоєння культури людських взаємин і соціально-професійних функцій; вироблення і трансформація власної системи поглядів на життя та ціннісні орієнтації; формування життєвого ідеалу; формування індивідуального стилю навчально-професійної діяльності; опанування професійною діяльністю під час навчання та формами ділового спілкування є ключовими чинниками до економічного самовизначення працюючої студентської молоді.

Також виокремлено низку основних закономірностей, що формують економічне самовизначення студентської молоді, що працює: розвиток соціально-економічної активності індивіда, формування економічного мислення особистості, яке має бути спроможним сприяти вирішенню складних завдань в умовах ринкових перетворень, оволодіння соціально-економічними ролями, які визначають ефективність в економічній діяльності, набуття певного соціально-економічного статусу; формування економічних уявлень особистості, тотожних соціально-економічному середовищу, набуття економічної ідентичності; розвиток соціально-психологічної готовності до економічної діяльності.

Досить значущими в економічному самовизначенні молоді є суб'єктивні властивості людини – її активність, незалежність, стійкість, відповідальність, здатність до довільної поведінки, саморегуляції, рефлексії. У нашому дослідженні ми розкрили особливості когнітивного компоненту монетарної соціалізації, складовими якого є монетарні уявлення та економічних знання в сфері монетарних відносин.

Враховуючи зазначене, можна стверджувати, що розвиток економічної свідомості та економічне самовизначення – досить складні багатокомпонентні процеси, що мають пряме відношення до становлення професійної ідентичності, ментальності, до розвитку особистості, суб'єктності та світогляду сучасної молоді людини, розвитку у неї економічної культури та становлення певних цінностей.

Отже, оптимально економічно самовизначений студент, що працює в умовах суспільних перетворень – це особистість, яка має свої чіткі переконання, ціннісні орієнтації, знаходиться у стані мотиваційної готовності до вирішення економічних завдань, володіє певним набором психологічних і соціально-психологічних якостей, що надають їй можливість як відчувати власну спроможність, так й дієво вирішувати складні питання, що пов'язані з особливостями існування у соціально-економічному середовищі, яке трансформується, та бути соціально-економічно активним.

ПІСЛЯМОВА

У монографії запропоновано теоретичне узагальнення та нове розв'язання наукової проблеми побудови цілісної психологічної концепції економічного самовизначення учнівської та студентської молоді.

Теоретико-методологічний аналіз проблеми економічного самовизначення особистості у зарубіжній та вітчизняній психології надав можливість констатувати те, що зарубіжні і вітчизняні концепції визначення людиною життєвого шляху і свого місця, зокрема в економіці, становлять теоретичні передумови для оформлення наукових концепцій самовизначення особистості у сфері економічних відносин. В них відображено складність і багатогранність процесу економічного самовизначення, суть якого розкрито в науці переважно в межах філософського (Л. Коган, І. Кон, М. Шібаєва та ін.), соціологічного (Є. Головаха, В. Журавльова, Л. Сохань, М. Тітма, В. Шубкіна та ін.), психологічного (С. Рубінштейн, К. Абульханова-Славська, Л. Божович, І. Дубровіна, О. Мудрик, Д. Фельдштейн) підходів.

Психологічний зміст досліджуваного явища розкрито в контексті життєвого самовизначення як процесу формування усталеної системи життєвих цінностей, усвідомлення власних потреб і можливостей їх задовольняти, засвоєння норм і формування суспільно прийнятних способів поведінки, а також усвідомлення критеріїв, згідно з якими особистість самостійно оцінює себе і свої досягнення, результатом чого є здатність вирішувати життєві проблеми, які постають перед нею у певному проміжку часу, та приймати життєво важливі рішення.

Грунтуючись на ідеї щодо розв'язання основних суперечностей між внутрішніми принципами, якими керується особистість, і зовнішніми умовами як головними рушійними силами життєвого самовизначення, ми виокремлюємо основний механізм економічного самовизначення: здійснення вибору своєї позиції в економічних відносинах шляхом узгодження внутрішніх умов, принципів особистості з обраною економічною метою та із зовнішніми обставинами її реалізації, внаслідок чого формується особиста програма дій і поведінки в економічній сфері.

У процесі проведення дослідження ми з'ясували спорідненість економічного самовизначення з такими феноменами «самості», як самодетермінація, самоздійснення, самореалізація, самоактуалізація.

Вона полягає в тому, що йдеться про активність людини, її здатність вибирати і мати вибір, про свідомий саморозвиток людини, самоствердження власного «Я». Водночас показано, що економічне самовизначення особистості в цій «самості» має відмінні особливості. Його сутністю є самостійне та усвідомлене знаходження особистісних смислів у виборі життєвого шляху в конкретних культурно-історичних та соціально-економічних умовах, а також саморефлексія і самооцінювання у здійсненні цього процесу. В такому ракурсі економічне самовизначення особистості обґрунтоване як відносно самостійний етап соціалізації, сутність якого полягає в усвідомленні цілі і сенсу життя, готовності до самостійної економічної діяльності на основі співвіднесення своїх бажань, наявних якостей і потенційних можливостей із моральними вимогами, які ставлять перед особистістю оточення та суспільство.

Економічне самовизначення особистості схарактеризовано як процес осмислення і реалізації нею своєї позиції в просторі економічних відносин, конституйований процесами пізнання, усвідомлення себе як активного суб'єкта економіки, формування позитивного ставлення до себе у цьому статусі та розвитку певних мотивів, інтересів, стратегій економічної поведінки, узгоджених з моральними цінностями та суспільно прийнятими нормами економічної поведінки.

Наша увага була прикута до найбільш істотного для розвитку досліджуваного явища періоду – від підліткового до раннього дорослого віку, коли воно постає як поступове набуття особистістю психологічної зрілості. Остання ж в економічній сфері відносин полягає в суб'єктності особистості у просторі привласнення економічних благ.

Оскільки в дослідженні йшлося не лише про внутрішню сутність цього феномена та процесу, а про джерела його розвитку, ми виокремили низку психологічних чинників економічного самовизначення молоді. Психологічні, соціально-психологічні, морально-етичні чинники опосередковують, трансформують, змінюють вплив економічних умов, механізмів на економічне самовизначення особистості в умовах ринку. Зазначено, що на різних етапах соціалізації та в різних умовах життєдіяльності молоді людини вплив психологічних чинників на її економічне самовизначення має свої особливості.

Під час емпіричного дослідження процесу економічного самовизначення учнівської та студентської молоді визначено його закономір-

ності і особливості в період від підліткового до раннього дорослого віку. Так, у підлітків процес пізнання себе у економічних відносинах характеризується тенденцією ускладнення семантичних структур економічної свідомості з віком, тенденцією до формування більш позитивної майнової ідентичності, яка добувається завдяки усвідомленню власного та сімейного майнового статусу; до зростання адекватності у сприйнятті функцій матеріальних ресурсів (грошей); на фоні переважно утриманського способу забезпечення власних матеріальних потреб констатоване зростання з віком досвіду тимчасової зайнятості та активного заробітку з використанням власних здібностей і талантів, з орієнтацією на впровадження економічних інновацій та підприємницьку діяльність; посилення з віком проспективної орієнтації в часі вибору підприємницької позиції в сфері зайнятості (на активне матеріальне самозабезпечення).

Оцінювання підлітками ситуації депривованості потреби у грошових ресурсах пов'язане зі зростанням мобілізованості активно вирішувати проблему економічного позбавлення. Констатовано також тенденцію до емоційної включеності підлітків (через перебування у бурхливих негативних станах) у ситуації забезпеченості/обмеженості матеріальними ресурсами, що корелює з орієнтованістю на активні, самостійні способи розв'язання питань матеріального самозабезпечення.

Виявлено суттєві зміни в системі психологічних спонук, якими підлітки керуються у процесі визначення сфери зайнятості та джерел матеріального забезпечення: зростає готовність забезпечувати себе, отримати матеріальну незалежність і самостійність; зменшується невизначеність в мотивації та з'являються мотиви бути лідером, прагнення отримати задоволення від власної справи. При цьому констатовано і суперечливість у способах привласнення особистих благ, що відбувається на фоні інверсії локусу контролю та зростання самостійності у виборі способів витрати надлишкових коштів, що в цілому з віком долається осягненням основного смислу привласнення: вигоди і переваги, які отримує суб'єкт, набуваються лише за свідомого, співвіднесеного з цінностями суспільної моралі, залучення у процесі володіння, користування, розподілу економічних благ.

Моральнісний компонент економічного самовизначення розвивається в підлітковому віці від опори молодшого підлітка на пова-

гу до партнера до усвідомлення самого себе як джерела вчинків; до розвитку уміння дотримуватись домовленостей та порядку у взаємодії; до усвідомлення матеріального блага, передусім, як засобу існування, який дає відчуття певної свободи і пов'язаний із задоволенням як гедоністичних, так і утилітарних потреб. Суб'єктний характер економічного самовизначення напряду пов'язаний з рівнем соціальної адаптивності особистості, суверенності її психологічного простору та рівнем загальної схильності до підприємництва.

Економічне самовизначення сучасних старшокласників характеризується певним ставленням до низки економічних феноменів. Дослідження показало, що в структурі економічного самовизначення старшокласників переважають когнітивний та афективний компоненти. В учнів достатньою мірою розвинуте творче мислення, вони вважають, що для того, щоб бути успішною людиною, потрібні економічні знання. Розуміють сутність понять «прибуток», «власність». Усвідомлюють можливості іпотечного кредитування та отримання кредитів. На нашу думку, економічне самовизначення пов'язане не стільки з відчуттям старшокласниками себе багатими або бідними, скільки з ціннісним ставленням до грошей, сприйняттям їх як засобу або цілі. Результати показали, що домінуюче ставлення старшокласників до грошей – інструментальне, як до засобу досягнення цілей.

У старшокласників переважає емоційне ставлення до економічних явищ – оптимістичне та позитивне до роботи, до грошей, негативне – до податків. Більш позитивні емоції викликає феномен «багатство» у юнаків, але вони більшою мірою, ніж дівчата, незадоволені своїм економічним статусом.

Найменшою мірою є розвинутим конативний компонент. Більша частина старшокласників ще не вміє планувати економічне майбутнє, відчуває труднощі у формулюванні основних мотивів вибору економічної діяльності, не схильна до аналізу економічної складової свого життя, тобто не передбачає можливість усвідомленої розробки економічної стратегії діяльності. Водночас вони розуміють можливості іпотечного кредитування та отримання кредитів.

Дослідження не виявило значущих відмінностей у економічному самовизначенні юнаків та дівчат. Лише виявлено відмінності в особливостях моральнісного компоненту – дівчата більшою мірою обирають більш моральнісні способи економічної діяльності. Найважливішим

чинником економічного самовизначення є інформаційно-комп'ютерні технології.

Визначено рівні економічного самовизначення старшокласників: високий (34% старшокласників), середній (52% старшокласників) та низький (14% старшокласників).

В монографії охарактеризовано також особливості економічного самовизначення в пізній юності – ранній дорослості (в студентські роки). Перш за все, констатовано факт поляризації в оцінці свого рівня матеріального добробуту сьогодні (39,5% опитаних теперішній рівень матеріального добробуту не влаштовує, і майже такий самий відсоток – 40,8% влаштовує); студентство менше сподівається на державу, її допомогу і більше розраховує на батьків, себе чи своє найближче оточення, у нього зовнішні джерела матеріального самозабезпечення переважають над власними. В оцінці свого матеріального добробуту студенти класифікують себе ближче до середнього класу, ніж до низькодохідного. Досягнення бажаного рівня матеріального добробуту студентська молодь розглядає як умову для розширення соціального спектру своїх можливостей, для забезпечення свободи вибору, зростання впевненості в собі і майбутньому, розширення можливостей задовольняти потреби вищого порядку (потреби у творчості та саморозвитку, у забезпеченні не лише себе, а й добробуту своїх рідних/близьких/знайомих тощо).

Показано, що переживання факту нестачі матеріальних ресурсів болісно позначається на самопочутті молодих людей. Переважаючим є афективний компонент переживань – поява негативних емоцій (від найслабкіших – дискомфорт, невпевненість до найсильніших – стрес, відчай, депресія тощо). Водночас ситуація нестачі матеріальних ресурсів стимулює появу мотивації, прагнення діяти в пошуку шляхів і можливостей для вирішення цієї проблеми (конативний компонент переживань), намагання контролювати витрати, правильно та раціонально оцінювати ситуацію та розпоряджатися своїми матеріальними ресурсами (когнітивний компонент переживань).

Встановлено, що у сьогоденні в економічному самозабезпеченні студентської молоді переважають зовнішні джерела матеріального забезпечення (допомога інших людей) і частково заробітна плата (для студентів, що працюють), у майбутньому – внутрішні (заробітна плата, доходи від власного бізнесу).

Зважаючи на пандемію COVID-19, локдауни, молоді люди по-різному оцінюють рівень свого матеріального забезпечення. До пандемії його оптимістичне сприйняття цього рівня зазначили 29,3% респондентів, в умовах пандемії – оптимістичність знизилася до 10,7%, а очікування в майбутньому, по закінченню економічних негараздів, викликаних пандемією, зросло до 58,7%.

На сучасному етапі студентського життя констатована орієнтація молодих людей на власні сили у матеріальному самозабезпеченні. При цьому студентська молодь добре усвідомлює і розуміє значущість морального підґрунтя в процесі економічного самовизначення. Значущими етичними якостями, які спонукають її здійснювати і підтримувати неетичні вчинки в економічній сфері, є: жадібність, відсутність моральних принципів, жага наживи, бажання швидко стати багатим, нездоровий егоїзм, зажерливість, хтивість, схильність до афер, шахрайства, відсутність совісті, хитрість.

Основними причинами, що підштовхують молодих людей до протиправних, аморальних дій в економічній сфері є: можливість отримання легкої здобичі, легких грошей, безкарність правопорушень в економічній сфері, низький рівень доходів у сім'ї. Водночас недієвість моральної перестороги всередині себе, правова необізнаність в оцінці студентства не є тими дієвими чинниками, які мали би запобігти аморальним діям, вчинкам людини в економічній сфері.

Нами показано, що оптимально економічно самовизначений студент, що працює в умовах суспільних перетворень – це особистість, яка має чіткі особисті переконання, ціннісні орієнтації, перебуває у стані мотиваційної готовності до вирішення економічних завдань, характеризується низкою психологічних і соціально-психологічних якостей, що надають їй можливість як відчувати власну спроможність, так й дієво вирішувати складні питання, що пов'язані з особливостями існування у соціально-економічному середовищі, яке трансформується, та бути соціально-економічно активним.

Наприкінці зазначимо, що проблема економічного самовизначення молоді – одна з перспективних областей соціальної і економічної психології. Велика кількість питань, які ще очікують на вирішення, навіть не піднято в цій монографії. Одне з них – особливості самовизначення в економічній сфері тих, хто ще на початковому етапі трудової соціалізації вже перебуває в складних життєвих обставинах,

зокрема, позбавлені найнеобхіднішими матеріальними ресурсами – молодь з малозабезпечених, бідних, нужденних сімей. Інша проблема – тонкощі і нюанси психологічного супроводу процесу економічного самовизначення молоді людини на різних етапах її дорослішання, за різноманітних умов організації освітнього процесу, що актуалізує і питання розробки програм оптимізації економічного самовизначення і підготовки спеціалістів з їх реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. О путях построения психологии личности. *Психологический журнал*, 1983. № 1. С. 14–29.
2. Абульханова-Славская К.А. О субъекте психической деятельности. Москва: Наука, 1973. 288 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. Москва: Мысль, 1991. 300с.
4. Абульханова К. А., Славская А. Н. Предисловие. *С.Л. Рубинштейн. Бытие и сознание. Человек и мир*. Санкт-Петербург: Питер, 2003. С. 6–33.
5. Авер'янова Г. М. «Кишенькові гроші» як фактор економічної соціалізації. *Психологія: зб. наук. праць*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. № 18. С. 87–96.
6. Авер'янова Г. М., Дембицька Н. М., Москаленко В. В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства. Київ: «ППП», 2005. 307 с.
7. Азарёнок Н. В. Психологические детерминанты экономического самоопределения современной молодежи. *Человеческий фактор. Социальный психолог. Журнал для психологов*, 2017. № 2 (34). С. 285–292. URL: https://psy.su/mod_files/additions_1/fle_file_additions_1_6744.pdf
8. Айсина Г. Х. Роль профессиональной направленности в общей структуре вузовской подготовки студентов. *Психология студента как субъекта учебной деятельности*. Москва: Просвещение, 1989. С. 32–40.
9. Акофф Р., Эмери Ф. О целеустремленных системах. / Пер с англ., под ред. И. А. Ушакова. Москва: Сов. Радио, 1974. 272 с.
10. Александров Г. А. Проблема профессионального самоопределения личности в комплексной системе воспитания «школа-вуз». *Формирование личности специалиста в вузе*. Грозный, 1983. С. 75–84.
11. Алёшина И. В. Поведение потребителей: Учеб. пособие для вузов. Москва: ФАИР-ПРЕСС, 2000. 384 с.
12. Антонова З. О. Соціально-психологічні особливості економічної соціалізації підлітків. Автореферат дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ін-т психол. імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2012. 13 с.
13. Арефьева Т. А. Дети и деньги. Санкт-Петербург: Речь, 2006. 246 с.
14. Бажин Е. Ф. Метод исследования уровня субъективного контроля. *Психологический журнал*, 1984. Т. 5. № 3. С. 152–161.
15. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва: Искусство, 1979. 424 с.
16. Бердяев Н. А. Самопознание (опыт философской автобиографии). Москва: Международные отношения, 1990. 336 с.
17. Бобнева М. И., Шорохова Е. В. Проблемы изучения психологических механизмов регуляции различных видов социального поведения. *Психологические механизмы регуляции социального поведения: сб. ст.* Москва, 1979. С. 3–19.
18. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 398 с..
19. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды / Под ред. Д. И. Фельдштейна. Москва: Московский психолого-

- социальный институт; Воронеж: ПНО «МОДЭК», 2001. 352 с.
20. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе. *Вопросы психологии*, 1979. № 4. С. 23–24.
 21. Болучевская В. В. Профессиональное самоопределение будущих специалистов помогающих профессий: Монография. Волгоград: Изд-во ВолГМУ, 2010. 264 с.
 22. Большунова Н. Я. Субъектность как социокультурное явление. Новосибирск: Изд. НГПУ, 2005. 324 с.
 23. Бояринцева А. В. Психологические проблемы экономической социализации. *Педагогика*. 1994. № 4. С. 12–28.
 24. Братусь Б. С. Психология нравственного сознания в контексте культуры. Москва: Менеджер, Роспедагентство, 1994. 60 с.
 25. Брушлинский А. В. Психология субъекта / Отв. ред. проф. В. В. Знаков. Москва: Институт психологии РАН; Санкт-Петербург: издат. «Алетейя», 2003. 272 с.
 26. Бубер М. Два образа веры / под. ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лезова. Москва: Республика, 1995. 464 с.
 27. Буюкас Т. М. Проблема и психотехника самоопределения личности. *Вопросы психологии*, 2002. № 2. С. 28–39.
 28. Водзинская В. В. Понятие установки, отношения и ценностной ориентации в социологическом исследовании. *Философские науки*, 1968. № 2. С. 48–54.
 29. Волкова Е. Н. Субъектность педагога: теория и практика: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Психолог. ин-т РАО, Москва, 1998. 42 с.
 30. Вяткин А. П. Психология экономической социализации личности: субъектно-ролевой поход: монография. Иркутск: Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2010. 383 с.
 31. Гегель Г. Феноменология духа / пер. Г. Шпета. Санкт-Петербург: Наука, 1992. 444 с.
 32. Гинзбург Р. М. Личностное самоопределение как психологическая проблема. *Вопросы психологии*, 1988. № 2. С. 19–27.
 33. Гинзбург М. Р. Психологическое содержание личностного самоопределения. *Вопросы психологии*, 1994. № 3. С. 43–52.
 34. Гинзбург М. Р. Психологическое содержание личностного самоопределения. *Вопросы психологии*, 1994. № 4. С. 13–21.
 35. Головне управління статистики у м. Києві. 2019/2020 р. URL: <http://www.kiev.ukrstat.gov.ua/p.php3?c=532&lang=1>
 36. Горбачова Е. И. Отношение к деньгам: нравственные противоречия в оценках и ассоциациях. *Психологический журнал*, 2006. № 4. С. 26–37.
 37. Готлиб А. С. Адаптация россиян к новым экономическим условиям: масштабы, динамика, факторы успешности. *Проблемы экономической психологии*. Москва: Изд-во ИП РАН, 2004. Т. 1. С. 460–480.
 38. Грановеттер М. Экономическое действие и социальная структура: проблема укорененности. *Экономическая социология*, 2002. Т. 3. № 3. С. 44–55.
 39. Дарио Салас Соммэр. Мораль XXI века Москва: Издательство «Кодекс», 2014. 480 с.
 40. Дейнека О. С. Экономическая психология: социально-политические проблемы.

- Санкт-Петербург: Питер, 1999. 240 с.
41. Дембицька Н. М. Атрибутивні ознаки економічної суб'єктності особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Т. XIII. част.6, 2012. С. 76–85.
 42. Дембицька Н. М. Психологія економічної соціалізації школярів: Монографія. Київ: Видавець Позднішев, 2020. 385 с.
 43. Дембицька Н. М. Ставлення до власності як показник становлення суб'єкта економічної соціалізації студентської молоді. *Соціально-психологічні проблеми становлення суб'єкта економічної соціалізації*: монографія/ Говорун Т. В., Зубіашвілі І. К., Дембицька Н. М. та ін.; за наук. ред. В. В. Москаленко. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2012. С. 96–118.
 44. Дембицька Н. М. Структурно-функціональна модель соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді. *Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді*: монографія / за ред. Н. М. Дембицької. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. С.36–43. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474>
 45. Дембицька Н. М. Теоретичні підходи до дослідження суб'єкта відносин власності. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України; за ред. акад. С. Д. Максименка. Київ: ГНОЗІС, 2006. Т. VIII, вип. 1. С. 111–117.
 46. Джемс У. Психологія. / Под ред. Л. А. Петровской. Москва: Педагогика, 1991. 368 с.
 47. Довгань Н. О. Психологія соціокультурної взаємодії поколінь: монографія. Київ: Талком, 2020. 539 с.
 48. Довідник ВНЗ. URL: <https://osvita.ua/vnz/guide/search-17-47-0-0-0.html>
 49. Докучена О. М. Сутність та особливості особистісного самовизначення старшокласників. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. праць Інституту проблем виховання НАПН України, 2011. Вип. 15. Кн. 2. Київ. С. 12–20.
 50. Дробницький О. Г. Понятие морали: Историко-критический очерк. Москва: Наука, 1974. 276 с.
 51. Дробышева Т. В. Экономическая социализация личности: ценностный подход. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. 312 с.
 52. Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект /В.В. Москаленко, І. В. Білоконь, Н. М. Дембицька та ін.; [за заг. ред. В. В. Москаленко]. Київ: Укр. центр політичного менеджменту, 2008. 336 с. (Б-ка журн. «Соціальна психологія»).
 53. Журавлев А. Л. Нравственно-психологическая регуляция экономической активности. Москва: Ин-т психологии РАН, 2003. 436 с.
 54. Журавлев А. Л. Социально-психологическое пространство личности / А. Л. Журавлев, А. Б. Купрейченко. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2012. 496 с.
 55. Журавлев А. Экономические представления личности о деньгах. *Вестник Прикамского социального института*, 2020. № 1 (85). С. 123–127.

56. Журавлев А. Л., Купрейченко А. Б. Нравственно-психологическая регуляция экономической активности. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2003. 436 с.
57. Журавлев А. Л., Купрейченко А. Б. Об актуальности исследований в области экономической психологии в России. *Проблемы экономической психологии*. Москва: Изд-во «ИП РАН», 2002. Т. 2. С. 122–144.
58. Журавлев А. Л., Купрейченко А. Б. Самоопределение личности и группы в изменяющихся экономических условиях. *Вестник Российского ун-та дружбы народов*, 2006. № 1(3). С. 6–19.
59. Журавлев А. Л., Купрейченко А. Б. Самоопределение молодежи в экономической среде. *Психологическая помощь учащейся молодежи в современном изменяющемся мире*: Матер. Всерос. науч.-прак. конф. Курск, 2006. С. 126–127.
60. Журавлев А. Л., Купрейченко А. Б. Феномены социального самоопределения: закономерности его динамики в условиях устойчивого экономического развития. *Вестник практической психологии образования*, 2007. № 4. С. 31–36.
61. Журавлев А. Л., Купрейченко А. Б. Экономическое самоопределение молодежи: структура и детерминация. *Методологический семинар*. № 1(10) январь – март 2007. № 1. С. 50–55. URL: vestnik_psyobr_2007_1_zhuravlev.pdf; URL: https://psyjournals.ru/files/28690/vestnik_psyobr_2007_1_zhuravlev.pdf
62. Журавльов А. Л., Купрейченко А. Б. Экономическое самоопределение: Теория и эмпирические исследования. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. 480 с.
63. Журавлева Н. А. Динамика ориентаций молодежи на морально-этические ценности – актуальная проблема современного российского общества. *Психологический журнал*, 2013. Т. 34. № 5. С. 46–57.
64. Забродин Ю. М. Психология личности и управление человеческими ресурсами. Москва: Финстатинформ, 2002. 360 с.
65. Завгородня О. Моральність як психологічна проблема. *Психологія і суспільство*, 2009. № 2. С. 60–77.
66. Загорская Н. С. Культура межнационального общения (этико-социологический анализ): автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.05 / Белорус. гос. ун-т. Минск, 1990. 22с.
67. Зимянський А. Р. Психологічні умови розвитку моральної самосвідомості підлітків: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Дрогобицький держ. педагог. ун-т імені Івана Франка. Дрогобич, 2015. 200 с.
68. Заїка І. В. Взаємозв'язок соціальної фрустрованості освітнього персоналу з організаційно-професійними та соціально-демографічними чинниками. *Організаційна психологія. Економічна психологія*: науковий журнал Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України та УАОППП / [за наук за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки], 2016. № 4 (7). С. 47–54.
69. Зейгарник Б. В., Братусь Б. С. Очерки по психологии аномального развития личности. Москва: МГУ, 1980. 157 с.
70. Землянская Е. Н. Социализация младших школьников в процессе экономической подготовки. Москва: МПГУ, 2006. 235 с.

71. Знаков В. В. Многомерный мир человека: типы реальности, понимания и социального знания. *Вестник Московского университета*. Серия 14. Психология, 2012. № 3. С. 18–29.
72. Знаков В. В. Психология субъекта и психология человеческого бытия. *Субъект, личность и психология человеческого бытия*. / Под ред. В. В. Знакова, З. И. Рябикиной. Москва: Институт психологии РАН, 2005. С. 9–44.
73. Зубіашвілі І. К. Психологічні особливості економічного самовизначення старшокласників. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2020. Том I. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Випуск 56. С. 30–36.
74. Зубіашвілі І. К. Соціально-психологічна сутність грошей. *Соціальна психологія*. Київ, 2008. № 1 (27). С. 128–141.
75. Зубіашвілі І. К. Ставлення до грошей як фактор економічної соціалізації старшокласників: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ін-т психол. імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2009. 20 с.
76. Зубіашвілі І. К. Ставлення до грошей як чинник економічної соціалізації учнівської молоді / В. В. Москаленко, І. В. Білоконь, Н. М. Дембицька [та ін.]. *Економічна соціалізація: соціально-психологічний аспект: монографія* / за ред. В. В. Москаленко. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2008. С. 182–229. (Б-ка журн. «Соціальна психологія»)
77. Идея системности в современной психологии/ Под ред. В. А. Барабанщикова. Москва: Изд-во «Института психологии РАН», 2005. 496 с.
78. Исаев Е. И. Психология развития человека. Москва: Школьная пресса, 2000. 356 с.
79. Кавкаева Н. В. Экономическая социализация студентов университета как процесс формирования экономической культуры. *Институциональная трансформация экономики на постсоветском пространстве: Сб. статей Межд. науч. конф «Институциональная трансформация: федеральный и региональный уровни»*. Кемерово: КемГУ, 2009. С. 275–281.
80. Иванова Н. Л. Самоопределение личности в бизнесе: Монография. Изд-во: МАПН – «Аверс-Плюс», Москва-Ярославль, 2007. 204 с.
81. Ильин И. А. Философия Гегеля как учение о конкретности бога и человека. Санкт-Петербург: Наука, 1994. 312 с.
82. Карамушка Л. М. Методики для дослідження складових видів, чинників та умов соціальної напруженості в організації. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2017. Том I: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Випуск 46. С. 10–17.
83. Карамушка Л. М. Формування конкурентоздатної управлінської команди (на матеріалі діяльності освітніх організацій): моногр. / Л. М. Карамушка, О. А. Філь; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Укр. асоц. організац. психологів та психологів праці; Центр організац. та екон. психології. Київ: ІНКІС, 2007. 264 с.
84. Карамушка Л. М., Креденцер О. В., Терещенко К. В., Івкін В. М., Лагодзін-

- ська В. І., Ковальчук О. С. Психологічні чинники соціальної напруженості в освітніх організаціях: основні види та методики дослідження. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2019. Том I: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Випуск 52. С. 10–18.
85. Карпенко З. Аксіологічна психологія особистості: монографія. 2-ге вид., перероб., доповн. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018. 720 с.
86. К вопросу о профессиональном самоопределении подростков и старших школьников: Монография. Москва: Мир науки, 2019. 184 с.
87. Киричук О. В. Формування в учнів активної життєвої позиції. Київ: Радянська школа, 1983. 136 с.
88. Клемантович И. Социальная адаптация школьников к жизни в рыночных условиях. *Воспитание школьников*, 1995. № 6. С. 9–11.
89. Князевич А. О. Софтизація і сервізація інноваційної інфраструктури України. *Економіка та держава*, 2014. № 4. С. 23–27.
90. Князевич А. О., Крайчук О. В., Дяченко Л. А. Закордонний досвід формування та активізації діяльності технопаркових структур. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Економіка», 2018. № 8(36). С. 24–32.
91. Кон И. С. В поисках себя: личность и ее самосознание. Москва: Политиздат, 1984. 335с.
92. Кон И. С. Психология ранней юности. Москва: Просвещение, 1989. 356 с.
93. Конопкин О. А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект). *Вопросы психологии*, 1995. № 1. С. 243–248.
94. Коржова Е. Ю. Психология жизненных ориентаций человека. Санкт-Петербург: Изд-во РХГА, 2006. 384 с.
95. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці. Монографія. Суми: МакДен, 2012. 410 с.
96. Купрейченко А., Журавлев А. Развитие идеи С. Л. Рубинштейна о самоопределении субъекта в современной социальной психологии. *Сборник статей: Философско-психологическое наследие С. Л. Рубинштейна* / Под редакцией К. А. Абульхановой. Москва: Институт психологии РАН, 2011. С. 216–233.
97. Лавренко О. В. Економіко-моральне самовизначення студентської молоді на етапі професіоналізації. *Соціально-психологічні аспекти професійної діяльності фахівця соціокультурної сфери: монографія*. / Л.Є Просандєєва, В. О. Моляко, О. В. Костюченко, О. П. Сергеєнкова, О. О. Олійник, М. М. Бриль, Г. М. Кот та ін.. Київ: КНУКІМ, 2020. С. 130–150.
98. Лавренко О. В. Моральні орієнтації студентської молоді в контексті діалогу культур. *Психологія діалогу і світ людини*: Збірник наукових праць Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка, 2012. С. 120–129.
99. Лавренко О. В. Моральні основи економічного самовизначення особисто-

- сті. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2020. Том I: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Випуск 56. С. 44–52.
100. Лавренко О. В. Моральність «людини економічної» в уявленнях студентської молоді. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія, 2017. Випуск 47. С. 78–84.
 101. Лавренко О. В. Морально-ціннісні орієнтації економічної соціалізації студентської молоді. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2017. Том I: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Випуск 46. С. 45–51.
 102. Лавренко О. В. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді у просторі освіти у ВНЗ: моральний аспект. *Психологічний часопис*. Науково-практичний журнал Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. Номер 1. Випуск 3. С. 97–107.
 103. Лавренко О. В. Теоретико-методологічні засади дослідження економічного самовизначення особистості. *Психологічний часопис*: збірник наукових праць / за ред. С. Д. Максименка. Vol. 5. Issue 5. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2019. С. 71–84. URL: <https://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/583/418>
 104. Левицька Н. С. Особливості економічної соціалізації майбутніх фахівців соціальної сфери: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Інститут психології імені Г. С. Костюка. Київ, 2015. 242 с.
 105. Лєган Ірина Миколаївна. Конкурентоспроможність молоді на ринку праці: шляхи забезпечення та напрями підвищення. Дис. ... канд. економ. наук/ 08.00.07. Київ, 2015. 258 с. URL: https://idss.org.ua/avtoref/2016_Legan_dis.pdf].
 106. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1975. 304 с.
 107. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. Москва: Изд-во МГУ, 1981. 584 с.
 108. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. Москва: Смысл, 2007. 511 с.
 109. Ложкін Г. В. Економічна свідомість особистості як психологічний феномен / Г. В. Ложкін, В. Л. Комаровська. *Практична психологія та соціальна робота*, 2007. № 9. С. 6–12.
 110. Ложкін Г. В. Особливості та структура економічної самосвідомості / Г. В. Ложкін, В. Л. Комаровська, Є. Г. Староконь. *Зб. наук. праць «Психологічний ресурс простору вищої освіти»*. Київ: ІВЦ Видавництво «Політехніка», 2004. № 1. С. 93–99.
 111. Ляудис В. Я. Структура продуктивного учебного взаимодействия. *Психолого-*

- педагогические проблемы взаимодействия учителя с учащимися*: сб.ст. Москва, 1980. 522 с.
112. Магданов П. В. Интеграция структурно-функционального и программно-целевого подходов к управлению. *ARS ADMINISTRANDI*. 2010. № 2. С. 515.
 113. Максименко С. Д. Генезис существования личности. Киев: Издательство ООО «КММ», 2006. 240 с.
 114. Мальцева М. В. Міжособистісні стосунки молодших школярів залежно від економічного статусу сім'ї. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 11: Психологія особистості: Вип. 12. Київ: Видавництво «Фенікс», 2015. С. 309–317.
 115. Маркова А. К. Психология профессионализма. Москва: Педагогика, 1996. 310 с.
 116. Мартинюк І. О. Проблеми життєвого самовизначення молоді (досвід прикладного дослідження). *Problems of youth self-determination (experience of applied research)*. Київ: Наукова думка, 2003. 25 с.
 117. Маслоу А. Мотивация и личность; [пер. с англ. А. М. Татлыбаева]. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ, 1999. 412 с.
 118. Машарова, Т.В., Сырцова, Е. Л. Социальное самоопределение учащейся молодежи: возможности и проблемы. Киров: Изд-во ВятГГУ, 2003. С. 12–23.
 119. Мельничук Т. І. Економічна соціалізація дітей в ситуації усиновлення: аналіз проблеми. *Актуальні проблеми психології*: Зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2016. Т І: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 45. С. 82–88.
 120. Мельничук Т. І. Соціально-психологічні чинники та рівні сформованості економічного самовизначення студентської молоді. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*. Volume 6. Issue 10. 2020. URL: <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.10.5> С. 48–56.
 121. Мельничук Т. І. Соціально-психологічні чинники самовизначення студентської молоді в сфері зайнятості. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство». 2020. Том Х. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип. 34. С. 157–169.
 122. Меренкова Л. Ю. Исследование экономического самоопределения в его связи с профессионально-личностным развитием практикующих и будущих коммерсантов. *Наука и образование*. Межвуз. сб. науч. тр. Вып. 6: Общество и экономика. Москва: ИИЦ МГУДТ, 2005. С. 171–181.
 123. Меренкова Л. Ю. Свообразие экономического самоопределения и планирования времени жизни студентов – будущих коммерсантов. *Личностная готовность в условиях учебной, профессиональной и спортивной деятельности*: Междунар. сб. ст. Сургут: РИО СурГПУ, 2005. С. 137–145.
 124. Меренкова Л. Ю. Экономическое самоопределение будущих коммерсантов: дис...канд. психол. наук: 19.00.07/ Орловский гос. ун-т. Сургут, 2007. 114с.
 125. Мид Дж. От жеста к символу: *Хрестоматия*. Американская социологическая мысль. Москва: Межд. ун-т бизнеса и управления, 1996. С. 213–221.

126. Миславский Ю. А. Саморегуляция и активность личности в юношеском возрасте. Москва: Педагогика, 1991. 150 с.
127. Моросанова В. И. Смысловые особенности саморегулирования личности. *Вопросы психологии*, 1994. № 1. С. 121–128.
128. Москаленко В. В. Економічна соціалізація особистості: концептуальна модель. *Соціальна психологія*, 2006. № 3 (7). С. 3–16.
129. Москаленко В. В. Особливості дослідження соціалізації особистості в інтер-суб'єктній парадигмі. *Соціальна психологія*, 2009. № 5. С. 5–16.
130. Москаленко В. В. Особливості економічного та морального в економічній культурі особистості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. 2015. Т. XII. Психологія творчості. Випуск 21. С. 246–258.
131. Москаленко В. В., Шайгородський Ю. Ж., Міщенко О. О. Економічна культура особистості: соціально-психологічний аспект: монографія. Київ: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2012. 348 с.
132. Муздыбаев К. Экономическая депривация, стратегия ее преодоления и поиск социальной поддержки. Санкт-Петербург: ИС С.-Петерб. фил., 1997. 42 с.
133. Мясенко В. В. Соціально-психологічні механізми фінансової поведінки молоді: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ін-т соц. та політ. психології АПН України. Київ, 2008. 20 с.
134. Нартова-Бочавер С. К. Психология суверенности: десять лет спустя. Москва: Смысл, 2017. 200 с.
135. Нартова-Бочавер С. К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 400 с.
136. Неверов А. Н. Экономико-психологические факторы общественного развития. Саратов: Саратовский государственный социально-экономический университет, 2007. 171 с.
137. Никифоров Г. С. Самоконтроль человека. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1989. 345 с.
138. Никоненко О. В. Дослідження моральнісного компонента монетарної соціалізації студентської молоді. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2017. № 4. С. 70–78.
139. Новый тлумачний словник української мови. У чотирьох томах. Том 4. Київ: Видавництво «Аконіт», 1999. С. 823.
140. Носова Т. А. Ценностное самоопределение старшеклассников: Монография. Оренбург: ИПК ГОУ ОГУ, 2009. 172 с.
141. Организация работы с молодежью: учебное пособие / под ред. Е. П. Агапова, Л. С. Деточенко. Москва-Берлин: Директ-Медиа, 2015. 738 с.
142. Осипенко И. М. Динамика экономического сознания студентов в процессе профессионализации: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Смоленск. гос. ун-т, 2005. 25 с.
143. Осницкий А. К. Умения саморегуляции в профессиональном самоопределении. *Вопросы психологии*, 1992. № 1, 2.
144. Основи психології / За ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ: Либідь, 2006. 632 с.

145. Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С. Д. Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. Суми: Вид-во СумД-ПУ імені А. С. Макаренка, 2015. 430 с.
146. Остапйовський О. І. Формування особистості в процесі економічної соціалізації. *Psychological Prospects*. Issue 23, 2014 *Психологічні перспективи*, 2014. № 23. С. 264–277.
147. Перепелицына О. А. Формирование экономической культуры студентов колледжа. *Специалист*, 2007. № 6. С. 35–41.
148. Перепелицына О. А. Экономическое обучение студентов. *Специалист*, 2007. № 9. С. 25–31.
149. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. Москва: Изд-во «Мысль», 1996. 255 с.
150. Позняков В. П. Психологические отношения субъектов экономической деятельности. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2000. 220 с.
151. Попов Л. М., Голубев О. Ю., Устин П. Н. Добро и зло в этической психологии личности. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. 240 с.
152. Посыпанова О. С. Экономическая психология: психологические аспекты поведения потребителей: монография. Калуга: Изд-во КГУ им. К. Э. Циолковского, 2012. 296 с.
153. Проблема субъекта в психологической науке. / Отв. ред. А. В. Брушлинский, М. И. Воловикова, В. Н. Дружинин. Москва: Издательство «Академический проект», 2000. 320 с.
154. Проблемы экономической психологии / Под ред. А. Л. Журавлева, А. Б. Купрейченко. Москва: Ин-т психол. РАН, 2004. Т. 1. 620 с.
155. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение. Москва – Воронеж, 1996. 253 с.
156. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. Харків: Прапор, 2009. 672 с.
157. Психология: словарь / ред.: А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский; сост. Л. А. Карпенко. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Политиздат, 1990. 494 с.
158. Психологія / За ред. О. В. Винославської. Київ: Фірма «ІНКОС», 2005. 351 с.
159. Радул В. В. Соціальна зрілість особистості вчителя: фактори формування. Київ: Вища школа, 2008. 240 с.
160. Радчук Г. К. Особистісне та професійне самовизначення як чинник професійного становлення особистості. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*, 2012. № 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrps_2012_5_47
161. Разбегаева Л. П. Аксиологическая среда и гуманитарное образование. *Известия ВГПУ*, 2005. № 1. С. 3–7.
162. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 424 с.
163. Редькина М. В. Деловое поведение российской молодежи: политико-психологический аспект: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.12. Санкт-Петербург, 2003. 24 с.

164. Річний звіт Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти за 2019 рік / за заг. ред. проф. Сергія Квіта. Київ: Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, 2020. 244 с.
165. Розвиток суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі: монографія / М. Л. Смульсон, П. П. Дітюк, І. Г. Коваленко-Кобилянська, Д. С. Мещеряков, М. М. Назар [та ін.]; за ред. М. Л. Смульсон. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 180 с.
166. Розин В. М. Личность как учредитель и менеджер «себя» и субъекткультуры. *Человек как субъект культуры* / Отв. ред. Э. В. Сайко. Москва: Наука, 2002. С. 42–112.
167. Роменець В. А. Вчинок і постання канонічної психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії* / За заг. ред. В. О. Татенка. Київ: Либідь, 2006. С. 11–36.
168. Роменець В. А. Ситуація. *Філософ. слов.* Київ: Гол. ред. УРЕ, 1986. С. 629.
169. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 508 с.
170. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии в 2-х т. Москва: Педагогика, 1989. 684 с.
171. Рубинштейн С. Л. Принцип детерминизма и проблема личности. Принципы и пути развития психологии. Москва: Педагогика, 1959. С. 116–137.
172. Рябикина З. И., Танасов Г. Г. Субъектно-бытийный подход к личности и анализу её бытия с другими (конструктивная версия постмодернистских «Настроений»). *Южно-российский журнал социальных наук*, 2010. № 2. С. 4–19.
173. Савчин М. В. Проблема характеру в контексті духовної парадигми психології. *Психологія особистості*, 2017. № 1. С. 36–43.
174. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: моногр. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с.
175. Савчук О. А. Аналіз підходів до поняття професійного самовизначення в науковій літературі. *Матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні питання соціальної та практичної психології у координатах сучасних парадигм»*, м. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. С. 86–88.
176. Самоопределение молодежи в современном мире: монография / А. К. Лукина, О. Н. Финогенова, М. А. Волкова [и др.]; ред. А. К. Лукина; Сиб. федер. ун-т, Ин-т педагогики, психологии и социологии. Красноярск: СФУ, 2020. 288 с.
177. Сафин В. Ф. К проблеме самоопределения личности и ее активности. *Вопросы самоопределения личности*. Уфа, 1985. С. 3–36.
178. Сафин В. П. Психология самоопределения личности. Учеб. пособие / Изд-во Свердл. пед. ин-та. Свердловск, 1986. 142 с.
179. Сафин В. Ф., Ников Г. П. Психологический аспект самоопределения личности. *Психологический журнал*, 1984. № 4. С. 65–73.
180. Семенов М. Ю. Особенности отношения к деньгам людей с разным уровнем личностной зрелости: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.11 / Ярославский гос. ун-т им. П. Г. Демидова. Ярославль, 2004. 169 с.

181. Семенов М. Ю. Типология материально удовлетворенных и материально неудовлетворенных людей. *Омский научный вестник*, 2001. № 15. С. 142–145.
182. Сич В. М., Сич В. О. Особливості конфігурації структурних складових економічного самовизначення студентської молоді. *Проблеми сучасної психології*. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2014. № 24. С. 611–620.
183. Скутнева С. В. Стратегии жизненного самоопределения молодежи в трудовой сфере. *Социс*, 2006. № 10. С. 88–94.
184. Слюсаревський М. Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 2002. № 5(8). С. 24–34.
185. Смит А. Теория нравственных чувств. Москва: Республика, 1997. 351 с.
186. Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы /под ред. Б. Г. Ананьева, Н. В. Кузьминой. Ленинград, Изд-во Ленин. ун-та, 1974. 334 с.
187. Социальная психология. 7-е изд. /Под общ. ред. С. Московичи. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 592 с.
188. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді: монографія / Н. М. Дембицька, І. К. Зубіашвілі, О. В. Лавренко, Т. І. Мельничук; за ред. Н. М. Дембицької. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 346 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474>
189. Соціально-психологічні закономірності становлення економічної культури молоді: монографія / В. В. Москаленко, О. В. Лавренко, Н. М. Дембицька, І. К. Зубіашвілі [та ін.]; за ред. В. В. Москаленко. Київ: Педагогічна думка, 2015. 405 с.
190. Соціально-психологічні проблеми становлення суб'єкта економічної соціалізації: монографія. / Т. В. Говорун та ін.; за ред. В. В. Москаленко. Кіровоград, 2012. 205 с.
191. Слободчиков В. Парадигмы развития современной психологии и образования. Альманах № 3. *Психологическое образование: контексты развития*. URL: www.charko.narod.ru
192. Ступина Е. Е. Формирование экономической культуры младших школьников: монография. Новосибирск: Изд. НГПУ, 2011. 147 с.
193. Татенко В. О. Психология в субъектном измерении: Монография. Київ: Просвіта, 1996. 404 с.
194. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії*. / За заг.ред. В. О. Татенка. Київ: Либідь, 2006. С. 316–357.
195. Тернопільська В. І. Довідник з виховної роботи зі студентами / В. І. Тернопільська, Т. В. Коломієць, І. О. Піонтківська. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014. 264 с.
196. Титма М. Х. Престиж профессии (социологический анализ) / М. Х. Титма, Т. А. Тальюнайте. Вильнюс: Минтис, 1984. 214 с.
197. Ткачѐва И. Ю. Профессиональная направленность как личностное новообразование юношеского возраста. Автореф. дис. ... канд. психол. наук /

- 19.00. 05. Москва, 1983. 16 с.
198. Тлумачний словник / авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова/ за ред. Н. А. Побірченко. Київ: Наук. світ, 2007. 274 с.
199. Тюшев Ю. В. Выбор профессии: тренинг для подростков. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 160 с.
200. Угарова М. Г. Проблема структуры профессионального самоопределения в трудах российских психологов. *Социальная психология XXI столетия*. Т. 2. Ярославль: МАПН, 2004. С. 320–324.
201. Узунов В. В. Программно-целевой подход к государственному управлению социальной напряженностью в регионах страны: монография / Н. А. Кизим, В. В. Узунов. Харьков. ИД «ИНЖЭК», 2007. 204 с.
202. Україна у Світовому дослідженні цінностей (WVS-7) – 2020 р. URL: [https://search.ukr.net/?q=%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0+%D1%83+%D0%A1%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BC%D1%83+%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%96+%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%B9+%28WVS-7%29+-2020%D1%80.#gsc.tab=0&gsc.q=%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0%20%D1%83%20%D0%A1%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BC%D1%83%20%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%96%20%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%B9%20\(WVS-7\)%20-2020%D1%80.&gsc.page=1](https://search.ukr.net/?q=%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0+%D1%83+%D0%A1%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BC%D1%83+%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%96+%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%B9+%28WVS-7%29+-2020%D1%80.#gsc.tab=0&gsc.q=%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0%20%D1%83%20%D0%A1%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BC%D1%83%20%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%96%20%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%B9%20(WVS-7)%20-2020%D1%80.&gsc.page=1)
203. Українське «покоління Z»: цінності та орієнтири. Результати загальнонаціонального опитування (2017) [Ukrainian «GenerationZ»: Values and Benchmarks – Results of a nationwide survey]. Київ, 2017. С. 77–105. URL: <http://neweurope.org.ua/.../ukrayinske-pokolinnya-z-tsinnosti-ta-oriyentyry>.
204. Фельдштейн Д. И. Психология становления личности. Москва: Международная педагогическая академия, 1994. 192 с.
205. Фельдштейн Д. И. Развитие фундаментальных психологических исследований в Российской академии образования. *Педагогика*, 2006. № 1. С. 13–21.
206. Фенько А. Б. Люди и деньги: очерки психологии потребления. Москва: Независимая фирма «Класс», 2005. 416 с.
207. Фера С. В. Гроші як фактор економічної соціалізації, їх місце в ціннісно-потребовій системі дитини старшого дошкільного віку. *Матеріали доповідей учасників II Всеукраїнського конгресу із соціальної психології «Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи»* Київ, 2019. С. 360–361. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2019/11/Theses-UCSP2019.pdf>
208. Филиппов А. В., Ковалев С. В. Психология и экономика. *Психологический журнал*, 1989. № 11. С. 34–44.
209. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва: Биг-Пресс, 2012. 204 с.
210. Хащенко В. А. Психология экономического благополучия. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2012. 426 с.

211. Хащенко В. А. Социально-психологические детерминанты экономической идентичности личности. *Проблемы экономической психологии*. Т. 2. /отв. ред. А. Л. Журавлёв, А. Б. Купрейченко. Москва: Изд-во ИП РАН, 2005. 644 с.
212. Хащенко Т. Г. Экономическая субъектность личности агрария как предиктор его экономической активности. *Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал)*, 2015. № 7 (51). С. 369–385. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskayasubektnost-lichnosti-agrariya-kak-prediktor-ego-ekonomicheskoy-aktivnosti>.
213. Хитрош Л. В. Соціально-психологічні чинники суб'єктного самовизначення студентської молоді в системі економічних відносин: автореф. дис... канд. психолог. наук: 19.00.05 / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2012. 20 с.
214. Чабан Д. Б. Особливості уявлень студентів про власне матеріальне благополуччя як детермінант їх економічної свідомості. *Психологія економічного самовизначення особи і спільноти*: матеріали I Міжнародного науково-практичного семінару, Дніпропетровськ – Запоріжжя, 16–17 травня 2013 р. Дніпропетровськ: Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2013. С. 109–111.
215. Шавир П. А. К проблеме успешности профессионального самоопределения студентов. *Формирование социальной и профессиональной зрелости студентов*: Сборн. научн. тр. / Отв. ред. В. Д. Семенова. Свердловск, 1985. С. 91–102.
216. Шавир П. А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности. Москва: Наука, 1981. 264 с.
217. Шамионов Р. М. Личностное и профессиональное самоопределение как эффекты социализации. *Известия Саратовского университета*. 2008. Т. 8. Сер. Философия. Психология. Педагогика, вып. 1. С. 90–95. URL: <https://www.sgu.ru/sites/default/files/journals/izvestiya/pdf/2013/12/13/2008-1-19.pdf>
218. Швалб Ю. М. Теоретико-методологічні засади поняття простору індивідуальної життєдіяльності. *Соціально-психологічні засади становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості*: монографія/ Ю. М. Швалб та ін.; за ред. Ю. М. Швалба. Київ: Педагогічна думка, 2015. С. 12–15. URL: https://lib.iitta.gov.ua/10595/7/Socialpsychology_base_of_development_the_ecology_oriented_life_style_of_%20personal.pdf
219. Шендрик И. Г. Психологические особенности самоопределения на этапе перехода от детства к взрослости. Автореф ... дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Москва, 1989. 24 с.
220. Шинкарук В. И., Яценко А. И. Гуманизмдиалектико-материалистического мировоззрения. Киев: Политиздат Украины, 1984. 320 с.
221. Шумпетер Й. Десять великих экономистов от Вебера до Кейнса /пер.сангл. Н. В. Автономовой, И. М. Осадчей, Н. А. Розинской; / поднауч.ред. В. С. Автономова. Москва: Изд. Института Гайдара, 2011. 400 с.
222. Щербакова Т. Н. Профессиональный рост: формирование механизмов субъективного контроля. Ростов-на Дону: ДГТУ, 1994. 193 с.

223. Экономическое самоопределение: Теория и эмпирические исследования. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. 480 с.
224. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ./ Общ. ред. и предисл. Толстых А. В. Москва: Издательская группа «Прогресс», 1996. 344 с.
225. Юнг К. Г. Человек и его символы / К. Г. Юнг, М. Л. фон Франц, Дж. Л. Хендерсон. Москва: Серебряные нити, 1997. 368 с.
226. Якуба Е. А. Понятие социальной активности личности. *Социальная активность специалиста: истоки и механизм формирования (социологический анализ)*. Харьков, Изд-во ХГУ «Вища школа», 1983. 65 с.
227. Ярушкин Н. Н. Правовая психология: учебное пособие. Самара: Изд-во САМГПУ, 2000. 130 с.
228. Altman, I. Environment and social behavior: Privacy, territoriality. *Personal space and crowding*. Monterey, Calif.: Brooks/Cole, 1975.
229. Bacigalupo, M., Kampylis, P., Punie, Y., VandenBrande, G. EntreComp: The Entrepreneurship Competence Framework. Luxembourg: *Publication Office of the European Union*; EUR27939 EN, 2016. URL: <https://ec.europa.eu/jrc/entrecomp>.
230. Deci, E. L., Ryan, R. M. The «what» and «why» of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 2000. № 11. P. 227–268.
231. Lewin K. *Dynamic Theory of Personality*. NY, 1935.
232. Mead G. H. *The social psychology*. Chicago, 1956.
233. Niemiec, C. P., Lynch, M. F., Vansteenkiste, M., Bernstein, J., Deci, E. L., & Ryan, R. M. The antecedents and consequences of autonomous self-regulation for college: A self-determination theory perspective on socialization. *Journal of Adolescence*, 2006. № 29. P. 761–775.
234. Pierce J. L., Jussila I., Cummings A. Psychological Ownership within the Job Design Context: Revision of the Job Characteristics Model. *Journal of Organizational Behavior*, 2009. No. 30 (4). P. 477–496. DOI: <https://doi.org/10.1002/job.550>
235. Pierce J. L., Peck J. The History of Psychological Ownership and its Emergence in Consumer Psychology. In: *Psychological Ownership and Consumer Behavior*/ ed. Peck J., Shu S. B.: Springer. 2018. URL: https://www.researchgate.net/publication/324902563_The_History_of_Psychological_Ownership_and_Its_Emergence_in_Consumer_Psychology, с. 89]
236. Pierce J., Kostova T., Dirks K, Olin J. The State of Psychological Ownership: Integrating and Extending a Century of Research. *Review of General Psychology*, 2002. 7(1). 1–47.
237. Super D. E. Career development occupation choice and vocational adjustment. *AJOSP*. Luxemburg, 1970. № 22. P. 15–19.
238. Wolfe M. Child hood and Privacy. Altman I., Wohlwill J. F. (eds) *Children and the Environment. Human Behavior and Environment (Advances in Theory and Research)*, 1978. Vol 3. Springer. Boston. MA. P. 175–222.
239. Wolfe J., Rudy D., Grusec J. E. Implications of cross-cultural findings for a theory of family socialization. *Journal of Moral Education*, 1999. No. 28. P. 299–310.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Дембицька Наталія Миколаївна – провідна наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, доктор психологічних наук, старша наукова співробітниця. Авторка пунктів 2.1, 2.2, 3.1 та післямови в цій монографії.

Лавренко Ольга Василівна – провідна наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, кандидат філософських наук, доцентка. Авторка пунктів 2.3, 3.3 в цій монографії.

Зубіашвілі Ірина Костянтинівна – старша наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старша наукова співробітниця. Авторка передмови, пунктів 1.2, 3.2 в цій монографії.

Мельничук Тетяна Іванівна – старша наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старша дослідниця. Авторка пунктів 1.1, 2.3, 3.4 в цій монографії.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Дембицька Наталія Миколаївна
Лавренко Ольга Василівна
Зубіашвілі Ірина Костянтинівна
Мельничук Тетяна Іванівна**

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ
ЕКОНОМІЧНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ
В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН**

Монографія

За редакцією Н. М. Дембицької, О. В. Лавренко

Підписано до друку 18.10.2021
Формат 60x84/8. Авт. арк 10,0

Видавець Вікторія Кундельська
*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 7454 від 21.09.2021 р.*

79037, Львів, вул. Студинського, 4
тел. +380 98 44 92 543, +380 50 73 42 330
e-mail: kundelskaviktoria6859@gmail.com